ЗБОРНИК РАДОВА
ВИЗАНТОЛОШКОГ ИНСТИТУТА
XXXIX

UDC 949.5+7.033.2+877.3(05) YU ISSN 0584-9888

INSTITUT D'ÉTUDES BYZANTINES
DE L'ACADÉMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS

RECUEIL DES TRAVAUX

DE L'INSTITUT D'ÉTUDES BYZANTINES
XXXIX

Rédacteur
LJUBOMIR MAKSIMOVIĆ
Directeur de l'Institut d'études byzantines

Comité de rédaction:
Jean-Claude Cheynet (Paris), Evangelos Chrysos (Athènes), Sima Ćirković, Jovanka Kalić, Angeliki Laiou (Athènes/Cambridge, Mass.), Ljubomir Maksimović, Radivoj Radić, Ninoslava Radošević, Peter Schreiner (Köln), Gojko Subotić, Mirjana Živojinović

Secrétaire de la rédaction:
Bojana Krsmanović

BEOGRAD
2001/2002

УДК 949.5+7.033.2+877.3(05) YU ISSN 0584-988

ВИЗАНТОЛОШКИ ИНСТИТУТ

СРПСКЕ АКАДЕМИЈЕ НАУКА И УМЕТНОСТИ

ЗБОРНИК РАДОВА

ВИЗАНТОЛОШКОГ ИНСТИТУТА

XXXIX

Уредник

ЉУБОМИР МАКСИМОВИЋ

директор Византолошког института

Редакциони одбор

Мирјана Живојиновић, Јованка Калић, Ангелики Лаију (Атина/Кембриџ, Мас.), Љубомир Максимовић, Радивој Радић, Нинослава Радошевић, Гојко Суботић, Сима Ћирковић, Евангелос Хрисос (Атина), Жан-Клод Шене (Париз), Петер Шрајнер (Келн)

Секретар редакције

Бојана Крсмановић

БЕОГРАД

2001/2002

Ове, 2002. године, сустичу се две значајне годишњице за нашу публикацију. Протекло је сто година од рођења Георгија Острогорског, творца београдске византолошке школе, оснивача Византолошког института САНУ и утемељивача институтског Зборника радова (ЗРВИ). Такође, пуних педесет година протекло је од појаве првог броја Зборника. Ово је тренутак у коме се са пијететом сећамо свог учитеља, као и његовог наследника на дужности уредника Зборника, академика Божидара Ферјанчића, чланова редакције — Иванке Николајевић, Фрање Баришића, Гордане Бабић, Војислава Ј. Ђурића, Ивана Ђурића — и аутора којих више нема међу нама. Са захвалношћу и жељом за даљу сарадњу мислимо на многе ауторе, домаће и стране, који су својим прилозима обогатили Зборник. Нека ови скромни редови буду *hommage* свима њима, али и израз поноса што настављамо традицију која не остаје без одјека на нашим и светским просторима.

Редакција

САДРЖАЈ — TABLE DES MATIÈRES

Зборник радова Византолошког института XXXIX, 2001/2002.
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines, XXXIX, 2001/2002

UDC: 949.5.02 : 33(091=773)

ANGELIKI E. LAIOU

METHODOLOGICAL QUESTIONS REGARDING THE ECONOMIC HISTORY OF BYZANTIUM*

"The Economic History of Byzantium", now in press, has been discussed on the basis of new archaeological data, a broader historiographical environment and on the economic ideology. The methodological problems concern chronology, the role of the state, the relationship between ideology and reality, the significance of smallholdings, the usefullness of modern economic theory. The economy was a mixed one, providing some of the important needs of the people.

First, allow me to express my very great pleasure at being here today. Belgrade was, is and remains one of the most important centers of Byzantine studies in the world, continuing the tradition of the great George Ostrogorsky. And, of course, the ties between Serbian and Greek Byzantinists have always been close, based on mutual esteem and affection. We hope that our collaboration will remain productive in years to come.

The project I should like to discuss, on the economic history of Byzantium, is one which has been in preparation for some years. I thought that it might be appropriate to give the first presentation of this work in Belgrade, the home of George Ostrogorsky, whose studies of the Byzantine peasantry and Byzantine agrarian relations or feudal relations have informed scholarship for such a long time.

Seven years ago, I thought that the time was ripe for attempting to write the economic history of Byzantium. To implement that thought, a committee of advisors was selected, consisting of C. Morrisson, Ch. Bouras, N. Oikonomides, K. Pitsakis and myself. The committee set up the structure of the work, and solicited contributions from about 30 scholars. This, then became a collective enterprise. The project is now completed, the English edition, published by Dumbarton Oaks, is being printed, and the Greek edition, to be published by the Cultural Foundation of the National Bank of Greece, will follow. The project turned out to be immense: the edition

---

* The lecture pronounced at the Institute on December 18th, 2000, at the time the Economic History of Byzantium was expected to be published.

will take up two or three volumes in English and certainly three volumes in Greek since Greek is a more expansive language.

The need for an economic history of Byzantium seems to me to be evident. There have been many good studies of various aspects of the Byzantine economy. The Russian school of Byzantinists, working in a long tradition that goes back to the 19th century, has done systematic and extensive work on the agrarian economy, especially focusing on the peasantry, while Michel Kaplan's massive study *Les hommes et la terre à Byzance, du VIe au XIe siècle* (Paris 1992), is based on an exhaustive survey of the sources. Indeed, the agrarian economy, as well as relations between the state and the economy are the best studied; among the works on the second topic, I include the recent book of our lamented colleague, N. Oikonomides, *Fiscalité et exemption fiscale à Byzance, IXe–XIe siècles* (Athens, 1996). There is no reason to detail here the bibliography on other specific issues. It has been excellent, but nevertheless, there no synthetic work has been attempted to date. Two efforts have come closest to this desideratum: Michael Hendy's *Studies in the Byzantine Monetary Economy c 300–1450* (1985), and the two volumes of *Hommes et Richesses*, published in Paris between 1989 and 1991. A. Harvey's work, *Economic Expansion in the Byzantine Empire*, 900–1200, published in 1989, deals only with the central period. All are very considerable pieces of scholarship, but none is inclusive. And yet, there are developments, which make the attempt at a synthetic work not only possible, but also imperative.

First, the very existence of sporadic publications, including archaeological ones, since archaeology has suffered a welcome shift that places emphasis on the economic meaning of archaeological data, begs for large interpretations. Secondly, there is a broader historiographical environment, which we ignore at our peril. The historiography of western medieval Europe in particular has undergone great transformation, starting with Duby's seminal contributions. The chronology, the evolution, the structures of the medieval economy have been rethought and re-interpreted. Scholars like Pierre Toubert and his school, and those who contributed to one of the most recent synthetic works, that is, the *L'économie médiévale* by Ph. Contamine, M. Bompaire, St. Lebeck, Jean-Luc Sarrazin (Paris, 1993) have provided us with new ways of thinking.[1] Equally stimulating has been the inquiry into economic and non-economic modes of exchange, which has introduced sophisticated debate, particularly on the economic history of the late antique and the early medieval periods. Finally, extremely useful work has been done on economic ideology, primarily with regard to Western Europe.[2] Byzantine studies cannot remain alien to such developments. This is, in part, the justification for undertaking what is undoubtedly an ambitious and difficult project.

---

[1] See, for example, *P. Tolbert*, La part du grand domaine dans le décollage économique de l'occident (VIIIe–Xe siècles), in *Ch. Higounet*, ed., La croissance agricole du haut Moyen Age, Auch 1990, 53–86.

[2] See, for example the various works by O. Langholm, as well as *J. Kaye*, Economy and Nature in the Fourteenth Century (1998), and *S. Todd Lowry, Barry Gordon* edd., Ancient and Medieval Economic Ideas (Leiden 1998).

Let me turn to some of the methodological problems we encountered in this project — problems that any scholar would have to address in writing the economic history of Byzantium.

The first, and obvious one, is chronology. Where should such an inquiry being, and where should it end? We ended our in-depth investigation rather conventionally in the mid-15th century. We chose as our starting point the seventh century, although there is a lengthy chapter on the sixth century. While the reasons for this decision are self-evident, it will, undoubtedly, be criticized by, among others, "Byzantine nationalists", who do not want to be deprived of the glories of the Late Roman or Early Byzantine period. And, indeed, such an objection or criticism would have some foundation. However, ours is conceived as a history of a MEDIEVAL society, and therefore the seventh century seems more appropriate. In this connection, I should like to make my second and last point on chronology. A recent synthetic work on the economy of western medieval Europe also differentiates the 5th to 7th centuries from the 7th to 9th centuries, in terms of structure and development: that is, it considers the seventh century a break of sorts, which is an interesting chronological coincidence between developments in East and West, a coincidence which is far from being the only one.

The structure and organization of the work, as presented first in the overall plan and now in the table of contents, led to some unexpected disagreements. The original plan began with chapters on the natural environment, the human resources, communications and production techniques. It then proceeded to examine the structures, organization and development of production, with chapters on the rural economy, the urban economy trade and markets. The contribution of archaeologistis is very significant here and we included case studies of a number of Byzantine cities. This was followed, in the plan, by a discussion of money and the role of the state; there are chapters on the legal aspects of the economic thought and ideology. This plan was discussed in the committee, where some members held the view that, since the Byzantine state was a very important factor in the economic process, indeed, it was arguably the motor factor in the economy during the central Byzantine period, one should start by examining state institutions and their role, and then proceed to discuss the other issues I have mentioned, issues of production and exchange.

What was being debated was not simply a matter of rearranging the table of contents, but, rather, a matter of substance. By placing the discussion of state institutions and their role at the beginning of a history of the economy, one would be making a number of conceptual statements: first, boldly, *ab initio*, and incontrovertibly, that the state was, in fact, the motor factor of the economy. Secondly, since the power of the Byzantine state both generally, and in economy matters specifically, was, for most of the medieval period, greater than that of the state in western Europe, one would start the discussion of the Byzantine economy by making the point of Byzantine specificity. Of course, no one will deny Byzantine specificity, to which I shall return. After all, the state retained the power to issue coinage, whereas in western medieval Europe that right was appropriated by major and minor feudal lords as well as by cities. It always exercised formal control over interest rates, and

thus created institutional conditions, which could provide advantages or disadvantages to particular social or economic groups, or to particular activities. Most importantly, the state played a major role in the collection of the surplus through the fiscal system, and in its redistribution through salaries to the army or to state officials, or through investment of various kinds, for example public works of art. But the direct intervention of the state in the economy was not as great as we sometimes think, and there were many others players in the economic field.

The thought that the discussion should progress from the productive forces and resources to the form and organization of production and eventually to the role of the state is based on the concept that the forces operating in the Byzantine economy were not in their ESSENCE different from those active in other economies; rather, it was the COMBINATION OF FACTORS that was different, to some extent, from that in other medieval states. In the end, we kept to the original conceptualization.

A second methodological question is entirely to be expected. It has to do with the relationship between ideology and reality, in our case between ideological statement and production or exchange behavior.[3] Many years ago, Paul Lemerle warned us all not to fall into the traps that the Byzantines have laid for us, i. e., not to mistake normative statements for historical reality. One would have thought that we would have learned this lesson. Yet historians sometimes do still fall into traps, perhaps most easily in economic history, since here the documentation is often sparse and always recalcitrant, whereas normative statements are clear and powerful. The problem is, that the Byzantines were much more conservative in their ideological pronouncements than they were in practice. It is true, attested, and capable of being proven that sometimes ideological posturing can become a factor of production, for example, when it is embraced by the state in the exercise of its regulatory and legislative functions. But at other times, the distance between them is great.

The question is not academic, for it is often ideological positions — such as the aristocracy's disdain of trade, the insistence, for a long time, on justice in exchange, the emotional and ideological as well as the economic value placed on land — that have been credited with what is considered to be the failure of the Byzantine economy, namely, the fact that it did not develop into a western-style capitalism.

Ideological positions which place a negative value on the pursuit of profit, and consider economic activity morally correct only when its purpose is the reproduction and maintenance of life begin with powerful statements by the church fathers, and can be found in most periods of Byzantine history.[4]

---

[3] For a summary of scholarly positions, see *K.-P. Matschke*, Bemerkungen zu 'Stadtbürgertum' und 'Stadtbürgerlichem Geist' in Byzanz, Jahrbuch für Geschichte der Feudalismus 8 (1984) 267–84. Among those who think ideology had a very real role in the development of the economy may now be added *A. Giardina*, Modi di scambio e valori sociali nel mondo bizantino (IV–XII secolo), in Mercati e mercanti nell' alto medioevo: L' area euroasiatica e l' area mediterranea (Spoleto 1992), 523–84.

[4] See for example St. John Chrysostom, in PG 58, col. 591, and St. Basil of Caesarea, PG 31, col. 272.

In its extreme form, this ideology would place the highest value on a life with no productive activity and no economic concerns. The life of the ascetic is clearly the one which reflects patristic ideology. But since this is not an existence that could be held up as a workable model for the rest of society, the consequence, as far as society as a whole is concerned, was an insistence on the virtues of self-sufficiency.

As an ideological norm, autarky, or self-sufficiency, has its origins in classical times, and was subsequently reinforced by the moral teachings of Christianity.[5] Saints' Lives frequently insist on the family's self-sufficiency: to come from a family of moderate means, and a self-sufficient household, was considered a virtue. On the other hand, interestingly enough, so were aristocratic origins, for a high social and economic status is also praised in Saints' Lives.[6] The quintessential aristocratic and wealthy saint is St. Michael Maleinos, scion of a great family, and a very wealthy man, who gave part of his property to the church. In the Palaiologan period, while some saints came from „self sufficient" households, most came from richer families. In terms of imagery, the ideal of self-sufficiency is expressed by the image of the man reposing under his own olive and fig tree, a picture that goes back to the Old Testament.[7] The concept safeguards to self-sufficiency of the productive unit, and conforms to the middle-Byzantine idea of justice, which included the concern that a proper and orderly society should not be disturbed by encroachment on the rights and possessions of others.[8]

The proof text, used by modern scholars to show the Byzantine view of self-sufficiency is the *Strategikon* of Kekaumenos. Kekaumenos follows Xenophon, presents what, according to him, is good household management, and praises autarky. Good management means "an abundance of wheat, wine, and everything else, seed and livestock, edible and moveable". A good landlord is self-sufficient in all respects, and thus has only sporadic need of the market, and no need at all of credit. So far, so good. But it is a far cry from this to positing that the Byzantines PRACTICED self-sufficiency; that neither peasants nor landlords invested in agriculture sufficiently to make a quantitative and structural jump that would bring it out of stagnation, or that at least peasants did not do so.[9] The economic statements of Kekaumenos have for too long been considered to reflect reality. Why this choleric

---

[5] *M. I. Finley*, The Ancient Economy, Berkeley — Los Angeles 1973, 109–16. For a different view on the Greco-Roman economy, see *Cl. Nicolet*, Rendre à César, économie et société dans la Rome antique (Paris 1988).

[6] See, for example, Vita of St. Stephen the Younger, PG 115, col. 1073C, and Vita of Theophylact of Nikomedeia, ed. *A. Vogt*, St. Théophylacte de Nicomédie, Analecta Bollandiana 50 (1932), 71; *A. Laiou-Thomadakis*, Saints and Society in the Late Byzantine Empire, in eadem, Charanis Studies: Essays in Honor of Peter Charanis, New Brunswick, N. J. 1980, 84–114, esp. 87–89.

[7] See, for example, Theophanes Continuatus (Bonn ed.), 258, elaborating on Micah 4:4.

[8] *A. Laiou*, Law, Justice, and the Byzantine Historians: Ninth to Twelfth Centuries, in *A. Laiou and D. Simon*, edd., Law and Society in Byzantium, Ninth–Twelfth Centuries, Washington, D. C. 1994, 154–55, 165, 183.

[9] On this, see *A. Laiou*, In Search of the Byzantine Economy: Assumptions, Methods and Models of Social and Economic Thought, Bilan et Perspectives des études médiévales en Europe, Louvain–la–Neuve 1995, 48–49.

general should be taken as the voice of the Byzantine economy is a marvel–thought it is explicable by the dearth of succinct ideological statements regarding the economy. In fact, ideological/moral texts which praise the pursuit of profit do exist (for example, the VITA of Neilos of Rossano), but somehow they are not quite seductive, perhaps because they are diffuse and not deliberate, or because they conflict with our preconceived ideas.

In any case, an important task in our endeavor was to try to disentangle the normative texts, and find out what the Byzantines really thought about economic activity, money, profit, mercantile enterprise, profit to money, that is, interest. It is a task that has been really been undertaken before, partly because very few people thought there was something to discover. A notable exception is the great economist Joseph Schumpeter, who understood intuitively that the most successful and interesting administrative bureaucracy in the world was bound to have had concepts of economics and to have philosophized about the monetary, commercial, agrarian and fiscal problems with which it dealt.[10] The recovery of economic thought and ideology is difficult indeed, taking us from saints' lives to sermons, to legal texts, to legal commentaries to the few surviving philosophical commentaries that are concerned with economic matters. It is difficult, but well worth the effort, since at the end of the inquiry one finds out that there was, indeed, an economic ideology far more complex than we allow for, and no less coherent for being dispersed. That is, whereas there are, in Byzantium, no great treatises in the way of western Europe, clear ideas on economic matters do emerge, and, of course, they evolve over time.

As in most societies, and certainly as in all advanced medieval societies, so in Byzantium there was a constant search for equilibrium between the idea of freedom in exchange (which includes profits) and the need for social justice. The fundamental problems of the formation of value and of the function of money became an object of reflection in Byzantium before they were elaborated upon in western medieval Europe. And the concept of interest as profit that accrues to money was enunciated in the 11th and 12th centuries, long before western Europeans were ready to accept it.[11] Since such statements do not conform to the received ideology of autarky and go counter to religious ideas, they should be given greater weight.

To return to autarky, which I have brought forth as an example of the interplay between ideology and reality: there are certainly texts that praise it, as there are others that discuss profitable economic enterprise. But insofar as the real role of autarky in the Byzantine economy is concerned, the answer is to be found less in normative statements and more in the painstaking study of the documentation. Almost all of the authors of the *Economic History of Byzantium*, fortunately, are in broad agreement in their evaluation of what the evidence shows. We are in board agreement both as to the importance of practice, and in the judgment that self-sufficiency was an ideal to which people paid lip-service, but which they did not put into practice. Polyculture,

---

[10] *J. A. Schumpeter*, History of Economic Analysis (Oxford 1954), 73.

[11] See *A. Laiou*, Nummus parit nummos: L'usurier, le juriste et le philosophe à Byzance, Académie des inscriptions et belles letters (Paris 1999), 585–604.

which the Byzantine peasantry practiced, is something which can lead both to self-sufficiency and to the marketplace, through the production of marketable crops. Polyculture in Byzantium always included marketable crops, such as oil, wine, silk. As markets opened up, both peasants and landlords participated in them, in varying degrees to be sure, depending both on chronology and on relative wealth.[12] The documentation shows both that people were, indeed, involved in the marketplace and that the agriculture sector invested in land-clearance and other forms of investment. Certainly, the Byzantine economy did not have specialized agriculture, which modern economists consider to be the only efficient use of resources.[13] But specialization is a phenomenon of the industrial period, and cannot easily be expected of pre-industrial societies. Within the limits of the times, the market played an important role in the diversified agriculture of Byzantium.

Perhaps the most interesting example of the relative role of ideology in the reality is to be found in the case of monasteries, where the ideology of self-sufficiency, i. e., non-profitable agricultural activity, might have been expected to have had its clearest application. However, the development of the monastic communities of Mt. Athos, to bring only one example, shows the difference between ideology and rea- lity. In the early documents of Mt. Athos, such as the *Typikon* issued by St. Athanasios (in 973–75), ideas of self-sufficiency are strongly emphasized. Trading for profit is forbidden. However, after little more than two generations, the monks were selling products both from their own lands and from those of others. The economic activities of the monasteries in subsequent centuries show a very real interest in profit-making.

In the end, the factor that most influenced the development of Byzantine agriculture was the prevalence of the smallholding in the exploitation of the land, whether that occurred in independent peasant holdings or on large estates where the peasants worked as tenants or share-croppers. This, however, is a broader Mediterranean phenomenon, whose relationship with ideals of self-sufficiency may be the reverse of what is commonly thought to have been the case. It may be the prevalence of this form of land exploitation that gave rise to and sustained ideals of self-sufficiency, rather than the reverse. Small-scale exploitations certainly result in different forms of accumulation than in western Europe. But that is another story.

Strong ideological statements on the one hand; practice that shows a much more complicated situation on the other. Here is a nice problem of methodology.

Another one is connected to a long, and some think overly drawn-out debate regarding the usefulness of modern economic theory as a tool for understanding economic facts, structures and developments of the past, broadly speaking of pre-capitalist societies.[14] The debate has been most lively with regard to the ancient world, the late antique period, and the Middle Ages. It is, basically, the debate between the

[12] On this, see *L. De Ligt*, Fairs and Markets in the Roman Empire (Amsterdam 1993), 149–54.

[13] *Finley*, Ancient Economy, 106–7.

[14] E. g., A. J. Latham's criticism of *R. Hodges'* Primitive and Peasant Markets, in Economic History Review, 2nd ser., 42 (1989) 299–300.

so-called “primitivists” or “substantivists”, that is, mostly economic anthropologists, such as Polanyi and his school, but also historians, on the one hand; and, on the other, the so-called “modernists”, primarily economic historians of all schools. The debate encompasses all economic phenomena, but is mostly centered on trade or exchange, and on monetary phenomena. It is too long, elaborate and variegated to attempt to summaries here. I refer the reader to a special chapter devoted to it, in the *Economic History of Byzantium*. If one were to simplify the argument and reduce it to its essentials, it would point to one basic difference. The “primitivist” school would argue that economic phenomena in pre-capitalist societies are embedded in political and religious systems, and therefore have no independent existence. What may look to us like relations of economic exchange, for instance, is not subject to the laws of supply and demand, or to the economic pursuit of profit maximization, but rather, it reflects other needs, the need to preserve one’s status being primary. In such systems, among other distinguishing characteristics, exchange is not in the hands of professional merchants, motivated by economic profit. Rather, it is heavily administered by the state or by state officials, who have other interests at heart, and can accommodate non-profitable exchange. Therefore, modern economic theories regarding the behavior of prices or that of individuals cannot be applied.

The „modernist“ school, on the other hand, dominated heavily by economic historians, would argue that, once one has paid all due respect to the particularities of various pre-capitalist societies, nevertheless, it is not *a priori* excluded that there WAS trade for profit, that there WERE economic activities which were not administered by the state, that money DID function as it does today. The corollary is that, once one accepts the existence of markets, the role of supply and demand in the formation of prices as well as in monetary phenomena is no different than in modern societies. To put it brutally, where there are markets, market forces operate (although they may not be the only forces in operation). In my view, the debate has been extraordinarily fruitful when it is undertaken by knowledgeable historians who recognize both the role of the state, of redistributive mechanisms and non-economic exchange, and also the existence of economic exchange that follows the rules of the market. The question engages not only the role of the state, but also the role of self-sufficiency; we are back to this central concept. Self-sufficiency enters the discussion in the case, for example, of the manufacturing and agricultural activity of large estates. If such activity was intended for consumption by the members of the household, then neither the entrance of grain in Constantinople nor the recovery of large numbers of amphoras in shipwrecks need be an indication of active exchange: they could signal transfers between various parts of large estates, imperial or private. The resulting view of the economy of exchange is very different depending on which of the above possibilities one follows to its logical conclusion.

Byzantinists have entered the debate in recent decades. Of course, the role of the state in economic activity has always been a matter for discussion, since it is clear that the state was, indeed, a major factor in the economy. But at the moment the debate has become more detailed. As an example, I bring the discussion between the late N. Oikonomides and John Haldon and others, regarding the role of the

APOTHEKE — which for Oikonomides was an institution with basically economic aspects to it, combining state activity and individual entrepreneurship in supplying the market with silk, while for Haldon and others it is a non-economic institution, connected only with the army, and deriving from the re-distributive role of the state.

Older and sharper is the debate between Cécile Morrisson and Michael Hendy regarding the use of modern economic theory to explain monetary phenomena in the Middle Ages. Morrisson does use modern economics to discuss the supply, demand and circulation of money in the 11th century, while Hendy considers such an exercise anachronistic. Byzantinists of the primitivism or substantive school tend to see politics as the primary explanatory factor of the economy. Those who might be called members of the modernist school, although I am certain they would reject any such board characterization, argue that, depending always on time and place, commerce and monetary exchanges played an important role, and that in the MONETISED part of the economy economic laws do apply.

This is probably the methodological question with the most far-reaching implications, for it touches upon almost all parts of the economy. A number of the authors of our *Economic History of Byzantium* faced this question, sometimes implicitly and sometimes explicitly. Due weight has been give to non-economic factors: not only to the role of the state, which intervened in the economy but whose intervention was also often subject to supply and demand, but also to the much-discussed issue of gift exchange. It should perhaps be mentioned here that one could plausibly argue that gift-exchange played an economic role as well, for example, by opening the routes to commercial exchange, but surely this was secondary. So, non-economic phenomena have been addressed and discussed. At the same time, we all agree that economic and non-economic phenomena co-existed, and that the task is to define each of them, weigh its importance, and try to see whether it played a major role in the integration of the economy. Here, many of us think that there are areas of the Byzantine eco- nomy, where the laws of economics have high explanatory value. We even dared to produce a "national accounting model" for the 12th c., which describes the monetised and non-monetised parts of the agricultural and non-agricultural sectors, and draws implications for monetary circulation.[15]

The first problem I raised in this essay is the problem of the table of contents. There is a connection between that seemingly petty point and what has been discussed above. An underlying conceptualization is that the Byzantine economy is not something exotic, which can best be understood by auto-reference, by reference to itself, but that it is comprehensible with the use of tools that describe other societies and other economies as well.

This brings me to the last point, which has to do with the overall interpretation of the structures and the development of the Byzantine economy. Inevitably, the question arises as to the place of Byzantium in the economic evolution of Europe and the Near East. Was the Byzantine economy strange, unique, or did it follow pat-

---

[15] See *A. Laiou*, An Overview of the Byzantine Economy, in the Economic History of Byzantium.

terns that are similar to those of other medieval, and especially Mediterranean economies? Was it a failed economy, since it visibly did not evolve into the capitalist pattern that Western Europe eventually developed? Is it even appropriate to look at its development under such a light?

To find the answers, there are various ways one can follow. It is possible to look at the Byzantine economy in virtual isolation, as if it were a closed and unique system. One could then try to see what factors were in operation, how they interrelated, what kind of structures they resulted in, and what the inner logic of this dynamic might be. Theoretically, such an approach is possible, but it is not one which scholars usually follow. Whether consciously or unconsciously, we try to understand the dynamics of a society in comparison with, or within the framework of other societies that are known to us. When Ostrogorsky wrote the history of Byzantine feudalism, he was looking at the Byzantine situation with reference to the much better studied and much better known system of western medieval feudalism. Scholars have argued with the application of the term "feudalism" to Byzantium, but in so doing they were still comparing it to western feudalism, and finding sufficient dissimilarities to allow them to conclude that the two societies were, in this respect, fundamentally unlike each other.

As I just mentioned, I firmly believe that at some level the historian very frequently uses comparison. Comparison is useful, for it allows the historian to argue with some degree of probability even when the documentary base has holes, which can be filled to some extent by looking at similar patterns elsewhere; a risky business, rarely to be indulged in. It also allows one to pose intelligently the question whether a given society follows general rules of evolution, and therefore fits into a more general system. I have argued elsewhere that the comparative approach has traps and pitfalls.[16] One might think there is a solid model against which to draw comparisons, whereas in fact that presumed model may be evanescent. One might choose the wrong society or group to compare. Or one might, making an *a priori* comparison, gear one's investigation toward it, and reach the unsurprising conclusion that similarities between the two do exit. All of these are traps that have to be avoided.

In the particular case of Byzantine economic history, we profit from a number of developments, and for the same reason we have to be careful. Western economic history is much better documented and much more closely analyzed than that of the Byzantine Empire. It is, of course, not a monolithic science; different interpretations and heated debates exist among students of western economic history. But it remains true that it is better documented. A careless response to, the seduction of this more highly developed science would be to fall into the last trap I mentioned: to assume that because some pattern is visible in western economies, the same pattern is visible in Byzantium. A more careful and thoughtful response is to study patterns and dialectics, not with a view to adopting them wholesale, but rather because they provide a gamut of possible responses, or even a primary re-

[16] *A. Laiou*, On Individuals, Aggregates and Mute Social Groups: Some Questions of Methodology, in: Μνήμη Δ. Α. Ζακυθηνού, I (Athens 1994), 382ff.

sponse, after which permutations are possible. One example that comes to mind is the effects of the plague on the economy. Plague epidemics have certain universal characteristics. The plague strikes, in the first instance, populations which are concentrated and which live along lines of communication, primarily along the water. It is highly destructive to populations, although the degree of its destructiveness has been disputed. If repeated, it influences the demographic development of generations. And other diseases, namely tuberculosis, follow in its wake. Therefore, if it can be established, as I think it has been, that the plague of the sixth century struck much of Europe as well as the Near East, certain similar responses can be expected. The most important of these is the population decline, which in societies that were labor-intensive, as medieval socie- ties were, has highly negative economic effects. These lasted, in both east and west, until the end of the periodic epidemics, sometime in the 8th century. The effects of the end of the epidemics were also similar: population increase, which in most cases leads to land-clearance, or to more intensive cultivation of already cultivated holdings, or to colonization. Economic growth follows upon the increase of population, but after a certain point the response becomes differentiated. Similarly, there are long-term phenomena which produce roughly similar structures: the prevalence of the small exploitation, a phenomenon common to the Mediterranean, results in some similar forms of production, based on tenancy, share-cropping or wage labor, even though the political superstructure may be different.[17]

Thus, similar responses to similar conditions are not only to be expected, but are also observable. On the other hand, there are expectations raised by comparisons, which are misleading. Such is a fallacy that has sometimes been presented with regard to the development of the agrarian economy in Byzantium. It has sometimes been argued that its "stagnation", which is a concept I do not accept, but which is used, is due to the fact that the Byzantines never developed or used the heavy plow. The thought process must be as follows. The agricultural revolution in Western Europe is due in part to the spread of the use of the heavy plow. The heavy plow was not used in Byzantium; ergo, no technological advance, no agricultural revolution, stagnation. It has already been recognized that the heavy plough, necessary to turn over heavy northern soils, was not of much use in Byzantine lands, were the soil tends to be light and dry. Yet the stereotype persists. Such is sometimes the force of preconceptions and false analogies.

As to whether the Byzantine economy followed patterns similar to those of other medieval societies, we contend that the answer is yes, as long as we keep in mind the considerable specificities of Byzantium — as one must keep in mind the specificities of other medieval societies, even within Western Europe. Both the chronology and the general traits of economic development, for example, show an over-

[17] See *J. Lefort*, The Rural Economy, Seventh–Twelfth Centuries, *B. Geyer*, Physical Factors in the Evolution of the Landscape and Land Use, and *P. Toubert*, Byzantium and the Mediterranean Agrarian Civilization; all in the Economic History of Byzantium.

all similarity, especially with Italy, but, if one really looks at general trends, with continental Western Europe generally or at least with France and Italy. Until the late 12th century, changes in terms of the growth and diversification of the economy tend to come earlier in the Byzantine Empire, at least as far as the limited documentation allows us to perceive. Thus, the recovery after the disasters of the seventh century seems to have begun sometime in the second half of the 8th century. In the west, depending on the area, signs of growth are evident in the mid-9th to mid-10th century. In any case, fifty years or so are not very significant. What is significant is patterns: the pattern of population growth, expansion of the rural population, land clearance, revival of trade and towns, and, in the case of the Byzantine Empire, first an economy characterized by a sustained and restrained growth in the 9th–10th centuries, and then a take-off, in the 11th–12th centuries.

Another structural element that is similar in east and west is the dynamic role of trade, even though trade was never primary in terms of the GNP, if I may put it that way. The growth of exchange and trade led to a certain amount of specialization in agriculture; influenced the circulation of money; permitted increased urbanization; and allowed cities to develop manufactures whose products were diffused both within the Byzantine Empire and in the rest of the Mediterranean. As in the west, then, aggregate productivity rose because of the increase in trading activities, which in turn elicited some institutional reforms, such as a certain institutionalization of fairs and markets.

If structures and chronology exhibit a degree of similarity, the specificities of the Byzantine economy are what give it its special characteristics. The continuation of urban life on one form or another though the dark period; the continued monetisation of part at least of the economy in the same period; the existence of a large landholding segment of the rural population; the persistence of exchange, small-scale though it might have been.

The most important Byzantine specificities derive from the existence, through most of the history of the Empire, of a powerful state, which had the ability and the desire to intervene in the economic process. The fact that accumulation of land and capital was slow through the tenth century is in great part due to this; as are the persistence of exchange and the relatively high level of monetisation.

But the precise effect of state mechanisms and state action upon the economy, as well as our evaluation of it has been and remains a matter of debate. This is the case not only in Byzantine studies, but also within the science of economics, particularly, but not only, development economics. Here the problem of methodology merges into questions of policy, insofar as the modern world is concerned. The historian is well advised to become acquainted with the economic literature. Not that he or she will find the ultimate truth in it. For economists are split: some still take a dim view of government intervention in any but the most minimalist form. The majority of development and growth theorists today, however, recognize essential functions both to the state and to market forces in the development of the

economy. Even the World Bank recognizes an important role for the state in the development of underdeveloped countries. Such theories also discuss the other side of the coin: market failure and state failure, that is, the limitations of the market as well as of state intervention.

All this is of interest to Byzantinists, since it provides a useful background against which our empirical data can be tested and evaluated. When one is faced with an economy hard to interpret, such as the Byzantine one, it gives one a certain degree of assurance to know that its traits are not outside the realm of what economists find plausible and indeed observable. So, it is with an assurance which neither fully statist nor purely free-market economics can provide, that we turn to look at an economy which has both state intervention and free-market aspects; and where one may indeed talk of both the positive and the negative aspects of both these structuring mechanisms.

For I think it is observable that the Byzantine economy was a mixed one, and also that it had a very considerable degree of flexibility and ability to change. In that respect, it is one of the most successful historical cases of a mixed economy. For example, throughout the period of slow and sustained growth, through the 10th century, the state supported those institutions that promoted stability. In a still fragile economic system, stability has a positive value: the small producer is helped and supported by it, while ideas of just profit and just rewards to labor allow for a measured growth that does not result in social upheaval or great economic inequality. But there is also a downside; the politics of stability limits accumulation and the size of enterprises. By keeping profits low, one encourages low capital investment in trade, and discourages investment in land. So the system has failures and tensions. These did not stymie it or render it static. On the contrary, eventually there was dynamic growth, in which market forces became more important. The state itself adapted to the new era, and the productive forces of society responded well to a more general Mediterranean economic climate, which created opportunities for profit.

These phenomena are observable. The fact that modern economic theory allows for them gives us historians the ability to inscribe what we observe into a system that makes sense.

One other lesson I think can be learned if historians look into the science of economics for some insights. There was a time when economists looked only at economic indices to measure the success of an economy and a society: rates of growth, GNP per capita, rates of inflation and so on. This is no longer the case. It has been argued that purely economic indices may measure growth, but they do not measure development: that is measured by a combination of economic and non-economic indices: the level of inequality; access of the population to the infrastructures; access to education and health services; levels of life-expectancy; protection against risks; quality of life. If we adopt such criteria, the Byzantine economy, far from being a failed economy, compares very well those of Western Europe. Not only was it a

flexible and dynamic economy, it also sustained or provided some of the important needs of the people: basic necessities, but also often a surplus; relative safety; relatively good communications; even a fairly extensive basic literacy. That the economy became disarticulated in the 13th century or after must not blind us to the fact of its very considerable success over a very long time.

Ангелики Е. Лаију

МЕТОДОЛОШКА ПИТАЊА ЕКОНОМСКЕ ИСТОРИЈЕ ВИЗАНТИЈЕ

Дело које разматрам је *The Economic History of Byzantium*, у три тома, сада у штампи у Дамбартон Оукс. Ради се о колективном подухвату. Мада постоје многе добре студије о различитим аспектима византијске привреде, неколико нових момената учинило је једно синтетско дело не само могућим него и неопходним. Нови археолошки подаци захтевају шире интерпретације. Затим, постоји шира историографска потка, посвећена реинтерпретацији средњовековне економске историје Западне Европе, што византолози морају узети у обзир. Такође, веома користан посао обављен је у вези са економском идеологијом, нарочито у западноевропским оквирима.

Први методолошки проблем тиче се хронологије. Наш пројекат замишљен је као историја СРЕДЊОВЕКОВНОГ друштва и стога се чини да је VII век одговарајућа почетна тачка. Друго, улога државе, значајна у византијском друштву, разматрана је на крају читавог дела, чија развојна линија полази од продукционих снага и ресурса и преко облика и организације производње постепено долази до улоге државе. Све ово засновано је на принципу да силе које делују у византијској привреди по својој СУШТИНИ нису различите од оних које делују у другим економијама, односно да је, у извесној мери, КОМБИНАЦИЈА ЧИНИЛАЦА била различита од оне у другим средњовековним државама. Друго методолошко питање везано је за однос између идеологије и реалности, што у нашем случају значи однос између идеолошких поставки и вођења производње или размене. Стога су испитивани и правни текстови. С друге стране, третирани су однос према профиту и реалности економског понашања, као што је питање аутаркије. Ипак, чинилац који је највише утицао на развитак византијске аграрне производње била је превага ситног поседа у експлоатацији земље, без обзира на то да ли су у питању била независна сељачка имања или велики поседи на којима су сељаци радили као зависни људи или закупци. Ова појава је препозната као шири медитерански феномен.

Други важан методолошки проблем је повезан са дебатом вођеном између „примитивиста“ и „модерниста“ о употребљивости савремене економске теорије као средства за разумевање привредних чињеница, структура и развојних процеса у прошлости, односно, уопштено говорећи, у прекапиталистичким друштвима. То је дебата са важним последицама. Сви се слажемо у томе да су економске и неекономске појаве коегзистирале, а многи од нас мисле да су постојала подручја византијске привреде у којима економски закони имају велику експликативну вредност. Направили смо „национални рачунски модел“ за XII век, којим су обухваћени новчани и робни делови аграрних и неаграрних сектора, са извученим импликацијама за монетарну циркулацију.

Последње питање се односи на општу интерпретацију структура и развитка византијске привреде. Њено пажљиво испитивање, упоређено са подједнако пажљивим испитивањем компаративних података, показује да византијска привреда представља један од најуспешнијих историјских примера мешовите економије.

То није била само једна флексибилна и динамична привреда, него и привреда која је прихватала и обезбеђивала важне потребе становништва — основне али често и сложеније, релативну сигурност, релативно добре комуникације, чак и доста раширену основну писменост. Чињеница да је ова привреда постала мање артикулисана у XIII веку или касније не сме нас учинити слепима за њене значајне успехе током врло дугог временског периода.

Зборник радова Византолошког института XXXIX, 2001/2002.
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines, XXXIX, 2001/2002

УДК: 316.323.5(=773) : 355.11(495.02)(093/094)

ЉУБОМИР МАКСИМОВИЋ

ТЕМАТСКИ ВОЈНИЦИ У ВИЗАНТИЈСКОМ ДРУШТВУ
— ПРИЛОГ НОВОМ ПРОЦЕЊИВАЊУ ПРОБЛЕМА —*

У раду се преиспитује, након многих година контроверзи у науци, генеза и друштвени статус тематских војника. Констатује се да, упркос значајним променама које временом настају, може да се запази црта континуираног развитка и, потом, опадања овог друштвеног слоја између VII и X века. Констатује се, истовремено, сложеност његове физиономије и изразита посебност у односу на сељачки сталеж.

Мало је питања у савременој византологији, која су толико значајна и истовремено толико контроверзна, као што је то случај са тематским уређењем. Како је Ернст Кеги једном нагласио: „The subject of the origins and character of the Byzantine themes (is) probably the most obscure, the most controversial and the most important issue for the twentieth-century Byzantine historians".[1] Разматрање овог историјског феномена није никада довело до општег резултата који би могао бити прихватљив за већину византолога. Разуме се, разлози су тесно повезани са ограничењима изворне подлоге. Независно од тога да ли би се у овом смислу могло говорити о белим мрљама или црним рупама, извесни одлучујући моменти у развитку тематског уређења мало се отварају пред истраживачем, чиме је, у сваком случају, створено велико и шарено поље за стварање хипотеза.

Проблеми који настају због недовољног изворног материјала ни у ком случају нису непознати у византијским студијама и, шта више, изражавају се у два правца. С једне стране, и то се лако може разумети, постоје извесне хронолошке или тематске целине које извори слабо осветљавају, тако да је у таквим

* Овај рад је проистекао из приступне беседе, одржане 11. децембра 2001. године у Атинској академији. Будући да грчка верзија текста, која се објављује у Практицима Академије, како због језика тако и због серије у којој се појављује, неће бити довољно приступачна у нашој средини, иначе заинтересованој за ову тематику, сматрао сам да би било целисходно истовремено објављивање српске верзије у Зборнику радова Византолошког института.

[1] *W. E. Kaegi*, Two Studies in the Continuity of Late Roman and Byzantine Military Institutions, Byz. Forschungen 8 (1982) 87. Cf. et *M.C. Bartusis*, The Late Byzantine Army: Arms and Society, 1204–1453, Philadelphia 1992, 3.

случајевима очигледан недостатак извора. Један добар пример у овом смислу, који је унеколико повезан и са нашом темом: византијско-персијска сучељавања далеко боље су позната у Јустинијаново (VI век) него у Ираклијево (VII век) време, иако је овај други период за речено питање био од далеко већег значаја. Али, у првом случају располажемо Прокопијевим историјским делом, једним опширним и савременим приказом прворазредних квалитета, што у другом случају представља само неоствариви сан истраживача.

С друге стране, има случајева у којима располажемо добрим изворима који, међутим, из неких разлога могу да прећуткују важне ствари. Ствари, чије би помињање према схватањима модерних истраживача требало да буде неизбежно. Један пример из друге половине XIII века: у иначе врло поузданом и опширном историјском делу Георгија Пахимера нису уопште поменута два међу најважнијим тадашњим догађајима на Балкану — битка у Пелагонији (1259) и српско заузимање Скопља (1282). Тешко је веровати да се овде ради о намерном заташкавању ствари, поготову због евидентне Пахимерове историчарске савесности. Јер, у питању су потпуно различите ствари. У првом случају ради се о великој византијској победи која је омогућила поновно задобијање Цариграда и рестаурацију Царства, а у другом о тешком поразу Византинаца са значајним последицама. То само значи да византијски извори на други начин схватају тематске приоритете, него што бисмо их ми постављали према сопственим, данашњим мерилима. Ова чињеница не важи само за византијске историографе. Довољно је да се само подсетимо на различите сазнајне проблеме у вези са византијским правним текстовима. У њима, наиме, много чешће наилазимо на анахроне него на синхроне одредбе, док у другим случајевима одредбе одсликавају само део правне стварности.

Најзад, додајмо на овом месту да тешкоће у вези са хронологијом појединих догађаја или процеса, настале због недовољно прецизног излагања извора, могу да имају последице које задиру у суштину описиваног. Добар пример — проблем који је некада проузроковао многе истраживачке напоре не би ли био решен, али који ни данас није неспорно разрешен — представља излагање Јована Скилице, које се односи на хронологију устанка Самуила и његове браће, из којег се развила држава која је више од 40 година била велики непријатељ Византије. Наиме, ако је почетна побуна изведена 969. године, она се морала развијати против бугарске државе. Ако је, међутим, побуна изведена 976. године, непријатељ је од почетка покрета било Византијско Царство. Обе хронологије доноси Скилица и обе су поткрепљене излагањем других извора. Разуме се да ова разлика може да игра значајну улогу, што се и дешавало у покушајима да се објасни карактер устанка и државе која се из њега развила.

Претходне напомене биле су потребне, будући да се истраживач институције тематских војника непрестано сусреће са наведеним врстама проблема. Нежељена, али доста честа последица оваквих сусрета је заснивање истраживачких резултата на површинској лексици и терминологији извора, што значи да суштина исказа усамљених изворних сведочанстава може, бар делимично, да измакне нашој пажњи. Тако се развија стање у коме се ови искази не повезују

довољно један са другим, иако би била неопходна реконструкција њиховог дубљег смисла, препознатог кроз реконструкцију њихових међусобних веза.

Осим тога, поставља се и питање разумевања целине тзв. средњовизантијског периода (VII–XI век) који је у многим подручјима још увек обележен непознаницама. Овде подразумевам, пре свега, два основна питања: које су биле кључне тачке и главне линије развоја овог времена и каква је интеракција постојала између ових историјских елемената и тематског уређења? То су управо проблеми који су приликом разматрања тематског уређења радо бивали потискивани у страну. Стога је питање можемо ли се уопште надати да ће у будућности бити могућно постићи опште прихваћено решење о изгледу овог уређења. Због тога је моје настојање врло ограничено — не да понудим једно такво решење, него да изнесем своје виђење као једно међу многим другима. Остаје да се види да ли ово настојање води расветљавању или даљем компликовању питања.

Тематско уређење је несумњиво представљало, какогод изгледали путеви његовог настанка, један милитаризовани управни систем са извесним (посебним) социјалним обележјима. Обема странама овог историјског феномена — како административној тако и социјалној — посвећивано је много пажње, што је, међутим, довело до потпуно дивергентних резултата.

Од како је Георгије Острогорски пре шездесет година поставио своју славну али и много нападану теорију о темама,[2] а да при томе није познавао готово идентичне погледе старог француског историчара Жоржа Тестоа,[3] дошло се до једне више или мање јасне слике административног аспекта.[4] Данас се може сматрати да су најстарије теме основане у VII веку, у оквиру почетака настанка будућег општег уређења, независно од тога да ли прве трагове треба видети у временима пре или после почетка арабљанске инвазије из 634–642. године.[5] Систем је затим постепено изграђиван, али се у овом процесу не могу при-

---

[2] *Г. Осѿрогорски*, Историја Византије, Београд 1959, 112 сл., 145 сл., 263 сл.

[3] *G. Testaud*, Des rapports des puissants et des petits propriétaires ruraux dans l'Empire byzantin au Xe siècle, Bordeaux 1898.

[4] За потпуну библиографију уп. *J. F. Haldon*, Military Service, Military Lands and the Status of Soldiers: Current Problems and Interpretations, DOP 47 (1993) 3–7, чему треба додати и: *Vasiliki Vlysidou — Eleonora Kountoura-Galaki — St. Lambakis — T. Loungis — A. Savvidis*, Η Μικρά Ασία των θεμάτων, Atina 1998.

[5] Пре инвазије: *E. Stein*, Studien zur Geschichte des byzantinischen Reiches, vornehmlich unter den Kaisern Justinus II. und Tiberius-Konstantinus, Stuttgart 1919, 132–135; *G. Ostrogorskij*, Sur la date de la composition du Livre des Thèmes et sur l'époque de la constitution des premières thèmes d'Asie Mineure, Byz. 23 (1953) 64; *исѿи,* Историја, 162 сл.; *N. Oikonomidès*, Les premières mentions des thèmes dans la chronique de Théophane, ZRVI 16 (1975) 1–8; *I. Shahid*, Heraclius and the Theme System: New Light from the Arabic Sources (Heraclius I), Byz. 57 (1987) 391–406 (628–636); *idem*, Heraclius and the Theme System: Further Observations (Heraclius II), Byz. 59 (1989) 208 (628–634); *idem*, Heraclius and the Unfinished Themes of Oriens. Some Final Observations (Heraclius III), Byz. 64 (1994) 352 к. ε. — После арабљанске инвазије: *Testaud*, op. cit., 20; *W. E. Kaegi*, Byzantium and the Early Islamic Conquests, Cambridge 1992, 176 sq.; *idem,* Two Studies 88 sq.; *idem*, Byzantine Military Unrest, 471–843. An Interpretation, Amsterdam 1981, 154–168, 174, 176; *idem,* Variable Rates of Seventh-Century Change, Tradition and Innovation in Late Antiquity, edd. F. M. Clover — R. S. Humphreys, Madison 1989, 191 sq.; *W. T. Treadgold,* The Military Lands and the Imperial Estates in the Middle Byzantine Empire, Harv. Ukrainian Studies 7 (1983) 627; *R.– J. Lilie*, Die byzantinische Reaktion auf die Ausbrei-

метити радикални преображаји.[6] Први велики талас измена састојао се у томе што су првобитне велике теме током VIII века биле подељене и, самим тим, смањене.[7] Позније теме — настале у IX и X веку — биле су уређене на истим принципима као раније, што се прилично јасно види из појединачних, спорадичних изворних података, али пре свега из ранговних листа (Тактикони), насталих од прве половине IX до прве половине X века: Тактикон Успенског (842–843), Филотејев Клиторологион (899), Тактикон Бенешевича (934–944).[8] Тек у позном X веку наступа нова ситуација која се, осим што је видљива и у појединачним подацима различитих извора, најбоље одсликава у Ескоријалском Тактикону (971–975)[9] и која ће се, уосталом, даље развијати током XI века.[10] Кратко речено, од тада се ради о прилично сложеном организму који се састоји од посебних пограничних тема, које воде *катепани* или *дуке,* и у које су могле да буду инкорпориране мање теме, затим од традиционалних тема и, најзад, од појединачних градова који су добијали ранг теме са стратегом на челу.[11] Ова сложена структура, међутим, не представља знак полета, некаквог развитка са позитивним перспективама, него пре знак кризе организма, када се морало

tung der Araber. Studien zur Strukturwandlung des byzantinischen Staates im 7. und 8. Jh., München 1976, 293 sq.; *idem*, „Thrakien" und „Thrakesion". Zur byzantinischen Provinzorganisation am Ende des 7. Jhs., JÖB 26 (1977) 26 sq.; *M. Kaplan*, Les hommes et la terre à Byzance du VIe au XIe siècle. Propriété et exploitation du sol, Paris 1992, 232; Η Μικρά Ασία των θεμάτων, 39. Овде треба додати да је одавно примећено, али да се често заборавља да први помен једне теме у изворима, сиромашним какви јесу, не значи да је у том тренутку и основана тема о којој је реч: *W. Ensslin*, Der Kaiser Herakleios und die Themenverfassung, BZ 46 (1953) 368.

[6] Cf. *H. Gelzer*, Die Genesis der byzantinischen Themenverfassung, Leipzig 1899 (repr. Amsterdam 1966), 8–80; *Ch. Diehl*, L'origine du regime des thèmes dans l'Empire byzantin, Etudes byzantines, Paris 1905, 289–292; *A. Pertusi*, De thematibus, Città del Vaticano 1952, 108–111; *idem,* La formation des thèmes byzantins, Berichte zum XI. Intern. Byzantinisten-Kongreß 1, München 1959, 35–38; *J. Karayannopoulos*, Die Entstehung der byzantinischen Themenordnung, München 1959, 24–28, 35, 52–71 (са чудним објашњењима историјског развитка); *J. F. Haldon*, Byzantium in the Seventh Century, Cambridge 1990, 208, 212, 214 sq., 221 sq.; *M. Hendy*, Studies in Byzantine Monetary Economy, c. 300–1450, Cambridge 1985, 409; *Lilie*, Reaktion 288 sq., 306 sq.; *Kaegi*, Two Studies 87. Одговарајућа библиографија је енормно велика и овде је понуђен само најнужнији избор.

[7] *Осӣрогорски*, Историја, 166 сл.; Η Μικρά Ασία των θεμάτων, 43 sq.

[8] После првобитних издања првих трију тактикона данас се употребљава заједничко издање, са богатим коментаром, које садржи и преводе на француски: *N. Oikonomidès,* Listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles, Paris 1972, 41–63 (Успенски), 64–235 (Клиторологион), 236–253 (Бенешевич), 281–364 (заједнички коментар).

[9] Исто, 255–277 (Ескоријал).

[10] Cf. *St. Kyriakidis,* Βυζαντιναί Μελέται, Β΄-Ε΄, Solun, 536 sq.; *Hélène (Glykatzi-) Ahrweiler*, Recherches sur l'administration de l'empire byzantin aux IXe–XIe siècles (Administration), Bull. Corr. Hell. 84 (1960) 1–109 [=Variorum Reprints, London, 1971, VIII]; *J.-C. Cheynet*, Du stratège de thème au duc: chronologie de l'évolution au cours du XIe siècle, TM 9 (1985) 181–194; *Љ. Максимовић,* Организација византијске власти у новоосвојеним областима после 1018. године, ЗРВИ 36 (1997) 31–43.

[11] Уп. *Максимовић,* нав. дело, 33 сл., са одговарајућом библиографијом, као и подробну анализу *Marte Grigoriou-Ioannidou*, Παρακμή και πτώση του θεματικού θεσμού. Συμβολή στην εξέλιξη της διοικητικής και της στρατιωτικής οργάνωσης του Βυζαντίου από το 10ο αιώνα κ. ε. (дисертација), Solun 1985, 81 и нап. 224. Супротно гледиште: *H.-J. Kühn*, Die byzantinische Armee im 10. und 11. Jahrhundert, Wien 1991, 158 sq., где су наведени сви „дукати" и „катепанати" (стр. 158–242).

реаговати палијативним решењима. Затим, у другој половини XI века и у XII веку, када је тежиште војне службе већ лежало на потпуно професионалним и добростојећим војницима а затим и на држаоцима пронија, мало је остало од класичног тематског система.[12]

Дакле, што се тиче административног аспекта, тематско уређење између друге половине VII и средине X века у основи показује, упркос извесним променама, мале могућности за свеобухватно и суштинско мењање. Будући да је административни аспект имао изванредан значај по целину система, поставља се питање, када је реч о континуитету, какву су судбину у исто време имали социјални и привредни аспекти система. Питање је утолико важније, што у једном тако милитаризованом административном организму, какав је био тематски, управо у чисто војничким стварима — тактика, организација војске, наоружање — до великог преокрета долази тек у позном X веку.[13] При томе се није радило о некаквим револуционарним новинама, него о новој примени већ познатих ствари. Наиме, тешка коњица, организована више у тагматским него у тематским јединицама, добила је у ово време одлучујућу превагу.[14] Тек на тај начин биле су омогућене велике победе над Арабљанима.

Враћајући се социјалном аспекту, истакао бих да се једва може и замислити да су војници представљали већину у друштву или да су могли да чине слој који би у свом животу био потпуно одвојен од других друштвених структура. Другим речима, тешко је замислити да су војници живели по посебним друштвеним нормама без икакве паралеле са другим слојевима византијског друштва, као што се то имплицира у незанемарљивом броју истраживања. Због тога ми се чини важним, да би се боље разумео њихов друштвени положај, сасвим кратко подсећање на основне, и уосталом познате, чињенице из живота провинцијског друштва такозваног средњовизантијског периода између VII и XI века.

При томе, пре свега мислим на постојање, што је у науци опште прихваћено, широког слоја „слободних" сељака који су се у ствари, будући да су морали да плаћају порезе, налазили у зависном односу према држави.[15] Иако су извори

---

12 *Kaplan*, op. cit., 254 sq.

13 *Осӣрогорски*, Историја 274; *idem*, Pour l'histoire de la féodalité byzantine, Bruxelles 1954, 14; *G. Dagron — H. Mihaescu*, Le traité sur la guérilla (De velitatione) de l'empereur Nicéphore Phocas (963–969), Paris 1986, 149 sq., 184 sq., 268 sq., 275 sq.; *T. Kolias,* Byzantinische Waffen, Wien 1988, 52 sq.; *J.-C. Cheynet*, Pouvoir et contestations à Byzance (963–1210), Paris 1990, 303 sq.; *Kaplan*, op. cit., 240 sq.; *J. F. Haldon*, Warfare, State and Society in the Byzantine World, 565–1204, London 1999, 132.

14 Изузев радова наведених у претходној напомени уп. нарочито: *Kühn*, op. cit., 123 sq.

15 За опште податке вид. *G. Ostrogorsky,* Die wirtschaftlichen und sozialen Entwicklungsgrundlagen des byzantinischen Reiches, Vierteljahrschr. für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte 22 (1929) 131 sq.; *idem,* Agrarian Conditions in the Byzantine Empire in the Middle Ages, Cambridge Economic History I, Cambridge 1941, 196 sq.; *idem,* Le grand domaine dans l'Empire byzantin, Recueils de la Société Jean Bodin 4 (1949) 38 sq.; *idem,* Pour l'histoire de la féodalité byzantine, Bruxelles 1954, 10 sq.; *P. Lemerle*, Agrarian History of Byzantium from the Origins to the Twelfth Century, Galway 1979, 27–41, 64 sq. (где се, међутим, не даје никакав значај друштвеном развитку), 76, 106; *Kaplan*, op. cit., 256–270. За војнике као део друштва в. *J. F. Haldon*, Ideology and Social Change in the Seventh Century: Military Discontent as a Barometer, Klio 68 (1986) 140.

и у овом домену недовољни, прилично је сигурно да су овакви сељаци располагали властитом земљом, као и да су живели у сеоским општинама.[16] Извесна добра (шуме, ливаде, итд.) уживали су заједнички у оквирима општине,[17] као што су и порезе плаћали заједнички према подацима из пореских спискова, у сваком случају најкасније од VIII века.[18] Ова општа слика одражава се више или мање у изворима из разних времена: у одредбама такозваног Νόμος γεωργικός (крај VII — почетак VIII века),[19] у Теофановом набрајању „злочина" цара Нићифора I (802–811)[20] и у подацима Трактата о опорезивању (X век),[21] да наведем само најважније изворе. У питању су оне друштвене и економске основе земље које опстоје у континуитету бар од краја VII до почетка X века и које су, када су постале угрожене кризом, цареви покушавали да одбране редовним понављањем заштитних закона, почев од Романа I Лакапина (920–944), па кроз готово читав X век.[22]

Из реченог о административним, војним и аграрним аспектима друштва наведеног времена произлази, чини ми се, да се могу утврдити два елемента са општом вредношћу. Пре свега, било би немогуће очекивати да је приликом „рађања" овог друштвеног поретка дошло до брзе реформе на основу издавања закона са општом важношћу. На овакав закључак наводе остаци старог управног система — проконзули у темама, помен провинција на печатима финансијских чиновника, трагови управе префектуре Илирик у Солуну, остаци који су видљиви још у VIII веку.[23] То свакако не значи, као што се понекад сматра, да је нови систем у управној сфери настао у истом столећу, а да се у претходном изражавао само у војној сфери.[24] Јер, прилично је јасно, и у науци је већ прихваћено, да поменути друштвени оквири новог поретка, а они представљају последицу промена како у војној тако и у управној структури, свакако настају до краја VII и почетка VIII века.[25] Мало је вероватно, мада није и немогућно, да су различити ступњеви овог

[16] Библиографски подаци као у нап. 15.

[17] Библиографски подаци као у нап 15.

[18] Cf. *N. Oikonomidès*, De l'impôt de distribution à l'impôt de quotité: à propos du premier cadastre byzantin, ZRVI 26 (1987) 9–20; *idem,* Fiscalité et exemption fiscale à Byzance (IXe-XIe s.)*,* Athènes 1996, 25 sq.

[19] Νόμος γεωργικός (Византиι ский Земледельческий Закон)*,* изд. *И. П. Медведев и др.,* Ленинград 1984. За околности и хронологију уп. такође *G. Ostrogorsky*, Geschichte des byzantinischen Staates*,* München ^{3}1963, 75 n 10.

[20] Theophanis Chronographia*,* ed. *C. de Boor*, Leipzig 1885, 486–487.

[21] Издања: *W. Ashburner*, A Byzantine Treatise on Taxation, Journ. of Hell. St. 35 (1915) 76–84; *F. Dölger*, Beiträge zur Geschichte der byz. Finanzverwaltung, besonders des 10. und 11. Jhs., Leipzig–Berlin 1927, 113–123.

[22] Ново издање: *N. Svoronos*, Les novelles des empereuers macédoniens concernant la terre et les stratiotes, Athènes 1994. За место војника у општем друштвеном развитку X века уп. *Lemerle*, Agrarian History, 124.

[23] Cf. *Lilie*, Reaktion 298 sq.; *idem,* „Thrakien" 46; *Haldon*, Byzantium 196 sq.

[24] *Karayannopoulos*, Themenordnung 89 sq.; *Lilie*, „Thrakien" 26 sq., 46; *T. Loungis,* Δοκίμιο για την κοινωνική εξέλιξη στη διάρκεια των λεγόμενων „Σκοτεινών Αιώνων" (602–867)*,* Αθήνα 1985, 49. Слично и *M. Angold*, The Shaping of the Medieval Byzantine City, Byz. Forschungen 10 (1985) 4 sq.

[25] *А. П. Каждан,* Деревня и город в Византии IX–X вв., Москва 1960, 153–159; *Kaegi,* Military Unrest 174 sq., 176 sq., 189, 201 sq.

раног развитка били праћени доношењем појединачних закона.[26] Али, с друге стране, може се сматрати сасвим очекиваним оно што се дешавало касније, током X века — да централна власт покушава да тешку економску и друштвену кризу заустави прецизним појединачним законима. Нека ми овде буде дозвољено да поменем једну у психолошком погледу сличну ситуацију из тих времена. Иконоклазам VIII века, као реакција на појаву појачаног поштовања икона у VII веку, у изворима је много боље документован и видљив од саме првобитне појаве. Тако се, различитим поводима, стално показује да се иза скромних извора, који настају у одређеном тренутку, крију појаве дугорочнијег трајања и далекосежнијих последица.

Друго, опште и заједничке карактеристичне црте читаве епохе мењају се у временима кризе постепено и у почетку неприметно, тако да је поредак ствари обележен кризом коначно тек у X веку избио на површину.[27] Поставља се онда логично питање нису ли промене статуса већине војника следиле сличне токове? Питање је утолико важније, што је управо у вези са статусом војника долазило до великих неспоразума међу истраживачима.

Откако је Острогорски поставио своју теорију да је читав средњовизантијски период био обележен, поред постојања слободних сељака под пореском обавезом, и постојањем сељака-војника са њиховим сопственим војничким имањима (στρατιωτικὰ κτήματα), ово је гледиште константно наилазило на супротстављање.[28] При томе се најчешће тврдило да су два елемента — војници и има-

26 Cf. et *Haldon*, Byzantium 256 sq., 259–262.

27 Cf. *G. Ostrogorsky*, Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte 47 (1960) 263 (= Сабрана дела III, Београд 1970, 455) (критика); *J. L. Teall*, The Grain Supply of the Byzantine Empire, 330–1025, DOP 13 (1959) 90, где се подвлачи значај повећања становништва већ у VIII веку (стр. 105); *E. Bach*, Les lois agraires byzantins du Xe siècle, Classica et Mediaevalia 5 (1942) 70 sq.; *G. Dagron*, Byzance et le modèle islamique au Xe siècle: à propos des Constitutions Tactiques de l'empereur Léon VI (= даље: Modèle islamique), Acad. des Inscr. et Belles-Lettres, Paris 1983, 236. За одговарајуће стање у византијској Италији в. *G. Da Costa-Louillet*, Saints de Sicile et d'Italie Mжridionale au VI-IIe, IXe et Xe siècles, Byz. 29–30 (1960) 145, 157 sq.; *A. Guillou*, Italie méridionale byzantine ou byzantins en Italie mжridionale?, Byz. 44 (1974) 164 sq.

28 *Ос̄трогорски*, Историја, 133 сл.Ово гледиште у новије време добија, иако са различитим аргументима, озбиљну подршку у погледу хронологије: *Evelyne Patlagean*, L'impôt payé par les soldats au VIe siècle, Armées et fiscalité dans le monde antique (Colloques Nationaux du CNRS, No 936), Paris 1977, 304–309; *N. Oikonomides*, Middle-Byzantine Provincial Recruits: Salary and Armament, Gonimos, Neoplatonic and Byzantine Studies Presented to L.G. Westerink at 75, Buffalo 1988, 121–136 (VIII, можда и VII век); *R. Lopez*, The Role of Trade in the Economic Readjustment of Byzantium in the Seventh Century, DOP 13 (1959) 70, 79; *Lilie*, Reaktion, 97–182, 312 sq., 314 n. 61, 315 sq., 321 sq.; *idem,* Die zweihundertjährige Reform. Zu den Anfängen der Themenorganisation im 7. und 8. Jh., II. „Die Soldatenbauern", BSl 45 (1984) 197–200; (вид., међутим, супротно мишљење:) *idem,* Die byzantinischen Staatsfinanzen im 8./9. Jh. und die στρατιωτικά κτήματα, BSl 48/1 (1987) 50 sq.; *Kaegi*, Military Unrest, 179 sq.; *W. Treadgold*, The Byzantine State Finances in the Eighth and Ninth Centuries, New York 1982, 13 (VII век); *idem,* The Military Lands and the Imperial Estates in the Middle Byz. Empire, OKEANOS, Harv. Ukrainian Studies 7 (1983) 631; *idem,* The Byzantine Revival, 780–824, Stanford 1988, 26 sq., 33; *idem,* Byzantium and its Army, 284–1081, Stanford 1995, 171 sq. (VII век); *Hélène Antoniadis-Bibicou*, Etudes d'histoire maritime de Byzance, Paris 1966, 100–113; *Shahid*, Heraclius III, 365 sq.; *Lilie*, Reaktion, 321; *P. Schreiner*, Byzanz, München 21994, 36, 46. Такође, *Danuta Górecki*, The Strateia of Constantine VII: The Legal Status, Administration and Historical Background,

ња — постојала скоро или потпуно независно један од другог и да су се „сусрели“ тек у законодавству X века.[29] Аргумент за овакво гледиште заснива се пре свега на чињеници да се израз στρατιωτικὰ κτήματα појављује тек у реченим законским споменицима — новелама, што би требало да значи да претходно није ни било војничких имања оваквог типа.

Међутим, чак и кад се ради о византијским правним текстовима, са формулацијама које су по дефиницији најпрецизније, морао би се испољавати већи опрез приликом интерпретације *termini technici* који се у њима појављују. Наиме, израз στρατιωτικὸν κτῆμα познат је према неколико важних правних текстова, пре свега према чувеној новели Константина VII Порфирогенита,[30] што ни у ком случају не значи да се при томе ради о апсолутно чврстом *terminus technicus*. Из истог или блиског времена постоје и синоними: στρατιωτικὴ γῆ, στρατιωτικὸς οἶκος, στρατιωτικὸς κλῆρος, στρατιωτικὴ κτῆσις, στρατιωτικὸς τόπος, а такође и описни израз κτήματα ἐξ ὧν αἱ στρατεῖαι ὑπηρετοῦνται.[31] Осим тога, могућно је, што је за нашу тему такође важно, да се *termini technici* уопште и не наводе изричито, и то управо на местима где би се могли очекивати или где би њихово навођење било неопходно. Два примера која су у вези са нашом темом. Први пример: у чувеној новели Лава VI Мудрог, којом је укинуто право прече куповине, управо термин προτίμησις — право прече куповине — недостаје![32]

BZ 82 (1989) 164, 172, приближава се оваквом гледишту, видећи у мерама Константина VII озакоњени наставак мера Нићифора I. Данас, међутим, у једном важном сегменту нико више не прихвата у потпуности „теорију“ Острогорског, избегавајући пре свега називање војника сељацима. Ипак, употреба овог назива је и данас релативно честа. Вид. *A. P. Kazhdan — Ann W. Epstein*, Change in Byzantine Culture in the Eleventh and Twelfth Centures, Berkeley – Los Angeles – London 1985, 9; *Kaegi*, Military Unrest, 233 (са одговарајућом библиографијом); *R. S. Lopez*, The Role of Trade in the Economic Readjustment of Byzantium in the Seventh Century, DOP 13 (1959) 80 sq.; *C. Mango*, Byzantium. The Empire of New Rome, London 1980, 52; *Lilie*, Reaktion 314 sq.; *Oikonomides*, Salary and Armament, 121, 128, 135; *Bach*, Lois agraires 72; *Kaplan*, op. cit., 232, 251, 255; *Schreiner*, op. cit., 48; *Loungis*, Δοκίμιο 34; *P. Magdalino*, The Empire of Manuel I Komnenos, 1143–1180, Cambridge 1993, 233; делимично и *Lilie*, Reform II, 196 sq.

[29] *P. Lemerle*, Esquisse pour une histoire agraire de Byzance: Les sources et les problèmes, Revue Historique 220 (1958) 43–70; *idem,* Agrarian History 62 sq., 72 sq., 115, 133, 149 sq.; *Karayannopoulos*, Themenordnung 15, 71–88, 98; *W. E. Kaegi*, Some Reconsiderations on the Themes, JÖBG 16 (1967) 39–51; *J. F. Haldon,* Recruitment and Conscription in the Byzantine Army, Wien 1979, 66–81; *idem,* Military Service 60, 64 sq.; *idem,* Byzantium, 145 sq., 247 sq.; слично: *Górecki*, Strateia 159, 163–164; *Kaplan*, op. cit., 231, 234, 244 sq.; *Dagron*, Modèle islamique 233 n. 63, 240 sq.; *Martha Grigoriou-Ioannidou*, Les biens militaires et le recrutement en Byzance, Βυζαντιακά 12 (1992) 217 sq. [са потпуном библиографијом (нап. 1)], 223 sq.; *eadem,* Γύρω από την πρώτη μνεία „θεμάτων“ στο Θεοφάνη, Βυζαντιακά 15 (1995) 225–245. Касније је, међутим, *Haldon*, Warfare, 120 sq., не напуштајући своје основно виђење, прихватио да се нека врста земљорадничке основе војничког слоја развијала од VII века који треба схватити као епоху великог преображаја. Уп. и преисторију „македонског“ законодавства према *Lemerle*, Agrarian History, 117. Једно „средње“ решење предлажу *Kazhdan-Epstein*, sq., 19.

[30] *Svoronos*, Novelles*,* No 5, p. 120.45, 121.64, etc.

[31] *Svoronos*, op. cit., No 5, p. 122.64, 70, 74–75, 78, 87, 112, 144; No 7.1, 7, 8, 9, etc. Што се тиче *стратије*, треба подвући да значење овог термина није искључиво ограничено на војничке послове, него се односи на сваку службу. Cf. *Ahrweiler*, Administration 11 n. 2, 15; *Lemerle*, Agrarian History, 117, 119, 120, 123, 137; *L. Burgmann*, Ecloga. Das Gesetzbuch Leons III. und Konstantinos’ V, Frankfurt/Main 1983, s. v. (већ у доба Еклоге).

Други пример: у Тактикама истог цара, на месту где би требало да се помињу војнички спискови, одговарајући термин (στρατιωτικὸς κατάλογος) није наведен, као да је, рекло би се, био резервисан за оновремена житија светитеља у којима је за њега дат простор.[33] Тешко да овакве појаве можемо сматрати необичним, ако не губимо из вида малопређашње констатације о релативној вредности — хронолошкој, интересној и терминолошкој — византијских извора.

Но, можда је од свега изнетог важније схватити, што византологу не би смело бити страно, да многе појаве византијског друштвеног живота, често врло значајне, нису морале бити утврђене конкретним законима, упркос чињеници да је Царство у основи било правна држава са развијеним писаним законодавством.[34] У овом смислу, довољно је подсетити се на чињеницу да темељи правног поретка Царства нису били постављени у облику некаквог писаног устава или групе основних закона. Држава је функционисала према неписаној конституцији — тзв. Verfassungsgewohnheitsrecht (Pieler) — коју чине „νόμοι ἄγραφοι" и „θεσμοί".[35] Како се наводи у трактату „О политичкој науци" (Περὶ πολιτικῆς ἐπιστήμης; De scientia politica) из VI века, *неписани* νόμοι περὶ τῆς βασιλείας κείμενοι уређују избор цара, права сената, однос Државе и Цркве, државне установе и правосуђе.[36] У питању је нека врста друштвеног договора који омогућава да се на највиши положај у држави, са његовим у основи старозаветним профилом, долази κατὰ τάξιν, κατὰ τὸ σχῆμα, κατὰ τὸ ἔθος,[37] а да сама држава функционише на основу закона који је πόλεως συνθήκη κοινή.[38] Треба ли у таквим условима, кад је реч о друштвеном статусу војника, по сваку цену трагати за раним пандaном македонског законодавства X века, па затим, из овог до сада неуспелог трагања, извлачити изузетно далекосежне закључке?

Одговор је свакако негативан, из чега произлази, као и из свега овде изложеног о основној теми, да се снажно уобличује утисак да су оба супротстављена гледишта о друштвеном положају тематских војника некако једнострана и, можда, сувише крута. Будући да, очевидно, није било никакве брзе, циљне и законски на јединствен начин заокружене реформе приликом настанка војничког сталежа о коме је реч, било би опасно апсолутизовати како „модел Острогорски" тако и гледишта која га одбацују. Овим ни у ком случају не пледирам унапред за

---

32 *Svoronos*, Novelles, No 1, p. 46. За анализу новеле вид. *Kaplan*, Hommes 410 sq.

33 Cf. *Lemerle*, Agrarian History 143–149; *Haldon*, Recruitment 57; *Dagron,* Modèle islamique 234.

34 Слично, али са унеколико различитим закључком, посматра ствари у домену „војничких имања" и *Kaplan*, Hommes 247.

35 Cf. *J. Malafosse,* La monocratie byzantine, La Monocratie, Bruxelles 1969, II, 48; *P. E. Pieler,* Zum Problem der byzantinischen Verfassung, JÖB 19 (1970) 51–58; *idem,* Verfassung und Rechtsgrundlagen des byzantinischen Reiches, JÖB 31/1 (1981) 213–231; *И. П. Медведев*, Правовая культура Византийской империи, С.-Петербург, S.-Peterburg 2001, 34.

36 Menae patricii cum Thoma referendario „De scientia politica", ed. *C. M. Mazzuchi*, Milano 1982. Cf. *V. Valdenberg*, Les idées politiques dans les fragments attribués à Pierre le Patrice, Byz. 2 (1926) 65; *Медведев*, op. cit. 40 sq.

37 De cerimoniis aulae byzantinae, ed. *I.Reiske*, Bonnae 1829, I, 412, 415, 416, 422, 433.

38 *J. et P. Zepos*, Jus Graecoromanum (JGR) II, Atina 1931, 240, cap. I. Cf. et *A. Schminck,* Studien zu mittelbyzantinischen Rechtbüchern, Frankfurt/Main 1986, 1–15.

неко средње решење као компромисни излаз, већ за могућност да је византијска пракса била разноликија него што смо то често спремни да прихватимо.

Извесно је, и скоро је опште прихваћено, да се тематско уређење у својој првој фази — током друге половине VII века — у основи развијало као реакција на ширење Арабљана. То се дешавало управо у времену дуготрајне демографске кризе и првих озбиљнијих несташица резерви новца и натуралних добара.[39] Постајало је тешко, па и немогућно, врбовати плаћенике или одржавати војску помоћу до тада уобичајених финансијских метода, којима је пре свега припадала такозвана *annona militaris*.[40] Највећи део потреба за војничким саставом није се више могао другачије покривати него насељавањем војника (στρατιῶται), што се у раној фази, до IX века, могло решавати уз помоћ резерви које су представљали царски домени.[41] У принципу, ови би војници, који су очевидно на овај или онај начин морали да располажу земљишним поседима, могли да имају, условно речено, сличан положај као *limitanei* у позноримско или рановизантијско доба.[42] Они, међутим, више нису сачињавали никакве пограничне трупе. Ово не само због тога што су брзи и дубоки упади Арабљана претили, свеједно да ли теоретски или стварно, скоро читавом византијском Истоку, тако да војници на граници више нису играли значајну улогу (све док не буде наступило време тзв. акрита), него и због чињенице да су у VII веку *limitanei* као институција већ поодавно припадали прошлости.[43]

Насељени војници овога времена већ представљају језгро војске и распоређени су уздуж и попреко по земљи, као што показују имена тема прве и друге генерације: Опсикион, Арменијака, Анатолика, Карависијанаца, Вукеларија, Оптимата, Тракесијанаца. Уз то, ова имена показују да граничарско порекло насељених трупа није обавезна константа. Појединачни примери, иако оскудни бројем, указују на шароликост извора регрутовања новонасељених војника. Такав је, рецимо, познати случај Словена у теми Опсикион, који су тамо били насељени 688. године и од којих је 692. године побијено наводно 10.000, заједно са *женама* и *децом,* у чему и јесте поента, јер из овог податка постаје очевидно да су Словени као војници били насељени са породицама.[44] Хроничар Теофан

---

[39] *M. Hendy*, On the Administrative Basis of the Byzantine Coinage, c. 400 — c. 900, and the Reforms of Heraclius, Univ. of Birmingham Hist. Journ. 12/2 (1970) 130, 153 sq. [=The Economy, Fiscal Administration and Coinage of Byzantium, Var. Repr, London 1989, VIII].

[40] Cf. *Haldon*, Military Service 11 sq., 15 sq., али и *idem*, Byzantium, 147, 226 sq., 229, 232 sq., где су закључци унеколико другачији од оних у претходној расправи. Уп. и одговарајућу библиографију: *W. Treadgold*, The American Hist. Review 97/3 (1992) 829–830. Вид. и напомене у *N. Oikonomides*, Silk Trade and Production in Byzantium from the Sixth to the Ninth Century: the Seals of kommeriarioi, DOP 40 (1986) 33–53 и *W. E. Kaegi*, The Annona Militaris in the Early Seventh Century, Byzantina 13 (1985) 591 sq.

[41] Cf. *Treadgold*, State Finances 13; *idem*, Military Lands, 628 sq.

[42] Тако *Karayannopoulos*, Themenordnung 77 sq. и *Grigoriou-Ioannidou*, Les biens militaires 219 sq., 221 sq.

[43] Cf. *Haldon*, Recruitment 20, 28, 79; *Kaplan*, op. cit., 232; делимично и *Górecki*, Strateia 173 sq.

[44] Theophanes, 364, 15–366, 1. Cf. *P. Charanis*, Ethnic Changes in the Byzantine Empire in the Seventh Century, DOP 13 (1959) 42–43; *Острогорски*, Историја, 145.

имао је, рекло би се, довољно разлога да их окарактерише изразом „λαὸς περιούσιος“.[45]

Има још сличних примера, у једном дужем временском раздобљу, византијске политике насељавања у овим временима, укључујући и обимне мере цара Нићифора I око 809,[46] о чему ће још бити речи, а закључно са случајем покрштених Курамита, од којих је више десетина хиљада између 834. и 838. добило од византијских власти обрадива земљишта, жене и оружје.[47] У међувремену, речит је и случај претендента на престо Томе Словена (820–821), кога је напустило мноштво његових војника, јер су сувише дуго били одвојени од *жена* и *деце*.[48] Стога не треба да изненађује податак, да је већ приликом арабљанске опсаде града Тијане с почетка VIII века византијски противнапад изводио γεωργικὸς λαός (према Теофану), односно λαὸς ἀγροικός, τε καὶ γεωργικός (према патријарху Нићифору).[49]

Насељавање војника претпоставља, уопштено говорећи, постојање њихове више или мање изражене физичке повезаности са тлом, са земљишним поседом. Али то не мора аутоматски да значи да су сви они располагали сопственим поседима, а још мање да су сви били сељаци. То само значи да су ови војници земљу користили као претежан извор прихода. Наиме, приходи за издржавање и војничко опремање нису могли бити обезбеђени само кроз неку плату, ни тада ни касније, без обзира на то да ли се радило о временима процвата или кризе тематског уређења.[50] Разуме се, ова констатација не односи се на елитне јединице које постоје од друге половине VIII века у облику такозваних тагми, чији су припадници посебно, и довољно, плаћани, представљајући тако и посебан друштвени слој.[51]

Плата (ῥόγα) је још једна међу многим, недовољно познатим институцијама у Византији. Сигурно је да су читаво време, све до у X век, постојале плате тематских војника.[52] Али, какве плате? Унеколико сигурне податке добијамо из једног одломка дела *De cerimoniis,* који је по свему судећи настао између 863. и 911. године и касније био инкорпориран у целину списа.[53] Из тог одломка се види да је војник за сваку годину службе добијао по 1 номизму, али само до

---

45 Theophanes, 365.5. Cf. Η Μικρά Ασία των θεμάτων, 164 sq. (T. Loungis).

46 Вид. даље.

47 Уп. опис догађаја у *Treadgold*, Revival 345.

48 Theophanes Contiuatus, ed. *I. Bekker*, Bonnae 1838, 67.9–68.5. Ово место је остало без коментара у: *P. Lemerle*, Thomas le Slave, TM 1 (1965) 277; *Helga Köpstein*, Zur Erhebung des Thomas. Studien zum 8. und 9. Jh. in Byzanz, Berlin 1983, 61–87.

49 Theophanes, 377.4–5; Nikephoros Patriarch of Constantinople Short History, ed. *C. Mango*, Washington 1990, cap. 44,9–10. Cf. *Lilie*, Reaktion, 316 n. 60.

50 За плату (ῥόγα) вид. даљи текст.

51 Cf. *Kühn*, Armee*,* 47–135.

52 Cf. *Hendy*, Studies 647 sq.; *Haldon*, Byzantium 225. Већ је 640. године exercitus Romanus (тј. византијска војска) у Риму примао rogae: Liber Pontificalis I, ed. *L. Duchesne*, Paris 1955, 328.

53 *Oikonomides*, Salary and Armament, 122 sq.; Ph. A.Yannopoulos, Une liste des thèmes dans le „Livre des Cérémonies“ de Constantin Porphyrogénète, Byzantina 12 (1983) 243 sq.

прописаног максимума од 12 номизми.[54] Осим тога, овакве су плате биле исплаћиване у интервалима од четири године по групама тема — сваке године друга група. Готово идентичне податке из нешто ранијег времена (око 840)[55] пружа арапски географ Ибн Хордадбих, с тим што би, по њему, плата изнимно могла да иде и до 18 номизми, а уобичајени интервали од четири године би се могли узети као просек (поред 3, 5 и 6 година).[56]

У пракси, међутим, према подацима извора из VIII и IX, па према томе вероватно и у VII веку, војници су углавном били исплаћивани тек онда када су се јединице из њихових тема налазиле у походу, али не и у одбрамбеним операцијама.[57] Овоме треба придодати повремене нередовности у исплатама због тога што војничке листе нису увек биле у задовољавајућем стању, као што се, на пример, изразито показало почетком владе Василија I (867–886).[58] Ако имамо пред очима чињеницу да је један плаћеник-војник са породицом у VI веку примао (уобичајену) годишњу плату од 30 номизми,[59] да је Нићифор I за опремање сиромаха, који је требало да постану војници, прописао суму од од 18,5 номизми по глави,[60] да је у тим временима добар ратни коњ коштао најмање 12 номизми,[61] онда је јасно колико су плате тематских војника морале бити недовољне. Такве плате бисмо, у суштини, могли сматрати додатком на целокупан приход војника.

Као што је већ одавно у византологији примећено, све ово указује на паралелизам између настајања тема и рурализације читавог друштва. Још прецизније речено, овде се не ради само о паралелизму него и о интеракцији. У овом смислу су нарочито интересантне неке од мера цара Нићифора I из 809/810. године, такозваних злочина (κακώσεις) у интерпретацији хроничара Теофана. Први злочин представљало је насилно пресељавање „хришћана“ из свих (малоазијских) тема у Склавиније на Балкану, чиме је, како каже наш извор, управо војска била суштински понижена (τὰ στρατεύματα πάντῃ ταπεινῶσαι).[62] Пресељеници, очевидно дакле у већини војници, како показује и Монемвасијска хроника (λαὸν σύμμικτον Καφήρους τε καὶ Θρακησίους

54 De cerimoniis 493 sq. Cf. *Treadgold*, Revival 352, који сматра да је плата од 12 номизми постојала већ 839. године. *Haldon*, Warfare 127 сматра да је четворогодишњи период у ритму плаћања постојао и у IX веку, али да је ишчезао у X веку. Према *Treadgold,* State Finances 24, плата од 9 номизми требало је да буде добра средња плата, док према *Haldon*, op. cit., 126, најуобичајенија средња плата требало би да је износила 5 номизми, и то више у натури него у новцу (ibid., 123).

55 *Treadgold*, op. cit., 14 — између 839. и 843. године.

56 Ibn Khurdădbih, ed. et trad. *M. J. de Goeje*, Bibliotheca Geographorum Arabicorum VI, Leyden 1889, 84 sq.

57 *Oikonomides*, Salary and Armament 124 sq., који подвлачи (стр. 130–135) да се елементи карактеристични за „рогу“ у IX и X веку појављују већ у VIII веку (пре свега вид. Ecloga XVI, 2, ed. *Burgmann*, 220–222).

58 Theophanes Continuatus, 265.3–12 sq., incl. 266.15.

59 *Treadgold*, Military Lands 622.

60 Theophanes, 486.24.

61 *Kaplan*, Hommes 477.

62 Theophanes, 486.10–11. О Нићифоровим мерама уп. *Treadgold*, Revival, 117 sq., 126, 130 sq., 149 sq.

καὶ Ἀρμενίους),[63] морали су продавати своје поседе (ὑποστάσεις πιπράσκεσθαι), при чему су често оплакивали напуштање родитељских, можда и предачких гробова (τοὺς γονικοὺς τάφους θρηνούντων).[64]

Упркос овом „злочину", није било довољно војника да се покрију повећане потребе на обема странама Царства, како на истоку тако и на западу. Због тога је дошло и до другог „злочина". Цар је регрутовао (στρατεύεσθαι) и опремио (ἐξοπλίζεσθαι) сиромахе (πτωχοί), који су претходно по свој прилици (бар део међу њима) били војници, на основу суме од 18,5 номизми. Ову суму су суседи у селу (ὁμοχώρων) морали да уплате за сваког новопеченог војника државној каси (δημοσίῳ).[65] Како је хроничар Зонара касније нагласио, овим је требало да буде осигуран бар део средстава за животне потребе (ἀναλώματα), али тешко да је то било могућно остварити само у оквирима наведене суме.[66] Осим тога, остаје отворено питање у којим је тачно областима требало да служе новорегрутовани војници.

Мере цара Нићифора показују да су у то време постојале бар две врсте тематских војника — војници који су се издржавали са земљишних поседа и новорегрутовани или, можда, осиромашени војници, чије су опремање плаћали сељаци преко уплата у државну касу. Друго решење је, по свој прилици, било ако не привремено а оно ретко, јер је његова изворна потврђеност касније усамљена, тако да је општи развој био склонији првом решењу, и пре и после Нићифорове владавине. Већ у време издавања Еклоге, дакле за владавине Лава III (717–741), στρατιωτικὸς οἶκος је представљао општи реалитет,[67] исто као и у много каснијим Тактикама Лава VI (886–912), где се за војнике каже да се ослањају εἰς τοὺς ἰδίους οἴκους.[68]

Имајући у виду све ове податке, не би требало да будемо изненађени чињеницом (него пре да је сматрамо разумљивом) да описана ситуација у доба Нићи-

---

63 Cronaca di Monembasia, ed. *I. Dujčev*, Palermo 1976, 22.197–199. Овде се ради о становништву тема, чија имена објашњава *P. E. Niavis*, The Reign of the Byzantine Emperor Nicephorus I (802–811), Athens 1987, 82–86. Међутим, ова имена не могу бити објашњена у потпуности. Cf. *Dölger*, BZ 45 (1952) 219.

64 Theophanes, 486.10–19.

65 Theophanes, 486.23–26. Cf. *Kaplan*, op. cit., 237 n. 108 (вид., међутим, стр. 245), док *Haldon*, Recruitment 50 n. 87, и *Dagron*, Modèle islamique, 236 n. 75, сматрају да је овде реч о осиромашним некадашњим војницима. Повезано са овим местом тумачење, које даје *Treadgold*, State Finances 71, да је овакво плаћање представљало „...only the initial cost" може се сматрати дискутабилним, али његово мишљење о томе да се овај „злочин" вероватно везује за први „злочин" пресељавања може да се прихвати. За опште напомене уп. *G. Bratianu*, Etudes byzantines d'histoire économique et sociale, Paris 1938, 196 sq.; *P. J. Alexander*, The Patriarch Nicephorus of Constantinople. Ecclesiastical Policy and Image Worship in the Byzantine Empire, Oxford 1958, 117 sq.; *Ahrweiler*, Administration 19 sq.; *Ilse Rochow*, Byzanz im 8. Jh. in der Sicht des Theophanes, Berlin 1991, 291 sq.; *Kaegi*, Military Unrest 257 sq., 259 sq.; *Niavis*, Nicephorus I, 71 sq. (са унеколико чудним закључцима). Не чини се да је у праву *Treadgold*, Revival 160, који сматра да су пресељенике из првог „злочина" чинили сиромаси, опремљени на наведени начин.

66 Ioannis Zonarae epitomae historiarum, ed. *M. Pinder*, Bonnae 1897, III, 306.7–10.

67 Вид. даље, нап. 72.

68 PG 107, col. 764.D.

фора веома подсећа на дефинисање војничког слоја у делу *De cerimoniis.* У том делу говори се о војницима са имањима, али и о сиромашним војницима који се налазе у служби захваљујући подршци друштвене заједнице.[69] Ради се о војницима који се могу означити, као што се чини у чувеној новели Константина Порфирогенита, епитетима εὔπορος и ἄπορος.[70] Тешко да је потребно посебно подвлачити да се поново сусрећемо са једном појавом дугог трајања.

„Кућа“ при томе значи патримонијум једне породице, која материјално обезбеђује једног војника из властитих редова, као што јасно произлази и из Еклоге и из Тактика.[71] Тако се војник у великој мери могао опремати из властитог прихода (ἰδίοις ὀψωνίοις),[72] иако је земљишно добро као целина могло да припада његовом оцу или, чак, тасту (како показују тзв. Hausgemeinschaftsverträge).[73] Зато се и израз συντελεστής — „онај који саучествује“ (у опремању једног војника) — појављује већ у тзв. *Leges militares*[74] који су, на основама јустинијанске легислације, настали вероватно убрзо после издавања Еклоге, као њен додатак.[75] У основи, ради се о истој појави која је јасније изражена у познијим законодавним текстовима македонске династије (X век). У то време подразумевана је под термином συντελεστής особа која испуњава своју συντέλεια (τών στρατιωτικών λειτουργημάτων),[76] тј. која на основу средстава са свог имања опрема једног војника. Најчешће су у питању били чланови војникове породице — отац или браћа, али такође и људи који нису морали да буду рођаци. У таквим случајевима, као што показује Новела XVI (962) Романа II,[77] могао је бити употребљен и синоним συνδότης којим је, међутим, према једном податку из *De cerimoniis*,[78] означаван и донатор опоравка осиромашеног војника. Рекло би се да таква врста давалаца представља некакав наставак праксе или законодавства Нићифора I, када се први пут појавила суседска подршка осиромашенима који су били или је требало да буду војници.[79]

---

69 De cerimoniis, 695.21–696.1.

70 *Svoronos*, Novelles*,* No 5, p. 123.2–3.

71 *Burgmann*, Ecloga*,* XVI, 1; XVI,2, p. 220 sq.; Tactica Leonis IV 1, ed. *J.P. Migne*, PG 107, col. 700.A. Cf. *Kaplan*, Hommes 234 sq., који упркос томе што не прихвата постојање стварног војничког имања пре X века, прихвата постојање одговарајућег развитка војничке (земљишне) имовине од епохе *Еклоге* до епохе *Тактика.*

72 The Life of Saint Nikon, ed. *D.F. Sullivan*, Brookline 1987, cap. 65, p. 222.2–3. Cf. *Ahrweiler*, Administration, 12 n. 3, 12 sq.; *Hendy*, *Studies* 637 sq.

73 Cf. *D. Simon*, Byzantinische Hausgemeinschaftsverträge, Beiträge zur europäischen Rechtsgeschichte und zum geltenden Zivilrecht, Festgabe für J. Soutis, München 1977, 94 sq.

74 Leg. Mil. Ashb., JGR II, § 49, p. 79; Leg. Mil. Korz., ibid., § 10, p. 82.

75 *Е. Э. Липшиц,* Очерки истории византийского общества и культуры, Москва — Ленинград 1961, 247; *иста,* Еклога. Византийский законодательный свод VIII veka, Москва 1965, 21.

76 *Svoronos*, Novelles, No 3, p. 85.71. Cf. *Ahrweiler*, Administration 14, 21; *Lemerle*, Agrarian History, 121. За општа објашњења речи συντέλεια и συντελεστής у смислу некакве помоћи вид. *Ch. Du Cange*, Glossarium ad scriptores mediae et infimae graecitatis, Graz 1958, 1489; *G.W.H. Lampe*, A Patristic Greek Lexikon, Oxford 1982, 1340–1341; *H.G. Liddell — R. Scott*, A Greek — English Lexicon, Oxford 1968, 1725–1726; *Δ. Δημητράκου*, Μέγα Λεξικόν της Ελληνικής Γλώσσης XIII, Αθήναι 1964, 6984–6985.

77 *Svoronos*, Novelles, No 7, p. 149.36.

78 De cerimoniis, 695–96 (695.18). Уп. даље, нап. 117.

79 Уп. слично мишљење *Kaplan*, Hommes*,* 248 sq.

Све ово значи да је војничка служба — στρατεία — могла бити обављана, делимично или у целини, новчаним уплатама. Како је у наведеној Новели Романа II формулисано за уплатиоце: οὗτοι δὲ ἔτυχον ἢ μερικῶς ἢ καθόλου στρατιωτικοὶ ὄντες.[80] Према знатном броју истраживача, исто као и у већ наведеном случају „војничког имања“ (στρατιωτικὸν κτῆμα), фискализација „стратије“ би требало искључиво да припада времену законодавства македонске династије.[81] Несумњиво је да је феномен најбоље познат из података овог времена, али ми се чини да из овде изложеног произлази да је читав проблем имао и своју предисторију. Овоме треба додати још понешто, што би при општем недостатку извора било од посебног значаја за заокруживање читаве слике.

У Житију св. Евтимија Млађег износи се да је његова мајка, као удовица, почетком тридесетих година IX века свог тада *седмогодишњег* сина уписала у војничке спискове.[82] У том узрасту дечкић, који се тада звао Никита, није могао бити никакав војник, али то не значи да је у питању појединачна злоупотреба.[83] Пре ће бити да су се овакве ствари дешавале како би, на основу формално уписаног „војника“, било избегнуто плаћање као замена за војничку службу. Што је још интересантније, новчано оптерећивање удовица или породица, у случају да у породичном оквиру више није било очекиваног војника, представљало је стари обичај, будући да је морао бити обновљен, а не уведен, нешто пре (под Нићифором I?) описаног случаја. Наиме, из једног текста Теодора Студита (март 801) произлази да је царица Ирина укинула овај удовички терет који је постојао у временима ранијих „православних царева“ (εὐσεβῶς βεβασιλευκότας).[84] Такви цареви су за Теодора Студита могли бити само цареви пре епохе иконоклазма, односно пре владавине Лава III.[85] Обичај је свакако постојао током читавог VIII века и морао је бити повезан са феноменом συντελεστής из *Leges militares.* Морао је такође бити у вези са оним местом у *De cerimoniis,* где се говори о томе како после смрти држаоца добра са стратијом она остаје εἰς τὸν οἶκον αὐτοῦ, κατὰ τὸν παλαιὸν τόπον τοῦ στρατιωτικοῦ λογοθεσίου.[86] У наведеним случајевима очевидно је реч о породицама са војном обавезом, али је те-

[80] *Svoronos*, Novelles*,* No 7, p. 149.28–29. Cf. *Ahrweiler*, Administration, 17 sq.; *Lemerle*, Agrarian History*,* 223 sq.; *idem*, Cinq études sur le XIe siècle byzantin, Paris 1977, 265 sq.; *Kaplan*, op. cit., 252 sq.

[81] Cf. *Ahrweiler*, op. cit., 17–24; *Lemerle*, Agrarian History, 223 sq.; *idem*, Cinq études, 265 sq.; *N. Oikonomidès*, L’évolution de l’organisation administrative de l’Empire byzantin au XIe siècle (1025–1118), TM 6 (1976) 150.

[82] Vita Euthymii Junioris, ed. *L. Petit*, Revue d’Orient Chretien 8 (1903) 172 (Bibliotheca Hagiographica Graeca 655, cap. 5, p. 172). Догађај се одиграо 834. године према *L. Petit*, Vie et office de Saint-Euthyme le Jeune, Bibliothèque Hagiographique Orientale 5 (1904) 18. За проблем стратије у реченој породици вид. *Lemerle*, Agrarian History, 143–145; *Haldon*, Recruitment, 47, 63, 72 sq.; *Kaplan*, op. cit., 246 sq.

[83] Тако *Treadgold*, State Finances 23 („probably an abuse“).

[84] *G. Fatouros*, Theodori Studitae Epistulae, Berlin 1992, No 7, 61–63.

[85] Cf. et *Oikonomides*, Salary and Armament 135 sq.

[86] De cerimoniis, 698.13–15.

шко претпоставити да такве породице у испуњавању своје обавезе нису имале подршку у облику земљишног поседа.[87]

Још један обичај имао је, чини се, дуг живот. Већ у *Leges militares* говори се о томе да војници никако не смеју да се баве земљорадњом (γεωργίαις), трговином (ἐμπορίαις) или да обављају јавну службу (πολιτικὴν φροντίδα), под претњом да изгубе војнички статус.[88] Иако овај пропис потиче из јустинијанског законодавства, очевидно је да је због своје актуелности био компилиран у оквиру *Leges* и да је, затим, циркулисао у VIII и IX веку.[89] Али то не значи, као што се понекад сматрало, да је војницима тиме било забрањено свако обрађивање или, чак, држање земљишних поседа.[90] То једноставно значи да су три основна подручја занимања у друштву, међу њима и аграрна производња, била као *позив,* као *професија* забрањена војницима. Овај проблем је слично третиран и касније, будући да је, како показује један анонимни Тактикон из шездесетих година X века, постојала опасност да војници продају своју опрему, да са тако добијеним новцем набаве потребне алатке и друге предмете за обављање земљорадње и да на тај начин себи омогуће бављење једном новом професијом на својим имањима.[91] Другим речима, како је то формулисао P.-J. Лилие: „Landwirtschaftliche Betätigung war also nur insofern gestattet, als sie den eigentlichen Soldatendienst nicht behinderte".[92]

Тежња војника за добијањем власништва над обрадивим земљиштем и интеракција између њих и порезом обавезаног аграрног становништва, које је окруживало војнике, постојале су увек, као што је, такође, постојало јасно разграничење између оба ова друштвена слоја. Војници са својим иметком, с једне стране, и сељаци (и други цивили) са својим добрима, с друге стране, били су у X веку називима στρατιωτικὸς οἶκος и πολιτικὸς οἶκος међусобно прецизно одвојени.[93] Овим техничким терминима били су потврђени искази Тактика Лава VI и друге Новеле Романа I (934) о томе, да постоје два ослонца државе: војници и сељаци.[94] Али тиме нису биле уведене нове установе нити нови односи него само, у времену прецизне аграрне кодификације, устаљени изрази са одређеним значењима. Сигурно је да су ови изрази били делимично и стога одабрани, што је

87 Међутим, Kaplan, op. cit., 246 сматра да уписивање Никите-Евтимија у војничке спискове нема никакву везу са породичним имањем, верујући да стратиоти до средине IX века располажу имањима која по типу нису морала обавезно да буду и војничка имања (стр. 233, 245).

88 *Zepos*, JGR II, 79 νς´ (Ashburner), 80 β´ (Korzenszky). Cf. Codex Iust. XII 35,15 et 16; Nov. 116, 1. Очевидно је и без посебног наглашавања да јустинијанска основа ових закона не подразумева одсуство новина, како је то сматрао *Karayannopoulos*, Themenordnung, 81 sq.

89 Cf. *Lemerle*, Agrarian History, 61 n. 1; *Lilie*, Reform II, 194 n. 74.

90 *Lemerle*, op. cit., 60 sq.; *W.E. Kaegi*, Some Reconsiderations on the Themes (7th–9th C.), JÖB 16 (1967) 42.

91 *G. T. Dennis*, Three Byzantine Treatises, Washington 1985, cap. 28, p. 318.12–19.

92 Reform II, 191, где наилазимо и на закључке који, међутим, нису у сагласности са наведеном реченицом (стр. 194 сл.).

93 De cerim. II 49: (Bonnae)I 694 sq. — *Lemerle*, Agrarian History, 151 је подвукао да „οἶκοι στρατιωτικοί" нису могли да буду тако многобројни као што су били „οἶκοι πολιτικοί".

94 Tactica Leonis XI 11, PG 107, col. 796.A; *Svoronos*, Novelles, No 3, p. 85. 70–74.

„војничка кућа“ и раније представљала познат појам. То би значило да њима у X веку није била означавана нека сасвим посебна и нова појава.

Скоро се само по себи разуме да је у наведеним околностима, у којима су живели тематски војници између VII/VIII и X века, могло да постоји више могућности за исказивање друштвеног профила једног војника. Такође је разумљиво, на основу изложеног, да су те могућности кроз читаво време о коме је реч биле више или мање константне, на чему су и изграђени релативно стабилни типови војника.

Прво, већ у VIII веку потврђено је постојање војника са иметком, тј. са земљишним поседом, из кога су добијали највећи део прихода, било као власници или као мобилисани чланови одређених породица. Такви војници могли су у потоњим временима да буду добро стојећи поседници, чак прилично богати, и да према одредбама Тактика Лава VI држе у својој служби друге људе, пре свега „сељаке“,[95] али такође и војнике. Значајно је при томе, што су у једној Тактици из шездесетих година X века војници са властитим поседима, али и војници у служби поседника који су и сами некада били војници, означени као стара појава (ἀρχῆθεν, ἀπὸ παλαιοῦ), још старија од македонског законодавства X века (καὶ εὑρήσεις τοῦτο νενομοθετημένων παρὰ τῶν πάλαι ἁγίων καὶ μακαρίων βασιλέων).[96] Наведени примери указују на трајност институције, свакако уз постојање одређене еволуције, јер су већ у VIII веку забележена, као што је речено, „породична војна предузећа“.

На овом месту треба указати на један важан моменат, на разлику између материјалних могућности поседника који је могао да издржава војника или штитоношу или чак више њих,[97] и могућности другог поседника, који је сам вршио војну службу, евентуално уз подршку аргата на свом добру.[98] У том смислу је разлика, старија али тек у X веку законски формулисана, између στρατιώτης, који је био држалац поседа али не обавезно и активни војник, и στρατευόμενος, који је био активни војник,[99] представљала само фасаду за шаролику садржину. Садржину која се добро сагледава у подацима житија св. Луке Столпника, у којима се показује да је будући светитељ за време своје војничке службе почетком X века живео од „ἀναλώματα“ са свог родитељског имања, док су неки од његових ратних другова, као „πένητες“ или „ἀπορούντες“, примали „ὀψώνιον ἤτοι βασιλικὸν σιτηρέσιον“.[100] С друге стране, овај податак представља још један доказ да је сиромашење војника спадало у горуће пробле-

95 Tactica Leonis IV 1, PG 107, col. 700.A.

96 Текст: *Dennis*, op. cit., cap. 19, p. 216.35–42. Хронологија (960–969): ibid., 139 sq. Не чини се, међутим, да се овде ради о општем начину изражавања који се односи и на античку епоху, као што сматра Dennis: from the beginning and from the antiquity (p. 217).

97 Tactica Leonis XX 205, PG 107, col. 1069. AB.

98 Tactica Leonis IV 1, PG 107, col. 697.D–700.A. Cf. et *Tactica Leonis* XVIII 129, PG 107, col. 977.A.

99 *Lemerle*, Agrarian History, 124 sq., 153.

100 Vie de Luc le Stylite, BHG 2239, cap. 6, p. 201. Cf. *Haldon*, Recruitment, 46 sq.; *Dagron–Mihaescu*, Traité, 276.

ме државе, упркос томе што су њихова имања у суштини била неопорезована (ἐλευθέρους τοὺς οἴκους ἔχοντας τῶν ἄλλων ἁπάσων τοῦ δημοσίου δουλείων).[101] Неку деценију касније, у доба Константина Порфирогенита, ретки су били војници са довољним (за обављање војне службе) имањима (τὸ ἱκανόν), па је очевидно „...la majorité des soldats est entretenue par l'État".[102]

Овде су од мале помоћи чувени прописи Константина VII о минималној вредности војничких имања, која се није смела отуђивати, а која се у стварности може сматрати неком средњом вредношћу.[103] Минимална вредност од 4, односно 5 фунти злата (за морнаре нешто мање),[104] што одговара површини од 288 до 600, а можда и више модија (28–60 хектара),[105] није никакав путоказ за одређивање колико су заиста била велика војничка имања. Будући да су одговарајући прописи били само покушај спасавања војничког и сељачког слоја, може се са сигурношћу закључити да је било доста војника, можда чак и већина, чија имања нису досезала прописану минималну вредност. Како било, стајале ствари тако или другачије, чињеница је да су постојале социјалне разлике међу многобројним војницима са имањима.[106]

С друге стране, било је и таквих војника који нису имали никакво имање или је оно било практично безначајно. Њихово регрутовање одвијало се на различите начине. Као што сам већ показао, било је војника ове категорије, који су били регрутовани кроз заједнички допринос општине (почетак IX века), као и оних које је издржавао неки поседник (крај IX века). При томе, прва се могућност појављује и касније, као што је видљиво из једног случаја на Пелопонезу у првој половини X века, када је локалним средствима организована ограничена експедиција на Италију. Тада је на становнике разрезано прикупљање по 5, односно по 2,5 номизме, зависно од имовинског стања, да би се обезбедила средства за војнике (могло би се рећи *στρατευόμενους*) у саставу експедиције.[107] Остаје нејасно да ли

---

[101] За изворе вид. горе, нап. 100. Ослобађање није обавезно обухватало и један основни порез. Cf. *Lemerle*, op. cit., 62; *Dagron-Mihaescu*, op. cit., 264–267 (impôt foncier).

[102] *Kaplan*, op. cit., 245–249.

[103] Cf. *N. Oikonomides*, The Social Structure of the Byzantine Countryside in the First Half of the Xth Century, Σύμμεικτα 10 (1996) 112. Међутим, израз „δίκαια ποσότης" (right quantity), који се наводи у Новели (вид. следећу напомену), садржи и значење чувања наведене количине. *Kaplan,* op. cit., 244, 250 означава ову количину као „идеал", „мит".

[104] *Svoronos*, Novelles*,* No 5, p. 118.9–18, 119; De cerimoniis, 695.

[105] Cf. *Oikonomides*, op. cit., 112 (288 модија); *Treadgold*, State Finances, 62 и Military Lands, 624 (око 384 модија); *idem*, Revival 49 (300 модија); *Haldon*, Military Service, 58 (250 до 600 модија); *Górecki*, Strateia 165 (400 модија); *Kaplan*, op. cit., 250 (300 до 600 модија). Ова количина требало је већ у IX веку да обезбеди наоружање и животне потрепштине војника-коњаника (*Treadgold,* State Finances, 61 sq.). За опис оваквих имања уп. и *Kaegi*, Some Reconsiderations 39–53; *Haldon*, Recruitment, 41–65.

[106] Cf. et *Ahrweiler*, Administration 5–24; *Haldon*, Military Service, 57, 60; *idem*, Warfare 123 sq.; *Dagron-Mihaescu*, Traité, 280 sq. — Војнике као средњи друштвени слој види *Bach*, Lois agraires 74. Према *Treadgold,* State Finances, 57, 62 sq. ови подаци не обухватају пешадију.

[107] De Administrando Imperio, edd. *Gy. Moravcsik — R.J.H. Jenkins*, Washington 1967, 199–204. Cf. *Lemerle*, Agrarian History, 132 sq. За дискусију о времену похода уп. *Oikonomides*, op. cit., 109.

је међу тим војницима било и бивших, у међувремену осиромашених, другова по оружју. Сличан пример представља, у исто доба (949), експедиција на Крит, која је била омогућена скупљањем средстава по теми Тракесијанаца за оне који је требало да учествују у походу.[108]

Извесно је да је међу војницима који су плаћањем замењивали своје учешће у овим експедицијама било и (бивших?) војника који су у међувремену осиромашили (ἐντελῶς ἄποροι), па нису могли сами да служе, као што је извесно да је међу плаћеним учесницима експедиција било таквих људи.[109] С друге стране, извесно је да је оваквих осиромашених војника, мада ређе, било и много раније. Чувени војник Мусулије из Житија Филаретовог представља добар пример с краја VIII века, како је један војник могао да располаже поседом, а затим да толико осиромаши да је само нечије милосрђе, у овом случају светог Филарета, омогућило набавку коња за обавезну војничку смотру.[110] Отприлике идентично сиромаштво неког човека, који је требало да служи војску упркос томе што није ништа поседовао — ни коња, ни оружје — за обављање дужности, описано је више од сто година касније у једном писму Николе Мистика.[111]

Морали бисмо располагати, што би наравно било веома лепо, са више сличних података из житија, да би процес осиромашења војника могао бити праћен. Житија из овог времена, наиме, представљају једину врсту извора са подацима из свакодневног живота. Од осталих врста извора, уколико се и односе на ово време, не може се очекивати било какав податак о читавом проблему као целини, јер за такав приступ нису могли ни имати било какав интерес нити показивати било какво интересовање. На срећу, законодавство X века снажно је сведочанство по себи. Оно је настајало пре свега као реакција на кризу у којој су се почетком X века нашли ситни и средњи земљишни поседници, било да се радило о војницима или о цивилима.[112] У основи, читаво је питање у новелама тако јасно представљено као спасилачка борба, да се мора сматрати неспорном чињеницом да се овде радило о временима кризе а не о временима иновације. Ово је потребно нагласити, будући да је законодавство које започиње новелама

---

108 De cerimoniis, 666–667.

109 Византијски термин за такву врсту војника је ἀπελάτης. Cf. *Lemerle*, Agrarian History, 135; *Lisa Bénou*, Les apélates: Des rebelles ou des malfaiteurs? Ordnung und Aufruhr im Mittellalter (Jus Commune, Sonderheft 70), Frankfurt/Main 1995, 287–299.

110 *M. H. Fourmy — M. Leroy*, La Vie de saint Philarète, Byzantion 9 (1934) 125–127. Таквој врсти проблема не припада, као што то сматрају *Kaplan*, op. cit., 244 sq. и Haldon Recruitment, 51 n. 88, епизода када је св. Евстратије дао коња неком војнику да би се овај вратио у своје село. Војник о коме је реч могао је да изгуби свог коња на различите начине, између осталог и у бици. За мишљење да Мусулијева војна служба није била повезана са његовим имањем вид. *Lilie,* Reform II, 193.

111 *J. Darrouzès*, Epistoliers byzantins du Xe siècle, Paris 1960, II, 50, p. 130–131.

112 Што се тиче правне заштите војничких имања која би могла да сачува војнички слој и која је била неопходна због недостатка земље (пре свега царских имања), уп. *Lilie*, Reaktion, 314 n. 61, 321; *Treadgold*, Military Lands, 630; *Helga Köpstein*, Zur Veränderung der Agrarverhältnissen in Byzanz vom 6. zum 10. Jh., Besonderheiten der byz. Feudalentwicklung, Berlin 1983, 73, 76; *Górecki,* Strateia, 171; *Kaplan*, Hommes, 410, 414, 429. — Нажалост, нисам имао прилику да видим студију *Rosemary Morris*, The Powerful and the Poor in the Tenth-Century Byzantium: Law and Reality, Past and Present 73 (Nov. 1976) 3–27.

Романа I Лакапина током последњих деценија прилично често посматрано као низ мера које собом носе увођење развојних новина.[113] Ово је било потребно и због тога нагласити, што тек последње одредбе законодавства царева македонске династије, почевши од Нићифора II Фоке (963–969), садрже знаке рађања новог типа војске која је имала мало заједничког са класичним темама.[114] У овом смислу Тактике Лава VI представљају (удаљене) веснике речене новине, јер се у њима препоручује, још увек као конзервирајућа мера, ослањање на војнике са довољно иметка.[115]

До врхунца борбе за спасавање основне масе тематских војника дошло је, као што је познато, за владе Константина VII Порфирогенита (945–959). Управо његовом Новелом из 947. године, о којој је толико расправљано у науци, била је прописана, како би се обезбедила војна служба, минимална вредност војничких имања, која се није могла отуђити.[116] Такође, у спису *De cerimoniis* из времена истог цара поново се инсистира на минималној вредности војничких имања, при чему се препоручује да сиромашни војници (ἄποροι στρατιῶται) буду помагани различитим људима (συνδόται) и средствима (ἀδορεία), како би им било омогућено даље обављање војне службе.[117]

У принципу, ни прописана минимална вредност имања ни συνδόται нису представљали стварне новине, тако да је цар, кад је реч о прописивању вредности имања, мирно могао да каже да је још од раније постојао одговарајући, али не написмено утврђени обичај (ὅπερ ἡ συνήθεια ἀγράφως πρώην ἐκύρωσε).[118] Очевидно је да се до X века општа ситуација, због слободног располагања имањима, односно због права слободне продаје, била постепено толико заоштрила, да је стари неписани обичај који се спомиње као један од метода очувања војничког сталежа постао недовољан. Због тога је обичај озакоњен, подигнут на ниво писаног закона, што не мора да значи да се тежиште предузиманих мера померило од војника ка поседима, што се понекад апсолутизује као појава.[119]

113 Вид. горе за мишљења која приличан број појава повезаних са нашом темом стављају тек у X век.

114 *Svoronos*, Novelles, No 7, p. 148–150; *F. Dölger*, Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches von 565–1453, München 1924, I, Nr 721. За суштину значења овог законодавства уп. различита објашњења: *Острогорски*, Историја, 274; *Ahrweiler,* Administration, 16 n. 5; *Lemerle*, Agrarian History, 128–131; *Dagron-Mihaescu,* Traité, 279; *Kaplan*, op. cit., 436.

115 Вид. горе.

116 Вид. горе, нап. 105.

117 De cerim., 695–696 (συνδόται: p. 695.18). Cf. *Ahrweiler*, Administration, 14 sq.; *Lemerle,* Agrarian History, 119 sq., 134 sq.; *Haldon*, Recruitment, 49 sq.; *Górecki*, Strateia, 168 sq.; *Kaplan*, Hommes, 243 sq.

118 *Svoronos*, Novelles, No 5, p. 118.9–10. Cf. *Г. Г. Литаврин,* Византийское общество в X–XI вв., Москва 1977, 242 sq. Међутим, *Dagron*, Modèle islamique*,* 239 n. 88 сматра да овај израз не мора да буде дословно схваћен, односно да представља неку врсту алибија за цареву одлуку.

119 *Lemerle*, Agrarian History, 133; *Haldon*, Recruitment, 79 sq.; *idem*, Military Service, 23 sq.; *Dagron*, op. cit., 240 sq.; *Kaplan*, Hommes, 231; *E. McGeer*, The Legal Decree of Nikephorus II Phokas Concerning Armenian Stratiotai, Peace and War in Byzantium. Essays in Honor of George T. Dennis, Washington 1995, 133 sq.

Један од основних узрока неуспеха поменутог законодавства лежао је у недовољним земљишним резервама у оквиру царских домена. Почевши од IX века, једва да је више било могућности да смањивање и губљење поседа у оквиру једног друштвеног слоја, разуме се изузимајући Цркву, буде кориговано царским поклонима.[120] Ради илустрације стања, довољно је указати на чињеницу да је некадашњу улогу једног од највиших чиновника рановизантијског периода, који је водио бригу о царским доменима — *comes rei (rerum) privatae (privatarum)*, у IX веку преузео Велики куратор, који је између 39 највиших чиновника имао 36. по реду ранг.[121] Извесно је да положај у коме су се налазили царски домени није могао да се поправи под овим не нарочито важним функционером, а поготову не током јасно изражене кризе војничких поседа у X веку.

У таквим околностима оснажена су два решења за обезбеђивање довољног броја војника. С једне стране, паралелно са слабљењем војничког сталежа, долази до све веће фискализације *сшрашије* (στρατεία), која није морала обавезно да представља војну службу него новчану подршку њеном обављању. Тиме је био отворен пут за нову плаћену војску. С друге стране, паралелно са променама у војничкој тактици, богатији војници коначно добијају доминантну улогу. Да би служба таквих војника била обезбеђена, за време Нићифора II повишена је минимална, неотуђива вредност војничких имања на 12 фунти злата. Тиме је означен почетак уздизања војног ситног племства. У следећем, XI веку, када више није ни било класичног тематског уређења, тематски војници су већ били изгубили свој значај и, осим можда малих изузетака,[122] представљали прошлост.

Ljubomir Maksimović

THEMATIC STRATIOTAI IN BYZANTINE SOCIETY
— a contribution to a new assessment of the subject —

Investigations of thematic organization never yielded generally accepted results. The reasons behind this are closely tied to limitations regarding source material. On the one hand, there are certain chronological or thematic units poorly represented in the sources. On the other, there are cases well documented by the sources which can, however, overlook data logically expected to be mentioned. Still, byzantine sources, including legal texts with their often anachronous clauses, have

[120] За општије податке, али и за неке изузетке у X веку вид. *Hendy*, Studies, 104.

[121] *Oikonomidès*, Listes de préséance, 304, 318. Cf. et *Treadgold*, Military Lands, 630.

[122] *Ahrweiler*, Administration 10 sq., 49 sq.; *eadem*, Byzance et la mer, Paris 1966, 128 sq., 134 sq., 161 sq., 411 sq.

an understanding of thematic priorities which differs from our own, defined by our contemporary standards. Scholars investigating the institution of stratiotes constantly face such difficulties. An undesired but still rather common result of such problems accounts for the fact that researchers base their opinions on superficial lexics and terminology of Byzantine sources and disregard the connections between the main lines of development of the so-called middle Byzantine period (VII–XI centuries) and the changes in thematic organization.

Today we can say that the first themes date from the VII century. From then on, the system was gradually developed. Although the original large themes were divided into smaller units during the VIII century, the principles of organization of subsequent themes – which appeared in the IX and X centuries – remained rather unchanged. Above all, that is quite evident from hierarchic lists (Taktika), dating from the first half of the IX to the first half of the X century (Taktikon Uspenskij, Philoteos' Kletorologion, Taktikon Beneshevich). Only in the late X century we encounter a new situation (Escorial Taktikon). In short, from then on we are dealing with quite a complex administrative organism.

As for the social aspect, soldier are a part of society in which the so-called free peasants had their own land within the framework of village community property. This general picture is more or less reflected in various sources of different date : in the articles of the so-called Agrarian Law (end of VII – beginning of VIII century), in Theophanes' list of «crimes» of emperor Nicephoros I (802-811) and in data found in the Treaty on Tax Levying (X century). We are dealing with such social and economic foundations of the state which lasted, continually, at least from the end of the VII/the beginning of the VIII to the beginning of the X century, those which, when endangered by the crisis, the emperors attempted to defend by regular repetition of protective laws. All of the above leads us to the conclusion that it would be impossible to expect that the «birth» of this social order during the VII century brought about quick reform based on proclamations of generally valid laws. Secondly, general and common characteristics of the entire era changed in times of crisis, gradually and at first undetectably, so that the order of things marked by the crisis finally surfaced only in the X century.

This development is understandable because many significant phenomena of social life were not necessarily defined by specific laws, regardless of the existence of a developed written legislative corpus. The foundations of the legislative order of the Empire did not come in the form of a written constitution or group of basic laws. Under such conditions, explanations of the social status of soldiers should not necessarily be sought among the early examples of pre-Macedonian legislature, just as, following such unsuccessful searches, one should not draw far-reaching conclusions. Since there was obviously no quick, focused and legislatively rounded-off reform at the moment of the appearance of the military order or social group in question, it would be dangerous to take either the "Ostrogorsky model" or the viewpoints which reject it as an absolute paradigm. After all, Byzantine practice was far more diverse then what we are often ready to admit.

It is obvious that, in its initial phase – during the second half of the VII century – the thematic organization developed in times of long lasting demographic crisis and the first serious shortages of money reserves and natural goods. For the most part, the need for military corps could be met in no other way but by settling soldiers. Such soldiers-settlers comprise the kernel of the army and are distributed all across the land, as indicated by the names of the themes of the fist and second generation: Opsikion, Armeniakon, Anatolikon, Karavisianon, Voukelarion, Optimaton, Thrakesianon. Certain, although not numerous examples, uncover the diversity of the sources from which the newly the settled soldiers between the end of the VII and the first half of the IX century were recruited (Slavs in the theme Opsikion, the siege of the city of Tyana, extensive measures of emperor Nicephoros I, the case of the pretender to the throne, Thomas the Slav, and the case of the christianized Kouramites).

Generally speaking, the settling of soldiers implies the existence of their more or less pronounced physical ties to the land. However, this does not have to implicate that they all had personal holdings or, to an even lesser extent, that they were all peasants. It only means that these soldiers used the land as the dominant source of income. For, according to *De ceremoniis* and *Ibn-Khordadbih*, their annual salary (ῥóga) amounted to 1 nomisma, and could not exceed the maximum of 12 (by exception 18) nomismata. Actually, these salaries should be seen as additional assets to the overall income of the soldiers.

In that sense, some of the measures (crimes) of emperor Nicephoros I, as interpreted by the chronicle of Theophanes, are especially interesting. The first crime is the settlement of soldiers from all (Asia Minor) themes in the Sclavinias on the Balkans. Those designated for re-settlement had to sell their holdings, often lameting having to lease behind the graves of their parents, perhaps even more distant ancestors, too. Despite this "crime", there were not enough soldiers to satisfy the growing needs for military corps on both sides of the Empire. Thus the emperor recruited and equipped the poor from the sum of 18.5 nomismes which their neighbors had to pay to the state treasury.

The measures of emperor Nicephoros show that in those days there were at least two type of stratiotes – soldiers who supported themselves from the income provided by their land holdings and those newly recruited or, perhaps, impoverished soldiers whose equipment was provided for by peasants, through the payments they made to the state treasury. The other solution was, apparently, if not temporary then rather rare, so that the general line of development lay closer to the first solution, both before and after the reign of Nicephoros. Already at the time of publishing of the Ecloga, that is during the reign of Leo III, stratiwtikòj oἶkoj was a common reality, just as it was in the much leter Tactica of Leo VI.

The described situation from the days of Nicephoros is very reminiscent of the way the military estate is defined in *De cerimoniis,* which speaks of soldiers with „houses", but also of poor soldiers who are in the service as a result of community support. This refers to soldiers who can be denoted, as they are in the famous novel

by Constantine Porphyrogenitos, by epithets εὔπορος and ἄporoj. „House“ is taken to mean the patrimony of an individual family, which provides material support for one soldier from its own ranks, as it clearly results from the Ecloga and the Taktika. That is why the expression suntelestήj – „one who participates in“ (equipping a soldier) – appears already in the so-called *Leges militares.* Basically, we are dealing with the same phenomenon which in the later legislative texts of the Macedonian dynasty (X century) was given clearer articulation. All this implies that military service – strateία – could be performed, in part or on the whole, through money payments. According to a considerable number of researchers, the fiscalization of the „stratia“ should exclusively be taken as a feature of late Macedonian legislation. However, it is beyond doubt that this phenomenon also had a prior history.

In the Vita of St. Euthymios the Younger we find mention of the fact that his mother, as a widow, inscribed the name of her then *seven year old* son on military lists in the early 830’s. Apparently, such formal inscriptions of “soldiers” did happen as a means of evading money payments in substitution for military service. What is even more interesting, the fiscal duties imposed on widows or families came as a renewed ancient custom. One text by Theodore of Stoudion (March 801) implies that the empress Irene revoked this levy which existed in the days of earlier „Orthodox emperors“. In the eyes of Theodore, those could only have been emperors from pre-Iconoclastic times.

The striving of soldiers to gain property of farming land and the interaction between them and the tax paying population of farmers were always present, just as there were always clear demarcations between these two social groups. The soldiers with their property, on one side, and the peasants (and other civilians) with their property on the other, were precisely distinguished in the X century by the terms stratiwtikòj oἶkoj and politikòj oἶkoj. These technical terms validated the statements found in the Tactica of Leo VI and the second Novel of Romanos I (934) regarding the two pillars of the state: the soldiers and the peasants. This, however, did not imply the introduction of new institutions but rather of new terminology with specific meaning introduced in times of precise agrarian codification

It is practically self evident that in the mentioned the living conditions of thematic soldiers between the VII/VIII and the X century, there were several options in articulating the social profile of a soldier. It is also evident what the relatively stable types of soldiers were based on. Firstly, already in the VIII century there is confirmation of the existence of soldiers with property, that is land holdings, the source of the greatest part of their income, whether as proprietors or as recruited members of certain families. In that respect, it is important to note that in one Taktikon from the 960‘s soldiers with personal property were marked as an ancient phenomenon, older even than the Macedonian legislation of the X century. The same applies to the distinction between stratiώthj, proprietor but not necessarily an active soldier, and strateuómenoj, one actually in military service.

Moreover, the fact is that there did exist social differences between the numerous soldiers with land holdings. On the other hand, there were those among the sol-

diers who had no property what so ever or practically none to count with. They were recruited in different ways. Some soldiers from this category were recruited through collective contributions of the communities (beginning of IX century), while others received support from certain landowners (end of IX century). The first option appears in later years as well, as demonstrated by a case registered on the Peloponnesos in the first half of the X century, when the population was levied with collecting money in order to secure funding for the soldiers. It is certain that among the soldiers who traded their participation in such campaigns for financial contributions there were also those (former soldiers?) who had grown impoverished in the mean time and could not personally perform military service. The famous soldier Mousoulios from the Vita of Philaretos is a good example from the close of the VIII century.

In order to monitor the process of impoverishment of soldiers, we would have to have more of this sort of information from various vitae. The X century legislation came only as a reaction to the crisis which at the beginning of the X century struck smaller and medium size landowners, both soldiers and civilians. This struggle to save the basic body of thematic soldiers had its climax in the days of Constantine VII Porphyrogennetos. In asserting the value of their property, the emperor could thus calmly claim that such a custom, although not formally written down, had already existed. Having become insufficient, this unwritten custom was codified and raised to the level of a written law.

Parallel to the weakening of the military social stratum, there is a growing fiscalization of the stratia, which no longer necessarily had to represent military service but was rather seen as its financial support. The road was thus open for the appearance of a new mercenary army. On the other hand, parallel to the changes in military tactics, the wealthier soldiers finally gained a dominant role. In order to secure the service of such soldiers, in the days of Nicephoros II the minimal value of military land holdings was raised to 12 pounds of gold. This marked the beginning of the rise of lower military aristocracy. During the following, XI century, when the classical thematic organization no longer existed, thematic soldiers had already lost their importance and, save perhaps for minor exceptions, represented a thing of the past.

Зборник радова Византолошког института XXXIX, 2001/2002.
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines, XXXIX, 2001/2002

УДК: 281.9(495.02 : 497.2) „653“ : 930.85(=867)

ВАСИЛ ГЮЗЕЛЕВ

СТУДИЙСКИЯТ МАНАСТИР И БЪЛГАРИТЕ ПРЕЗ СРЕДНОВЕКОВИЕТО (VIII–XIV в.)

В памет на моя Учител акад. Иван Дуйчев

От особено значение за изследване връзките на българите с Цариград е Студитският манастир Свети Йоан Предтеча. Началото на тези връзки датира от втората половина на VIII век, след идването на значителен брой бегълци от България в Цариград (известния Тадей Скит). От времето на Теодор Студит присъствието на българите в Студитския манастир е все по-значително. С покръстването на българите през втората половина на IX век започва епохата на едно качествено ново присъствие на българите в Цариград, като същевременно расте значението на Студитския манастир (преводи, архитектура. За XI и XII век разполагаме с малко материали. През XIII, както и XIV век, ролята на манастира Студион и на неговия скрипторий за развитието на българската книжовна култура непрекъснато нараства (Лондонско евангелие). Евтимий Търновски и Григорий Цамблак представляват много важни примери в този смисъл.

В търсенето на главните средища на Византийската империя, които са оказвали най-значително влияние върху развитието на средновековната българска духовност и култура обикновено изследвачите насочват вниманието си към Цариград, Солун и Света гора[1]. Рядко се има предвид конкретно влияние на школа, творчески кръг или манастир (това в главна степен се наблюдава в работите на изкуствоведите).

Връзката на средновековните образовани българи с редица цариградски манастири чак до превземането на византийската столица от турците през 1453 г. отдавна е известна, ала в конкретни измерения сравнително слабо е проучена. Едно от най-важните средища в Цариград не само на българо-византийското, но

[1] Вж. напр. *Ив. Дуйчев,* Центры византийско-славянского общения и сотрудничества. — Труды Отдела древнерусской литературы, 19 (1963), 107–129; *В. Гюзелев*, Училища, скриптории, библиотеки и знания в България XIII–XIV век, София 1985, 67–117.

и славяно-византийското духовно и културно общение е Студийският манастир „Св. Йоан Предтеча“.

Разположеният в крайната югозападна част на византийската столица, в близост до Мраморно море и в непосредствено съседство с крепостната стена Студийски манастир в продължение на векове бил голям църковно-религиозен и културен център — образец на следване и подражание в православния манастирски живот[2]. Той се славел не само с многочисленото си и разноплеменно монашество (понякога то достигало до хиляда души), но и с богатата си библиотека и активния книжовен скрипторий и с добрите възможности за подготовка на високообразовано монашество[3]. Всъщност той представлявал монашеско поселение, което ярко се вписвало в духовния живот на византийската столица със своето многостранно излъчване. Един от изтъкнатите му игумени охарактеризира благотворната му дейност по следния начин: „Това е прекрасно място, наистина подобно на разнообразна и цъфтяща градина, която има разумни растения, върху които сякаш има зрели плодове — различни знания. Понеже тук се занимават с изучаване на граматика, а също и с философски упражнения и със заучаване наизуст на мисли на светите отци, при помощта на които се опровергават ереси; оттук излизат умни певци и четци, съставители на кондаци и други песнопения, стихотворци“[4]. Ролята на Студийския манастир и на неговото монашество силно нараснала през иконоборческия период. След възстановяване на иконопочитанието тя придобила още по-голям обхват и не се ограничавала само в столицата и империята, но и излизала извън тях. През IX–X в. „славата на Студийския манастир блести над целия християнски Изток“ (Ив. Гошев). В този манастир за кратко или продължително време пребивавали редица изтъкнати византийски и славянски книжовници, зографи и други дейци. През XIV–XV в. той се превърнал в основно цариградско средище, в което практически се определяли основни тенденции в славяно-византийското общение[5].

В полезрението на ранната българска историопис Студийският манастир влиза още през XVIII в. През 1792 г. йеросхимонах Спиридон Габровски в своята „История во кратце о болгарском народе славенском“ претворява легендата за „българската мисия“ на славянския първопросветител св. Константин-Кирил Философ (†869) през 867 г. Тогава той повел със себе си „двама монаси от Студийския манастир — йеромонах Методий и поддякон Дамаскин, боговдъхновени мъже и изкусни за Светото писание, знаещи български език. Защото поддякон Дамаскин бил ученик на свети Теодор (Студит). Книги с поучения на прост български език и досега се намират в България, макар

[2] *R. Janin,* La géographie ecclésiastique de l'Empire byzantin, I. Les églises et les monastères de Constantinople, Paris 1969[2], 430–440.

[3] *E. Marin*, De Studio coenobio constantinopolitano, Paris 1897; *J. Leroy*, La vie quotidienne du moine stoudite, Irénikon, 27 (1954), 21–50; idem, Studitisches Mönchtum, Graz–Wien–Köln 1969; The Oxford Dictionary of Byzantium, 3, New York — Oxford, 1991, 1960–1961.

[4] Творения св. Феодора Студита в русском переводе, I. Санкт-Петербург 1908, 116.

[5] *Ив. Дуйчев,* цит. съч., 114 сл.

българите от книжовна простотия да не знаят силата на думите на поддякон Дамаскин, наричат го Студит…“ Заедно с тези студийски монаси Константин-Кирил съчинил славянската азбука и превел Светото писание на славянски през 871 г. За три години те превели всички необходими за богослужение църковни книги[6]. И на други места в неговата история присъствуват отбелязвания за деяния и творения на студийски монаси[7].

Проблемът за връзката и взаимоотношенията на българите със Студийската обител за пръв път е поставен от акад. Иван Гошев (1886–1965), който в изследването на типика на манастира е направил кратки бележки под заглавие „Студийският манастир и България“. Там той прави следната констатация: „Връзките на Студийския манастир с младата и новопосветена българска църква през IX–X век още не са разучени. Една от задачите на нашите съвременни историци, археолози и литургисти е да се постараят да хвърлят повече светлина върху тия отношения“[8]. С изследването си върху връзките на българите с известния византийски църковен деец и богослов Теодор Студит (759–826) с българите акад. Иван Дуйчев (1907–1986) прави важна крачка в тази насока[9]. Успоредно с това изследванията на археолози, историци на старобългарската литература и изкуство в значителна степен обогатяват и разширяват информацията. Задачата на настоящата статия е да се систематизира и обобщи досега натрупания изворен материал и да открои перспективите на бъдещето научно дирене за връзките на южните и източни славяни с цариградските манастири.

Началото на връзките на Студийския манастир с българите може да се отнесе към втората половина на VIII в. Тогава редица знатни българи като политически бегълци се установявали в Цариград, приобщавали се към християнството и към византийската аристокрация, а някои от тях и се замонашвали[10]. В „Малък катехизис“ на Теодор Студит, съставен между 821–826 г., се споменава един прочул се студийски монах Тадей Скитът (†815)[11]. Обстоятелството, че

---

6 История во кратце о болгарском народе славенском сочинися и списася в лето 1792 Спиридоном йеросхимонахом, стъкми за издание В. Н. Златарски. София 1900, 46–47. В дадения случай неправилно е вплетено името на живелия и творил през XVI в. монах Дамаскин Студит (†1577), чиито съчинения през XVII — XVIII в. са били твърде популярни в България — вж. *Ю. Трифонов*, Ритор Теофан и иподякон Дамаскин, Списание на Българската академия на науките, 71 (1950), 1–26; *Д. Петканова*, Дамаскините в българската литература, София 1965, 6 сл.

7 История во кратце о болгарском народе славенском, 26, 36–37, 61.

8 *Ив. Гошев*, Правилата на Студийския монастир. Увод, текст и изяснения, Годишник на Софийски университет — Богословски факултет, XVII (1940), 69.

9 *Iv. Dujčev*, San Teodoro Studita ed i Bulgari.- In: *idem*, Medioevo bizantino slavo, I, Roma 1965, 193 — 205.

10 Примерите в това отношение с бягството на българските ханове са достатъчни: през 763 г. в Цариград потърсил убежище хан Сивин, който тук намерил цяла колония българска знат, поставила се в услуга на Византийската империя; през 777 г. тук отново потърсил убежище хан Телериг, който бил покръстен, получил титла патриций и се оженил за братовчедка на император Лъв IV Хазарски, приемайки при кръщението християнското име Теофилакт. Вж. *Ив. Божилов – В. Гюзелев*, История на средновековна България VII–XIV век. София 1999, 116–120.

11 *Theodorus Studites praepositus*, Parva cathechesis, èd. A. Auvray, Paris 1891, 71.

както Теодор Студит, така и редица други византийски автори от втората половина на VIII–IX в. с етнонима „скити“ обозначават българите[12] дава право на предположението, че Тадей Скитът е бил от български произход, изразено за пръв път от Ив. Дуйчев[13].

С идването на Теодор Студит[14] заедно с брат му Йосиф Студит (762–832) и чичо им Платон през 789 г. в Студийската обител нейната роля във византийския църковен и политически живот значително нараснала. Оттогава българите и българската тема трайно се свързват с нея и обитаващото я монашество. Дейността и творчеството на Теодор Студит са първоосновата, върху която се изгражда значимостта на Студийския манастир за изграждането на манастирския и монашеския живот в ранносредновековна България и за някои дялове на старобългарската църковна книжовност. Тяхното изясняване може да даде отговор на редица неясноти, свързани с изграждането и функционирането на първите български монашески обители и начина на проникването на основни творби от византийската църковна литература.

Още при първоначалното си идване в Студийския манастир Теодор Студит изглежда е имал възможността да се запознае с някои монаси от български и славянски произход, пребиваващи тук, между които бил Тадей Скитът (Българинът). Макар и заточен през 806 г. от император Никифор I Геник (802–811), Теодор Студит се ползувал с голям авторитет. В неговите известни досега три жития в различни версии е разказана срещата му с императора в навечерието на похода срещу българите през 811 г. В най-ранното от тях, написано през втората половина на IX в. от студийския монах Михаил, се известява, че император Никифор I, „когато с неудържим устрем тръгнал срещу скитите“, повикал светия отец в предградията на столицата и го принуждавал да се съгласи с установения от него начин на управление. В отговор на това преподобният го призовал да се разкае за делата си и пророкувал с евангелските думи: „Няма да се върнеш от пътя, по който днес вървиш“. Житиеписецът заключава: „Прочее, този владетел, който не повярвал, изгубил живота си в земята на българите според пророчеството на нашия богоносен пастир“[15]. Второто житие, приписвано на Теодор Дафнопат (X в.), не пропуска предсказанието, което отецът направил, „когато оня [императорът] се отправил срещу страната на скитите“, и допълва информацията за съдбата на нечестивия василевс: „И тъй, според предсказанието на праведника,

---

12 *Gy. Moravcsik,* Byzantinoturcica, II. Sprachreste der Türkvölker in den byzantinischen Quellen, Berlin 1958[2], 280.

13 *Ив. Дуйчев*, Центры византийско-славянского общения и сотрудничества, 115, който отхвърля неправилното становище на *А. П. Каждан,* К характеристике русско-византийских отношений в современной историографии (1947–1957): Международные связи России до XVII в. Москва 1961, 8, че Тадей Скитът е русин.

14 Посочване на литературата за него у: *H. G. Beck,* Kirche und theologische Literatur im Byzantinischen Reich, München 1959, 495, Anm. 2; The Oxford Dictionary of Byzantium, 3, 2045.

15 Migne PG, XCIX, 270–272: = Гръцки извори за българската история (по-нататък съкратено: ГИБИ), IV, София 1961, 141–142. Същото предсказание на Теодор Студит за гибелта на император Никифор I се среща и в житието на Николай Студит, съставено през първата четвърт на X в. — Migne PG, CV, 917.

той бил заловен от варварски ръце и не само позорно загубил живота си, а и отрязаната му глава останала за подигравка у българския народ, който пиел наздравица от нея и на всеки пир се гаврел с поражението и позора на нещастника“[16]. Третата версия на житието, съставена от неизвестен монах през втората половина на X в., резюмира Дафнопатовия разказ. Императорът извикал светеца „някъде пред града“, след като „тръгнал срещу скитите“, за да го накара да се подчини и сведе глава пред него. Богоносецът, обладан от Светия дух, изрекъл предсказанието за гибелта му. Анонимният житиеписец заключава: „Прочее, според предсказанието на праведника той [Никифор I] бил жалко убит във войната и станал за срам на ромеите и за смях и подигравка на ония, които живеят на Запад“[17]. Доколко разказания епизод за предсказанието е истинен, трудно може да се установи. Показателно е, че за него липсва упоменаване в историческите съчинения на двамата съвременници Теофан Изповедник (около 760–818) и патриарх Никифор I (806–815), които са били отявлени противници на иконоборческата политика на съвременните им василевси. Самият Теодор Студит в написаното от него похвално слово за чичо му игумена Платон е изразил силно негативното си отношение към император Никифор I Геник, за когото пише: „А пък него, силно преизпълнения от безумие, крепката Божия ръка отведе срещу скитите [българите] и там с цялата му войска го погуби, давайки на следващите поколения ужасен пример и страшно повествование за неведомите присъди на неговото [Божието] най-мъдро наблюдение“[18].

След възкачването на цариградския трон на Михаил I Рангаве (811–813) Теодор Студит не само бил върнат от заточение, но заедно с монасите от възглавявания от него Студийски манастир станал един от активните дейци в определяне на насоките на византийската политика в един кризисен период. На 1 ноември 812 г. императорът свикал съвет, за да бъде обсъден въпросът за предлагания от българите мир, на който поканил и редица висши духовници. Цариградският патриарх Никифор I и митрополитите на Кизик и Никея се застъпвали за незабавно сключване на мир, за да могат да бъдат спасени пленниците, държани в столицата Плиска на българския хан Крум (796–814). Надделяло обаче становището, което било застъпвано от игумена на Студийския манастир Теодор Студит и неговите поддръжници — „лъжесъветниците на василевса“ според Теофан Изповедник: те категорично се противопоставили на мир с българите[19]. Това се оказало с неблагоприятни последици за империята. Впрочем и по други поводи Теодор Студит изразявал твърдата си позиция за водене на

[16] Migne PG, XCIX, 164 = ГИБИ, IV, 143–144. За битката във Върбишкия проход на 26 юли 811 г. и съдбата на византийския император Никифор I Геник вж. *Iv. Dujčev*, Medioevo bizantino-slavo, II, Roma 1968, 425–489, 618–621; *J. Wortley*, Legends of the Byzantine Disaster of 811, Byzantion, 50/2 (1980), 533–562, където информацията в житийната книжнина в известна степен е подценена.

[17] *B. Latyschev*, Vita s. Theodori Studitae in codice Mosquensi musei Rumianzovani Nr 520, Византийский временник, 21 (1914), 276. = ГИБИ, IV, 144–145.

[18] Migne PG, XCIX, 844A.

[19] *Theophanes*, Chronographia, I, ed. C. de Boor. Lipsiae 1883, 498–499 = ГИБИ, III, София 1960, 286–287.

война срещу българите. Това добре личи от неговото писмо до митрополита на Ефес Теофил, в което между другото той пише следното: „Ние и сега настояваме за същото това — да воюват царете срещу скитите [българите] и арабите, които избиват Божия народ, и да нямат пощада“[20]. Твърдо изразената антибългарска позиция на студийския игумен била обусловена от застъпваната от него концепция за водене на „свещена война“ срещу езичниците, която ясно личи от редица негови писма, омилии, катехизиси и др. В тях той е изразител на „войнстващото християнство“, което противостои на езическото варварство и жестокост. Вероятно през 815 г. един бивш български боила, който след бягството си във Византия приел християнското кръщение и бил провъзгласен от императора за патриций под християнското име Теодор, изпратил писмо до Теодор Студит и пожелал да се срещне с него. В отговор на това студийският игумен му написал подробно писмо. В него той го характеризира като „боговдъхновен мъж и душа, жадуваща Бога“, изтръгнат от безбожието на „неблагочестив народ“ към познанието на Божията истина. Той изразява възторга си от новопокръстения български велможа, който освен това избегнал и общуването с иконоборците и го характеризира по следния твърде витиеват начин: „След като съблече от себе си някогашния човек с неуместните му езически мисли и дела, ти облече Христа и се нарече християнин вместо езичник, син на светлината и на деня вместо син на мрака и на нощта на безбожието, почитайки единаго Бога, комуто се покланяме в Отца и Сина Светия дух, след като си избягал от неблагочестието на многобожието и на българското идолопоклонничество“. По-нататък той хвали християнското му благочестие и привързаност към иконопочитанието. Нарича го брат, а не чужденец. Смята, че срещата между тях е трудна, поради наложеното му ограничение. В края на писмото изразява благопожелание за мир към него, дома, близките му, наричайки го „възлюбен брат и господин“[21].

В неговия „Малък катехизис“ намира място едно синаксарно поучение под заглавие „Повествование за убитите в България християни на света Четиридесетница във връзка с месояденето“. Въз основа на разказ на „добре осведомени“ той разказва, че в България излязло разпореждане на владетеля, щото заловените в плен византийци-християни да ядат месо на Четиридесетница. Склонилите да извършват това щели да запазят живота си, а неподчинилите си щели да бъдат убити. Голяма част от пленниците се подчинили на заповедта. Четиринадесет души отказали да сторят това. „Скитът [т. е. владетелят на българите], като видял, че упорството на мъжете е несломимо, решил чрез едного да надвие останалите. И като го умъртвил, веднага направил децата и жена му роби на

[20] Migne PG, XCIX, 1485 = ГИБИ, IV, 32. В друго свое писмо до заточени светци отци – иконопочитатели той отбелязва, че многобройните противници на изобразяването на Христа, Богородица и светците предавали на огън тези изображения, хулели и осмивали великото тайнство на благочестието. Това било присъщо на юдеи и езичници, докато арабите и скитите (българите) от срам не са извършвали подобно нещо — Migne PG, XCIX, 1257 = ГИБИ, IV, 32.

[21] Migne PG, XCIX, 1516–1520 = ГИБИ, IV, 33–34.

скитите, та по този начин останалите да се разколебаят и да се подведат“. Въпреки това, те останали непреклонни в спазването на християнския закон и претърпели мъченическа смърт. Той смята, че „нареждането от страна на скитите целяло да унищожи вярата“. Поради това Теодор Студит се възхищава и сочи за пример Христовите мъченици, наричайки ги „блажени мъже“[22].

Редица други съчинения на Теодор Студит по-късно проникват в България и някои от тях са били преведени и оказали влияние в развитието на старобългарската църковна литература, както ще бъде показано по-нататък.

Катастрофалното византийско поражение в битката при Върбишкия проход (26 юли 811 г.) накарало някои от спасилите се воини да потърсят спасение чрез замонашване. Сред тях бил и участникът в злополучния поход Николай, който се замонашил в Студийския манастир и поради това получил прозвището Студит. Неговото проложно житие, поставено под датата 24 декември, съставено през втората половина на IX в., намерило широко разпространение както в редица византийски синаксара[23], така и в някои старобългарски и славянски пролози[24]. Идването на очевидци на поражението в Студийския манастир дава обяснение на някои интересни факти, свързани със създаването на някои византийски паметници на агиографията и църковната химнография. Към 814–815 г. пребиваващият в този манастир химнописец Йосиф Студит съставя аколутия, посветена на загиналите византийци в периода 811–814 г., която се състои от две части: „Служба за мъчениците, избити в България заради Христа“ и „Канон за светите мъченици Петър, Мануил и другите, загинали заедно с тях в България заради Христа“[25]. В тази аколутия редом с имената на известни византийски пълководци и църковни служители се срещат имена на славяни (Хотомир, Любомир и Скривиан) и българи (Асфер и Куберг), които очевидно са влизали в състава на злополучната византийска армия[26].

По всичко изглежда, че текстовете в „Синаксар на Цариградската църква“ (X в.), които отразяват възпоменанието за загиналите в България византийци (“Помен за светите мъченици Мануил, Георги, Лъв, Марин, Петър и други триста седемдесет и седем души“ и „Помен за починалите в България християни, наши братя“)[27] са възникнали още през първата половина на IX в. И по всяка

[22] Teodorus Studites praepositus, Parva cathechesis, 220–224. Под заглавие „Написание о избиенных в Болгарех христиан в святые посты“ същият разказ е преведен на старобългарски вероятно през XIV в. — вж. *А. Я. Яцимирский*, Мелкие тексты и заметки по старинной славянской и русской литературе, Известия Отделения русского языка и словесности, 7/2 (1902), 125–127.

[23] Synaxarium ecclesiae Constantinopolitanae, ed. *H. Delehaye*. Bruxellis 1902, 341–344 = ГИБИ, IV, 25–27. Въз основа на препис от XI в. този разказ е публикуван напоследък у *A. Kominis,* Ἀπηχήσεις Βυζαντινοβουλγαρικῶν συγκρούσεων εἰς ἁγιολογικὰ κείμενα, Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν 35 (1966–1967) 215–222.

[24] Библиографски посочвания у *Ив. Дуйчев*, Нови житийни данни за похода на Никифора I в България през 811 г., Списание на Българската академия на науките, LIV (1936), 179–186.

[25] *E. Follieri* e Iv. Dujčev, Un’acolutia inedita per i martiri di Bulgaria dell’anno 813. Byzantion, 33/1 (1963), 75–84.

[26] Ibidem, 76, 84.

[27] Synaxarium ecclesiae Constantinopolitanae, 414–416, 837 = ГИБИ, V. София 1964, 287–288, 291–292.

вероятност са създадени в Студийския манастирски скрипторий. Съставеният по нареждане на император Василий II Българоубиец (976–1025) през 1000 г. Менологий с някои преиначавания както в заглавията, така и в съдържанието възпроизвежда споменатите текстове („Подвигът на светите Мануил, Георги, Лъв и на убитите от тях от безбожните българи при царуването на Лъв Арменец“ — 21 януари; „Помен за убитите наши братя в България“ — 26 юли)[28]. Преведени през XIII в., тези синаксарно-проложни текстове намират място в редица старобългарски пролози и чрез тях преминават в сръбската, руската и влахо-молдавската книжнина[29]. В миниатюра към втория текст на Менология на Василий II Българоубиец, съхраняван във Ватиканската апостолическа библиотека (cod. Vatic. Gr. 1613), много точно и автентично са представени български воини със специфичните им облекла и въоръжение[30]. Установено е, че този известен ръкопис е бил илюстриран от монах-художник от Студийския манастир[31]. По всичко изглежда, че както той, така и преписвачът са възпроизвели някакъв стар ръкопис от библиотеката на Студийския манастир, който за съжаление не е достигнал до нас. Известно е, че скрипторият на този манастир е бил найзначимият в Цариград. Ръкописите, излезнали от него, както в калиграфско, така и в художествено отношение се отличавали с изискан вкус и били високо ценени не само във Византийската империя, но и в целия православен свят. През XI в. илюстрирането на тези ръкописи белязало голям разцвет[32].

Връзката на студийското монашество със събитията в българо-византийските отношения през първата четвърт на IX в. намира силно отражение в монашеската книжнина и изкуство и това едва ли трябва да се смята за случайно явление. Мултиплицирането на студийските синаксарно-меноложни разкази през вековете в старобългарската и старославянската книжовност е не само възпоменание и упрек към жестокостта на езическите българи, но и увековечаване на смъртта на мъчениците в името на Христа.

През първата половина на IX в. студийското монашество най-силно изразява войнстващата си християнска религиозност спрямо езическото Българско ханство и стои в основата на идейното изграждане на неговия

[28] Migne PG, CXVII, 276–277, 556 = ГИБИ, VI. София 1965, 55, 60–61. Не ми бе достъпно изданието Il Menologio di Basilio II (=Codices vaticani selecti, VIII). Torino 1907.

[29] Има твърде много издания — вж. напр. *В. И. Ламанский,* О некоторых славянских рукописях в Белграде, Загребе и Вене. Санкт-Петербург 1864, 109–110; *П. А. Сырку*, К истории исправления книг в Болгарии в XIV веке, I. Время и жизнь патриарха Евфимия Терновскаго. Санкт-Петербург 1898, 462; *Б. Ст҃. Ангелов,* Старобългарски текстове, Известия на Архивния институт, I (1957), 267–274; *Хр. Кодов,* Опис на ръкописите в Библиотеката на Българската академия на науките. София 1969, 136, 141; *Р. Павлова – В. Желязкова*, Станиславов (Лесновски) пролог от 1330 година. Велико Търново 1999, 141–142, 300–301. Различията в славянските преводи свидетелстват за различни ползувани византийски синаксари и менолози.

[30] Възпроизвеждане на миниатюрата вж. в История на България, II. Първа българска държава. София 1981, 143.

[31] *В. Д. Лихачова*, Искусство книги. Константинополь XI век. Москва 1976, 78–79.

[32] Пак там, 67–103, гдето е направен опит за цялостен обзор на илюстрираните ръкописи, произхождащи от скрипториа на Студийския манастир.

отрицателен образ във византийската книжовност. Несъмнените му връзки с императорите и византийската аристокрация водят до широко дифузиране на неговото отношение.

Прякото въздействие на Студийския манастир върху духовното развитие на средновековна България придобива реални измерения след приобщаването ѝ към християнството през 865 г. и трае в продължение на векове. То се изразява в няколко основни направления: уредба на манастирите и монашеския живот по студийски образец; присъствие на творби на студийското монашество (най-вече на Теодор Студит) в преводната и оригинална средновековна българска книжнина; пребиваване на български монаси — книжовници в Студийския манастир и тяхна съвместна работа в неговия скрипторий с византийски, руски и сръбски книжовни дейци.

Има основания да се предполага, че сред византийските „благочестиви монаси" — „учители и наставници"[33] на българите в християнството както в мисията през 865–866 г., така и в тази от 870 г. насетне[34] са били и студийски монаси, тъй като сред тях е имало мнозина, които са били от български и славянски произход и са били в състояние на достъпен за населението език да проповядват християнското учение.

Археологическите разкопки на един от ранните български манастири – Равненския, разположен на 25 км югоизточно от столицата Плиска, чиято църква според открития надпис е била осветена през 889 г., показват, че по архитектурно-пространствена композиция той следва Студийския манастир. Това ясно личи от разположената в центъра на манастирското пространство базилика, оформения двор пред нейния нартекс за събиране на монашеското братство, разположените в северната част на двора скрипторий с училище и библиотека, каменната стена с три кули и две главни порти и др. Подобно на своя образец и Равненският манастир има главно просветно-образователни и книжовни функции и се отличава със стремеж към изолация на монашеското братство от външния свят[35]. Цялостното проучване на ранните български манастири вероятно ще доведе до установяването и на други примери, при които е бил следван студийския модел[36]. Равненският манастир показва, че студийските правила за монашески живот и поведение, църковна служба, просветна и книжовна дейност от втората половина на IX в. (т. н. Ипотипосис)[37] в края на същото столетие – началото на X в. са били въведени в отделни манастири. Може да се смята за установено, че ранното българско манастирско

---

[33] *Theophanes Continuatus,* Chronographia. Bonnae 1838, 342.

[34] *В. Гюзелев*, Княз Борис Първи. България през втората половина на IX век. София 1969, 102.

[35] *Р. Костова*, Център и периферия в Равненския манастир (По археологически данни). — В: Светогорска обител Зограф, II. София 1996, 221–241.

[36] *Т. Тотев*, Старобългарските манастири в светлината на археологическите разкопки и проучвания, Старобългарска литература, 22 (1990), 3–13.

[37] Migne PG, XCIX, 1704–1720. Вж. хубавата статия на *Ив. Гошев*, Правилата на Студийския монастир, 15–75.

богослужение следва традицията, установена в Студийския манастир. Свидетелство за това е Студийският глаголически евхологий от X-XI в., в старата си и новопубликувана част[38], който съдържа текстове, заети от Студийския манастирски устав[39]. Редица други елементи в църковния и монашески живот (старобългарската литургия, монашеското одеяние, норми на поведение и др.)[40] разкриват оказаното силно влияние. Това от една страна може да се обясни с присъствието на византийски монаси от Студийския манастир в България, а от друга със силното влияние на творенията на студитите върху старобългарските книжовници — монаси. В последно време се наблюдава силно увеличаване на примерите, които свидетелстват в това отношение.

Създаденият според преданието като особен химнографски сборник — Триод от Теодор Студит и неговия брат Йосиф бил преведен в България още в края на IX в. от презвитер (по-късно – епископ) Константин Преславски, който го допълнил с цикъл от стихири за Рождество Христово и Богоявление[41]. Към края на живота си пък епископ Климент Охридски (†916) „дарил българските църкви с прощален дар — прибавил липсващото от Триода и тогава завършил тази част, която се пее от Новата неделя до Петдесетница“[42]. Той всъщност се заел с написването на съответните предпразнични трипеснеци. Вече е установено в науката, че старобългарският превод на Триода заедно с допълненията към него е своеобразно колективно дело на двамата споменати най-изтъкнати Кирило-Методиеви ученици подир 886 г.[43]

Редица други данни свидетелстват, че „Малък катехизис“ и „Завещание“ на Теодор Студит и други негови произведения в оригинал или превод са били познати на редица старобългарски книжовници, които използуват както стилните им похвати, така и някои употребени в тях изрази[44]. Това се наблюдава в някои слова и поучения на Климент Охридски[45], а също така и в „Учително

---

[38] Euchologium Sinaiticum. Starocerkovnoslovenski glagolski spomenik, I–II, izd. *R. Nahtigal*. Ljubljana 1941–1942; *J. Tarnanidis*, Manuscripts discovered in 1975 at St. Caterine's Monastery an Mount Sinai, Thessaloniki 1988, 65–87, 185–190, 219–247.

[39] *Ив. Гошев*, Правилата на Студийския манастир, 69–70. Относно византийското влияние в студийски дух в ранното българско богослужение вж. напоследък *Е. Велковска*, Денонощното богослужение в Синайския евхологий, Старобългаристика, 24/4 (2000), 19–34; *А. Пентковский — М. Йовчева*, Праздничные и воскресные блаженны в византийском и славянском богослужении VIII–XIII вв., Старобългаристика, 25/3 (2001), 31–60; *M. Aranz*, La tradition liturgique de Constantinople au IXe siècle et l'Euchologe slave de Sinai, Studi sull'Oriente cristiano, 4/2 (2000), 41–100.

[40] *Ив. Гошев*, Облеклото на старобългарските монаси, Известия на Народния етнографски музей, X–XI (1932), 39–72; *същият*, Старобългарската литургия (Според български и византийски извори от IX–XI в.), Годишник на Софийския университет — Богословски факултет, 9 (1932), 2–79.

[41] *Г. Попов*, Триодни произведения на Константин Преславски, София, 1985, 59–60.

[42] Житие на Климент Охридски от Теофилакт Охридски.- В: ГИБИ, IX/1994/, 39.

[43] *Кр. Станчев — Г. Попов*, Климент Охридски — живот и творчество. София 1988, 112–119.

[44] *Ив. Гошев*, Правилата на Студийския манастир, 13–14.

[45] *Климент Охридски,* Събрани съчинения, II, обработили Б. Ст. Ангелов, К. М. Куев, Хр. Кодов и Кл. Иванова, София 1977, 623 сл.

евангелие“ на Константин Преславски[46]. Интересен е фактът, че „Заветът“ на св. Иван Рилски (†946)[47] по предназначение, предначертания и съвети стои твърде близко до „Завещание на преподобния и богоносен отец наш и изповедник Теодор, игумен Студийски“ и неговите „Заповеди за братята“. Силното влияние на напътствията на Теодор Студит към монашеството личи в укорите и наставленията на старобългарския книжовник Презвитер Козма (X в.) в неговата „Беседа против новопоявилата се богомилска ерес“[48].

Изложените факти убедително показват, че влиянието на Студийския манастир, творби на негови монаси — книжовници (особено на Теодор Студит) върху развитието на манастирската култура, църковно-религиозния и книжовен живот в България през втората половина на IX–X в. е било твърде силно. Още тогава той се очертал като един от основните цариградски центрове със силно излъчване към България, южните и източни славяни.

Слабо документирани и проучени са връзките на Студийския манастир с българите и техните земи по време на византийското владичество (XI–XII в.). Неизследван остава въпросът за проникването на произведенията на един от най-големите византийски мистици — студийският монах Симеон Нови Богослов (949–1022)[49]. Българската тема епизодично се явява в някои съчинения на манастирски книжовници. В слово на студийския монах Антоний Трипсих, съчинено в чест на император Исак II Ангел (1185–1195) след завръщането му от похода срещу българите през 1186 г. между другото е записано и следното: „По едно време народът на българите дръзна и изплю юздата на ромейската власт, но той [императорът] отново вкара врата им в ярема и ги научи повече да робуват, отколкото да управляват“[50].

През XIII в. в процеса на възобновяване на фонда на старобългарската книжовност, оскъднял по време на византийското владичество, отново се засилва интересът към творбите на Теодор Студит чрез преписването и разпространението им въз основа на ранните им преводи от края на IX–X в. Интересен е фактът, че тогава поученията на Климент Охридски за Четиридесетница биват изместени в сборници и синаксарни четива към Постния триод от поученията на Теодор Студит[51]. Очевидно е, че възраждането на интереса към тях е

---

46 *В. Сл. Киселков*, Проуки и очерти по старобългарска литература, София 1956, 70 сл.

47 *Ив. Гошев*, Заветът на св. Иван Рилски в светлината на старобългарското и византийското литературно предание от IX–XIV в., Годишник на Духовната академия, 4 (1955), 473–477; *Ив. Дуйчев,* Заветът на св. Иван Рилски. София 2000.

48 *Ю. К. Бегунов*, Козма пресвитер в славянских литературах, София 1973, 366–392.

49 Вж. за него посочената литература у *H. G. Beck,* op. cit., 491–495.

50 *В. Гюзелев*, Извори за средновековната история на България в австрийските ръкописни сбирки и архиви, I. Български, други славянски и византийски извори. София 1994, 66. Някои свързват това слово с името на цариградския патриарх Антоний III Студит (974–978), но тази атрибуция не съответствува на различни реалии.

51 *Кл. Иванова*, Цикъл постни поучения за неделите на Четиридесетницата. — В: Климент Охридски, Събрани съчинения, II, 634. Вж. също някои посочвания у *Р. Трифонова,* Манастирски средища и монашеска книжнина в Сърбия и България през XIII в. — В: Медиевистика и културна

продукт на нарастването на броя на манастирите и развитието на манастирската култура в пределите на възобновеното Българско царство. Впрочем, продължителният исторически живот на поученията на Теодор Студит в българската книжовност очевидно се нуждае от сериозно обзорно изследване[52].

Голямото влияние на Студийския манастир в българското манастирско богослужение в края на IX–XII в. чрез въвеждане на палестинския Часослов, Типика на св. Сава Освещени и насищане на църковните служби с молитви и песнопения с подчертана символика през втората половина на XIII — началото на XIV в. търпи промяна в богослужебната практика. Причината за това била подмяната на Студийския устав с Ерусалимския. Тази промяна е свързана с активна преводаческа и редакторска дейност на български книжовници в Търново и атонските манастири. Особена значимост имат преводът и редакцията на Стишния пролог, извършен от старец Йоан и неговите ученици в атонската Велика лавра „Св. Атанасий“[53].

Независимо от станалата промяна в богослужебната практика, ролята на Студийския манастир в духовния живот на българите и славянството е особено отчетлива през XIV в. Тогава в манастира и неговия скрипторий се подвизават редица изтъкнати книжовници — българи, руси и сърби. Пребиваването на многочислена руска монашеска колония през 1350 г. е засвидетелствувано в пътеписа на Стефан Новгородски (XIV в.). Според него руските монаси — книжовници преписвали книги от Светото писание и за богослужебни нужди, за да бъдат изпращани в Русия[54]. Въз основа на приписка към извършения през първата половина на XIV в. нов превод на Триода може да се предположи, че именно тук пребивавалия в Цариград български книжовник Закхей Философ Загорянин добавил към този превод кратки поучения от съвременния му византийски богослов Никифор Калист[55].

Важен пример за книжовните и художествени връзки на Търново със Студийския манастир е най-богато илюстрованият старобългарски ръкопис – Лон-

---

антропология. Сборник в чест на 40-годишната творческа дейност на проф. Донка Петканова. София 1998, 299, 303.

52 Обикновено словата и поученията на Теодор Студит са поставяни в монашески сборници със смесено съдържание от XIII–XV в. — вж. примери у *И. Велев,* Средновековни книжевни антологии. Скопје 2000, 44, 96, 101, 132–133, 190. За по-късното им разпространение вж. *Д. Петканова*, Из гръцко-българските книжовни отношения през XVII–XVIII в., Годишник на Софийския университет — Филологически факултет 62 (1968), 134–139.

53 *Ст. Кожухаров*, Търновската книжовна школа в развитието на химничната поезия в старата българска литература. — В: Търновска книжовна школа 1371–1971, София 1974, 289 сл.; *Г. Петков,* Най-старият препис от Търновската редакция на стишния пролог, Исторически преглед, 1992, кн. 11–12, 100–115, който смята, че най-ранен и най-пълен е прологът от XIV в., съхраняван в ръкописната сбирка на Българската академия на науките под № 73 — вж. неговото описание у *Хр. Кодов*, Опис на славянските ръкописи в Българската академия на науките, София 1969, 137–147.

54 *И. Сахаров*, Путешествия русских людей в чужие земли, II. Санкт-Петербург 1837, 26.

55 *В. Гюзелев*, Училища…, 72–73, където в превод е дадена тази приписка.

донското евангелие (British Library, cod. Add. 39627) на цар Иван Александър (1331–1371) от 1355–1356 г.[56] Твърдо установено е от авторитетни познавачи на византийското и старобългарското изкуство[57], че миниатюрите на Лондонското евангелие са сходни с тези на гръцкото евангелие от средата на XI в., което понастоящем се съхранява в Парижката национална библиотека (cod. Paris. gr. 74)[58]. Българският художник е пропуснал някои сцени, добавил някои нови, изявил е стилови различия и свой вкус в избора на цветовете. Наложилото се гледище, че двата илюстровани ръкописа — византийският и българският са имали общ прототип — образец, следван и от двамата илюстратори, бе подложено на съмнение от покойната руска изкуствоведка Вера Лихачова (1937–1981). Според нея „византийският кодекс от XI в. е бил непосредствено използуван от българския миниатюрист през XIV в.“. Тя предполага, че „евангелието от Парижката национална библиотека е било възпроизведено не в самия Студийски манастир в Константинопол, а по-скоро в Търновския скрипторий“[59]. Това становище влиза в противоречие с правило от Студийския манастирски устав, според което изнасянето на книги от неговата библиотека се запретявало. В такъв случай би трябвало да се допусне, че българският миниатюрист е бил принуден да ползува евангелието в цариградския манастирски скрипторий. В послесловната приписка преписвачът на Лондонското евангелие търновският монах Симон изяснява по следния начин възникването на „четвороблаговестника“: „Като го потърси, благоверният, христолюбивият, превисокият боговенчан самодържец Йоан Александър го придоби като светилник, положен на тъмно място, поставен в забвение и нерадение от старите царе. Него с божествено желание го намери този христолюбив цар Йоан Александър и нареди да се препише от елински словеса на наша славянска реч и на показ го изложи. Отвън то бе обковано със златни дъски, а отвътре живописци изкусно го украсиха с животворни образи на Господа и неговите славни ученици със светли шарки и злато за утвърдение на неговото царство…“[60]. И тъй като търновският книжовник всъщност отбелязва гръцко евангелие, намерено от царя в неговия дворец, преведено на български, илюстрирано богато от живописци и златообковано по негова заповед, то може да се смята, че в българската столица е имало друг образец на евангелието от Парижката национална библиотека, който по всяка вероятност също е бил дело на Студийския манастирски скрипторий. И макар в дадения случай връзката между Търново и Студиу да е несъмнена, тя все пак се нуждае от доизясняване както от кодикологическа, така и от художествена гледна точка. И все пак,

[56] *Б. Филов*, Миниатюрите на Лондонското евангелие на цар Иван Александра. София 1934; *Л. Живкова*, Четвероевангелието на цар Иван Александър с пълно черно-бяло възпроизвеждане на оригинала и шестдесет и четири цветни факсимилета. София 1980.

[57] *S. Der Nersessian,* Two Slavonic Parallels of the Greec Tetraevangelia Paris. Gr. 74, The Art Bulletin, IX, 3 (1927), 223–274; *Б. Филов*, цит. съч., 19 сл.

[58] *H. Omont,* Évangiles avec peintures byzantines du XIe siècle, I–II. Paris 1908.

[59] *В. Лихачова*, Етюди по средновековно изкуство. София 1986, 133.

[60] *Ив. Дуйчев*, Из старата българска книжнина, II. Книжовни и исторически паметници от Второто българско царство. София 1944, 150–152.

може да се смята, че Търновското гръцко евангелие и Парижкото гръцко евангелие са имали общ прототип — образец, следите на които водят до Студийския манастир.

Пребиваването на изтъкнати български монаси-книжовници в Студийския манастир през XIV в. е засвидетелствувано в отделни приписки към ръкописи и някои агиографски съчинения, които частично отразяват една наложила се традиция.

През пролетта на 1363 г. известният български исихаст Теодосий Търновски заедно с четирима свои ученици (между тях са били бъдещият патриарх Евтимий Търновски, 1375–1394 г. и бъдещият митрополит Киевски и на цяла Русия Киприян Цамблак, 1375–1406 г.) пристигнали в Цариград, където те били радушно приети от патриарх Калист I (1350–1353; 1355–1364). Известно време те се установили в манастира „Св. Мамант“. Подир Теодосиевата смърт (27 ноември 1363 г.) Евтимий (вероятно заедно с Киприян) се преместил в Студийския манастир, където е престоял доста дълго време[61]. Григорий Цамблак (†1420) кратко и твърде общо характеризира книжовната му дейност тук и подир това на Света гора: „За неговите мъки и телесните му подвизи свидетелствуват монасите, които живеят в Студийската обител, сигурни свидетели са жителите от Лаврата на преподобния Атанасий и безмълвниците от цялата Атонска планина“[62]. С основание е изразено предположението, че именно в Студийския манастир Евтимий е превел написаното от цариградския патриарх Калист I житие на неговия учител Теодосий Търновски, запазено единствено в българската си версия, т. е. в Евтимиевия превод[63]. Намиращият се заедно с него тук Киприян Цамблак тогава направил първите си стъпки в книжовната и преводаческа дейност. През 1379–1380 г. вече в качеството си на киевски митрополит той в продължение на 13 месеца пребивавал в Цариград и изглежда обитавал Студийския манастир[64]. Третото негово посещение тук през 1386–1387 г. е свързано с преписване на първо място на „лествицата“ от Йоан Лествичник (VI в.) по нейния среднобългарски превод. Кратка приписка на последния лист на ръкописа е съхранила спомена за неговото тогавашно пребиваване и извършената книжовна дейност: „В година 6895 (=1387) на 24 април се завърши тази книга в Студийската обител от Киприян, смирен митрополит Киевски и на цяла Русия“[65]. Изглежда по време на този

[61] Житие и жизнь преподобного отца нашего Теодосия иже в Трънове постничствовавшего списано светейшим патриархом Константина града кир Калистом, стъкми за издание *В. Н. Златарски*, Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, 20 (1904), 32–33; Похвално слово за Евтимий от Григорий Цамблак, изд. *П. Русев, Ив. Гълъбов, А. Давидов и Г. Данчев*. София 1971, 142–147.

[62] Похвално слово за Евтимий от Григорий Цамблак, 146–147.

[63] *Хр. Попов*, Евтимий — последен търновски и трапезицки патриарх. Пловдив 1901, 41. За други гледища вж. Стара българска литература. Т. IV. Житиеписни творби, съставителство и редакция Кл. Иванова. София 1986, 649–650.

[64] *Н. Дончева-Панайотова*, Киприян — старобългарски и староруски книжовник. София 1981, 63, 83–85.

[65] Пак там, 116.

продължителен престой във византийската столица и в манастира въз основа на превода на Исай Серски от 1371 г. Киприян преписал и съчиненията на Дионисий Ареопагит[66].

Между българското и руското монашество, обитаващи Студийския манастир, са съществували трайни взаимоотношения в книжовната област. Успоредно с митрополит Киприян твърде важна роля в тези взаимоотношения играел и пристигналият в Цариград през 1387 г. известен руски книжовник Атанасий Висоцки. Именно по негово настояване през 1392 г. в Студийската обител руският монах Сергий завършил преписването на сборник от поучения жития от среднобългарски извод, предназначен за монашеско четене при утринната манастирска молитва[67].

По време на дългогодишния си престой в Цариград (от 1393 до 1400 г.) Григорий Цамблак пребивавал в два известни манастира — Пантократор и Студиу[68]. Именно по време на посещението си в последния той имал възможността да разговаря с монаси, които още пазели спомена за някогашния престой на Евтимий. Някои книжовни трудове на Григорий Цамблак са били написани по време на цариградското му монашествуване. Когато през 1397 г. тук бил въведен в йеромонашески сан, той съставил и произнесъл слово за св. Великомъченик Георги[69]. Според една оспорвана хипотеза в Цариград той написал „Разказ за пренасяне на мощите на св. Петка Търновска във Видин и Белград“ като продължение на житието за светицата от патриарх Евтимий Търновски[70].

Дългата история на взаимоотношенията на българите със Студийския манастир през Средновековието от времето на Тадей Скита до Григорий Цамблак разкрива редица интересни и важни факти от българо-византийската духовна взаимност. Вероятно към установените тук разнообразни свидетелства могат да бъдат притурени и някои други, които безспорно ще обогатят представите, но едва ли ще променят налагащата се констатация: Студийският манастир е бил най-важното средище във византийската столица на книжовните връзки между южните и източните славяни и средоточие на славяно-византийската общност във формирането на монашеската култура през дълъг период. Значението му за развитието на славянската култура все още не е достатъчно оценено.

---

66 Пак там, 118 сл.

67 *Г. И. Вздорнов*, Роль славянских монастырских мастерских письма Константинополя и Афона в развитии книгописания и художественного оформления русских рукописей на рубеже XIV–XV вв., Труды Отдела древнерусской литературы, 22 (1968), 190–191.

68 *А. И. Яцимирский*, Григорий Цамблак. Очерк его жизни, административной и книжной деятельности. Санкт-Петербург 1904, 43 сл.

69 Пак там, 42.

70 *Йордан Иванов*, Български старини из Македония. София 1931, 433–436 (по Рилския сборник на Мардарий от 1483 г.). Тази хипотеза се застъпва от *А. И. Яцимирский*, цит. съч., 45 сл.

Васил Гјузелев

СТУДИЈСКИ МАНАСТИР И БУГАРИ У СРЕДЊЕМ ВЕКУ (VIII–XIV ВЕК)

Познате су одавно, али слабо проучене везе Бугара са цариградским манастирима. У овом смислу, посебан значај за истраживања има студијски манастир Св. Јован Претеча. Како је овај снажни црквено-религиозни и културни центар вековима представљао стожер цариградског монаштва, од епохе иконоборства па до краја византијске епохе, очевидно је да његово место у бугарској историји представља појаву вредну проучавања из више аспеката. У самој бугарској литератури та проучавања су започела још у XVIII веку када је, пред крај столећа, јеросхимонах Спиридон Габровски писао о легендарном учешћу двојице студијских монаха у тзв. ћирило-методијевском покрштавању Бугара. На строго научним основама, истраживања бугарско-студијских веза започео је Иван Гошев (1886–1965), а наставио Иван Дујчев (1907–1986).

Почетак ових веза пада у другу половину VIII века, са доласком знатног броја бегунаца из Бугарске у Цариград, који су у византијској престоници покрштени а неки од њих постали и монаси. Тада, и касније, они су често називани Скитима (познати Тадеј Скит). Од времена славног игумана Теодора Студита присуство Бугара све више заокупља и Студијски манастир. Одговарајући изворни подаци почињу да се појављују већ у Теодоровим писмима и његовом „Малом кетехизису“, потом и у његовим житијима, и обележени су непријатељским ставом према Бугарима. Следе синаксари X века и менологион из времена Василија II „Бугароубице“, текстови у којима се спомињу многи Византинци, страдали у сукобима са Бугарима. Део тих текстова добио је словенске преводе у XIII веку.

Са покрштавањем Бугара у другој половини IX века започиње епоха једног квалитативно другачијег присуства Бугара у Цариграду и односа Византинаца према њима. Расте у овом погледу значај Студијског манастира, чије се уредбе о монашком животу, као и дела Теодора Студита и његове сабраће преводе на бугарски језик. Ископавања Равненског манстира близу Плиске показују да његов католикон (освећен 889) следи архитектуру католикона Студиона. Осим тога, манастир је несумњиво живео по монашким правилима Студиона. То је време када се у Бугарској преводи Триод, химнографски зборник Теодора Студита и његовог брата Јосифа.

За XI и XII век мало је расположивог материјала а слабо је и изучавана тематика веза на релацији Студион–Бугарска. У следећем, XIII столећу развија се у старобугарској књижевности страст за превођењем дела Теодора Студита и друге монашке литературе из Византије. Тада, као и у XIV веку, непрестано расте улога манастира Студион и његовог скрипторија за развитак бугарске књижевне културе. Изразит пример у овом смислу представља Лондонско јеванђеље, најбогатије илустрован старобугарски рукопис, настао 1355/56. годи-

не. Његове минијатуре вуку порекло из једног грчког јеванђеља XI века (Cod. Paris. gr. 74), за које се обично сматра да је настало у Студијском манастиру.

За речене везе од посебног је значаја долазак познатог бугарског исихасте Теодора Трновског са ученицима у Цариград (1363). Бугари су били смештени у манастиру Св. Маманта, али су Теодосијеви ученици после његове смрти, која је уследила убрзо по доласку, прешли у Студион. Један од ученика био је и будући патријарх Евтимије Трновски који се исказао као врстан преводилац грчке црквене литературе на бугарски језик. Најзад, овај низ посленика закључује славни Григорије Цамблак који је за време свог вишегодишњег боравка у Цариграду (1393–1400) доста времена провео у манастиру Студион и тамо саставио неке од својих текстова. Тако се показује да до краја епохе византијско-бугарских односа Студијски манастир игра најзначајнију улогу у креирању утицаја византијске престонице на словенског суседа.

Зборник радова Византолошког института XXXIX, 2001/2002.
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines, XXXIX, 2001/2002

UDC: 281.911"10" : 261.772.2(=773) : 262.121(=773)"1025/1043"

VLADA STANKOVIĆ

THE ALEXIOS STOUDITES' PATRIARCHATE (1025–1043): A DEVELOPMENTAL STAGE IN PATRIARCHAL POWER

After the reign of Basil II (976 (985)–1025) when the church of Constantinople was in many ways subjected to the emperor's will, the patriarchate of Alexios Stoudites (1025–1043) marked the beginning of a new period. As his influence strengthtened inside the church, Alexios was able to resist many challenges from secular power. His long patriarchate made the *patriarch* an important and influential factor in Constantinople, which would become evident at the time of his successor.

The reign of Emperor Basil II represents one of the turning points in Byzantine history. His powerful rule, which lasted for four decades (from 985 when Basil overthrew his homonymous great uncle until 1025), was marked by the emperor's wish to control all segments of political life. The same tendency could be observed in his policy and attitude towards the church of Constantinople. This was apparent in only few examples during his long reign. The scarce information regarding the church speaks for itself, and proves its minor influence on politics during that period. Byzantine sources mention the Constantinopolitan church and the patriarch in only a few episodes, most of which dealt with the question of *allelengyon*.[1]

The patriarchate of Constantinople lived through many ordeals in the ninth and tenth century. Because of these ordeals this highest spiritual institution underwent serious evolution. After the establishment of orthodoxy in 843, with the great patriarchs Photios, Nicholas Mystikos, Polyeuktos (to mention only the most important), the *institution* changed its character, gaining a more solid ideological foundation. Photios made a very important distinction between the *emperor*, who was completely "of this world", and the *patriarch* who was consecrated through direct connection with the Saviour. Definitions from the Epanagoge meant more than a simple division of the spheres between the emperor and the patriarch. In the Epanagoge (between

[1] On *allelengyon* cf. *P. Lemerle*, Agrarian History of Byzantium from the Origins to the Twelfth Century, Galway 1979, 78–80. *N. Oikonomidès,* Fiscalité et exemption fiscale à Byzance, (IXe–XIe s.), Athènes 1996, 142.

879–886) the emperor was the *legal ruler*, while the patriarch was defined as the *living image (icon) of Christ*.[2]

Already with the son of the emperor who issued this Law, it was obvious that there was a great difference between theory (or the ideal, from the church's point of view) and practice. Leo the Wise had to put up not only with the creator of the cited *ideology*, but also with Nicholas Mystikos, one of the boldest patriarchs during the Macedonians' rule. His second patriarchate (912–925) represented the culmination of the patriarch's political power and influence on state politics. Nicholas Mystikos had almost complete power in his hands, acting as a regent and negotiator not only with foreign rulers, like Symeon of Bulgaria, but also with domestic usurpers.[3] The patriarch confirmed this somewhat awkward situation (when the patriarch was much stronger than the imperial government and the emperor himself) in the Tome of Union in 920, making young Constantine VII sign the decision that condemned his own father Leo VI.[4] Moreover, at that time, the patriarch's power over the emperor was depicted in its full significance on the Narthex Mosaic in St. Sophia in Constantinople. Situated over the main entrance for the *naos*, over the so- called imperial door through which the emperor (without his crown) **was led by the patriarch** to the altar, the famous mosaic equally symbolised the emperor's repentance (μετάνοια) and his submission to Christ, **Emperor of Emperors**.

The relationship between the State and the Church, the emperor and the patriarch, and their mutual interference, passed through many, sometimes hardly noticeable phases, from the time of the vigorous battle of Nicholas Mystikos for his rights until the similar struggle of young Basil II for his inheritance more than half a century later. The balance shifted from one side to another, but the predominance of the spiritual side would never be as great as in the times of Nicholas Mystikos. Theophylactos Lekapenus and Constantine VII Porphyrogenitus represented a deviation from the examples of their fathers. Their mutual **indifference** toward the State and Church matters respectively, allowed the peaceful cohabitation of the two powers, regardless of the political connotation of Theophylactos' rise to the spiritual throne at the time of his father's domination.[5] After a few decades of **lifeless harmony** the church had to face soldier — emperors Nikephoros Phokas and John

---

[2] Jus II, 240–242. On Epanagoge, or maybe more corectly Eisagoge, see *A. Schminck*, Studien zu mittelbyzantinischen Rechtsbüchern, Frankfurt am Main 1986, 12–15. Cf. *Dagron,* Empereur et prêtre, 236 sq.

[3] That is why almost all Byzantine historians from the tenth century mention his decisive role in the acceptance of Roman Lekapenus as the "protector" and father-in-law of Constantine Porphyrogenitus: Symeonis Magistri Annales, ed. *I. Bekkerus*, Bonnae 1838, 726–727; Georgi Monachi Vitae imperatorum recentiorum, ed. *I. Bekkerus*, 1838, 886; Leonis Grammatici Chronographia, ed. *I. Bekkerus*, Bonnae 1842, 297; Theodosii Meliteni qui fertur Chronographia, ed. *T. L. F. Tafel*, Monachii 1859, 211; Scyl. 207–208.

[4] Nicholas I Patriarch of Constantinople Miscellaneous Writings, ed. *L. G. Westerink*, Washington 1981, 56 sq. Cf. De cerimoniis, 186–187.

[5] Théodore Daphnopatès Corréspondances, ed. *L. G. Westerink*, Paris 1978, Epp. 1–3, pp. 31–51. Theophanes Continuatus, ed. *I. Bekkerus*, 422. Sym. Mag. (note 3), 742, 745. Georg. Mon. Cont. 908, 913. Leon. Gr. 318, 322. Theod. Melit. 227, 230–231. Scyl. 225, 242. Zon. III, 475. For the strained inner relations in the church of Constantinople during Theophylactos' patriarchate see *Darrouzès*,

Tzimiskes. Both of them dealt with the patriarch Polyeuktos, whose political cooperation first with Phokas, and later and more important with John Tzimiskes, seriously changed the church's position towards the emperor. In other words, the strength of the great military leaders from the east greatly surpassed the power of the church and the patriarch. Even though Polyeuktos was regarded as one of the most striking examples of the patriarch's superiority over the emperor,[6] his actions could convey a slightly different conclusion. The usual perception of his successes in binding emperors to his will[7] could be seen as a inverted picture of the prelate who was a great help to both Nikephoros Phokas and John Tzimiskes. When the question arose in the capital of the spiritual kinship between Nikephoros Phokas and the empress Theophano, which- if confirmed- could have serious consequences for the new emperor, Polyeuktos accepted the false testimony, overlooking its obvious lack of confidence.[8] John Tzimiskes, on the other hand, may have said what Leo the Deacon states he did, but the patriarch did something undoubtedly more important. Polyeuktos convened the council which applied the 12th canon from the Council of Ankyra (held before the First Ecumenical Church Council in Nicaea in 325) and concluded: *As the gift of baptism erases the sins committed before that time, regardless of their number and kind, in the same way the gift of* ***basileia*** *erased from Tzimiskes the sin of murder committed prior to that*.[9] Consequently, Polyeuktos stood firmly on the emperor's side, consecrating his imperial personality and granting him absolution for the crime he committed. The patriarch's death (only 35 days after Tzimiskes' coronation) prevents deeper analysis of their relations. But the emperor's behaviour toward his successor on the throne, Basil Skamandrenos, clearly shows that the idea of "bowing one's head" to spiritual power was not very close to the thoughts of John Tzimiskes.[10]

Political tensions also affected the decisions of secular and spiritual power. The patriarchs of Constantinople were in most cases anything but only spiritual leaders confined to exercising power inside the church. Nicholas Mystikos was maybe the most extreme example in that sense, with his political ambitions and real secular power, but Polyeuktos also, although a monk in a truer sense than Mystikos, was not

---

Épistoliers, especially letters of Alexander, metropolitan of Nicaea, one of Theophylactos' "victims", 68 sq.; also, Theodore of Nicaea, who succeeded him some time before 956, 262 sq.

[6] Especially in the famous scene told by Leo the Deacon in which the emperor John Tzimiskes confesses his beliefs as if citing the Epanagoge, Leon. Diac. 101. 21–102. 3. Cf. Epanagoge, 243. It should be noted that Leo the Deacon, who is our *only* source for Tzimiskes' speech in front of the clergy, is constantly very inclined toward Polyeuktos, and the church as a whole. Among many examples (31. 19. sq.; 50. 6–8; 98. 3. sq.; 101. 10. sq), his silence in the case of Polyeuktos' dispensation of Tzimiskes' sin is very instructive for understanding his general view on the patriarch and the emperor.

[7] Cf. *G. Ostrogorsky*, Otnošenie cerkvi i gosudarstva v Vizantii, Seminarium Kondakovianum 4 (1931) 121–132 (= Sabrana dela, No. 5, Belgrade 1970, 224–237); *Idem*, History of the Byzantine State (translated by J. Hussey), Oxford 1956, 260–261. *Cheynet*, Pouvoir, 313.

[8] Scyl. 260–261. Zon. III, 499–500. Leon. Diac. 50. Glyc. 569.

[9] *Ralles- Potles* III, 44.

[10] Leon. Diac. 163–164.

immune from taking sides in the battles for power in the Byzantine capital.[11] Alexios Stoudites would be no exception to the rule.

It was not a common thing for the Byzantine church to have a patriarch from the powerful Constantinopolitan monastery of the Stoudios. From the times of Theodore Stoudites in the beginning of the 9th century, the emperors were always very cautious not to surrender to the sometimes extreme demands of the leaders of the Stoudios. Their *zeal*, their struggle against the moderate policies of the emperors as well as the patriarchs, made them infamous both in the domains of secular and spiritual power.[12]

Tzimiskes' decision to choose *synkellos* Anthony, a monk from the Stoudios, as the successor of the exiled Basil Skamandrenos probably had deeper reasons.[13] Some indications could lead one to conclude that Anthony III Stoudites was a **supporter** of Tzimiskes, but since our sources are vague and indirect, we must remain doubtful. In some sense, our sources do connect the patriarch Anthony Stoudites and his resignation with the civil war, or more precisely, with the revolt of Bardas Skleros, Tzimiskes' brother-in-law, and a member of his political *clan*.[14]

With his downfall (in June 978) at the time when Basil the *parakoimomenos* was ruling the Empire, the church of Constantinople entered a period full of uncertainties, and also disturbing vacancies that lasted until 1001. Internal wars in the Empire and Basil II's great struggle with Samuel had often prevented the emperor from reacting promptly and designating a new patriarch.

The first patriarch, who was chosen by Basil II, clearly demonstrated the emperor's intention and also his attitude: Sisinnios (II), until that time a *magister* known for his medical skills.[15] It is worth observing that Sisinnios was the **first layman** to be installed as the patriarch of Constantinople after Photios. Political and practical need made Basil II return to old practice of appointing laymen as patriarchs, which was abandoned after Photios' struggle with Rome for recognition. Alexios' next two predecessors were also from the capital: Sergios II (1001–1019) and Eustathios (1019–1025). Sergios waged an unsuccessful struggle with Basil II over *allelengyon* throughout entire his ministry, while Eustathios was only known as a eunuch and the former head of the palace priests.[16]

---

[11] De cerimoniis 433–440.

[12] Cf. *J. Darrouzès,* Le patriarche Méthode contre les Iconoclastes et les Stoudites, REB 45 (1987) 15 sq.

[13] Leon. Diac. 164. For his dignity, v. Scyl. 260. Cf. *J. Darrouzès*, Sur la chronologie du Patriarche Antoine III Stoudite, REB 46 (1986) 55–60.

[14] Scyl. 260 (Anthony as an associate of Nikephoros Phokas in the moments of his coronation in 963); 328. Zon. III, 546. Cf. *Darrouzès*, Antoine III Stoudite, 56. *Idem*, Épistoliers, 343–346. *Idem*, Documents inédits d' ecclésiologie byzantine, Paris 1966, 254.

[15] Scyl. 340–341. Zon. III, 558. Ioelis Chronographia Compendiaria, ed. *I. Bekkerus*, Bonnae 1836, 60, mentions also his knowledge of Law.

[16] Yahya II (255)= 463. Theodore Skoutariotes (*Sathas*, MB VII) 158–159. Glyc. 579. 6. sq. Ioel. loc. cit. Zonaras (558) and Scylitzes (341) identify Sergios with Photios' nephew, onetime associate of

By the time Patriarch Eustathios died, Basil II was also on his deathbed. A little earlier, 11 months to be precise, he had designated the hegoumenos of the Stoudios monastery, Nicholas, as the new patriarch of Antioch. Nicholas was consecrated in Constantinople on 17 January 1025.[17] According to the story, it would seem that Basil II chose and proclaimed the next hegoumenos of the powerful Stoudios- Alexios- as the Constantinopolitan patriarch almost spontaneously, during the latter's visit to the ailing emperor in an attempt to cure him with the help of the Stoudios' most famous relic: the head of St. John the Baptist.[18] The legendary structure of this story is obvious, but it is nevertheless evident that the new patriarch, Alexios Stoudites, was chosen only by the emperor's will, uncanonicaly and without the consent of the church synod. The emperor Basil II had cultivated, at least in the last years of his reign, very close relations with some monks from the monastery of Stoudios. Michael Glykas confirmed the ties between the emperor and the futur patriarch Alexios, claiming that Basil II τοῦτον καὶ γὰρ εἶχε σύμβουλον πρὸς τὴν τοῦ κοινοῦ διοίκησιν.[19] The first acts of Alexios Stoudites as the patriarch of Constantinople would have the same tendency and the same aim: to protect the Macedonian dynasty.

Alexios' visit to the dying Basil II was his first appearance on the historical scene. Nothing is known of his lineage, his background, parental relations or his life prior to January 1025 when he became hegoumenos of the famous Stoudios. He had governed the monastery for almost 11 months at the time when he was made patriarch of Constantinople, by the order and the last wish of Basil II. In the last year of his reign, Basil II thus appointed two successive leaders of the Stoudios monastery patriarchs of Antioch and Constantinople. The emperor's inclination toward the Stoudios may have had deeper reasons, which are unfortunately unknown due to the silence of Byzantine sources. The same silence shrouds not only the personality of Alexios Stoudites, but also much of his long patriarchate, with the exception of few episodes that have attracted the attention of historians.[20] The same applied to the attitudes of modern scholars and their opinions about Alexios. The prevailing opinion was that Alexios Stoudites as a prelate was committed only to accumulating enormous wealth. This was the accepted view and it was repeated through the years, re-

---

Roman Lekapenus, although that identification is false, cf. *F. Halkin*, Trois dates historiques préciséees grâce au Synaxaire, Byzantion 24 (1954) 10, and note 2. For Eusthatios, cf. Scyl. 365. Zon. III, 567.

[17] Yahya III, (103)= 471.

[18] Scyl. 369. Zon. III, 569, and especially Glyc. 579. 14–15: ἔτυχε γὰρ εἰς ἐπίσκεψιν αὐτοῦ ἐλθεῖν μετὰ τῆς τιμίας κεφαλῆς τοῦ προδρόμου.

[19] Glyc. 579. 15–16.

[20] The **switch** of stability from the imperial institution to the patriarchal after Basil II's reign was underlined a few decades ago (*Lemerle*, Cinq études, 259. Cf. *Dagron*, Empereur et prêtre, 244). The emperor Basil II had to work with five patriarchs (including Anthony III Stoudites, December 973–June 978), of which he personally appointed four. Alexios Stoudites, whom he nominated almost on his deathbed, had held his patriarchal see during the reigns of five emperors (1025–1043): Basil II, Constantine VIII, Roman III Argyros, Michael IV, Michael V and Constantine IX Monomachos, not counting Constantine VIII's daughters Zoe and Theodora.

cently again with stress on Alexios' moral *faiblesse*.[21] Alexios Stoudites was in that way clearly distinguished from his co- ministers at the time: Keroularios, Lichoudis and Xiphilinos.[22]

Alexios' first act is important for understanding his position, maybe even his personal views. It also showed very clearly that the situation in the Empire had changed completely after the death of Basil II. The Macedonian dynasty "suddenly" found itself in a difficult position. Without a male successor, Constantine VIII did not feel secure not only regarding the future of his family, but even then. It was in this set of circumstances that the emperor sought and received the support of Alexios Stoudites. In July 1026, with the synod, the patriarch issued the Tome (τόμος συνοδικός), threatening to cast an *anathema* on all who rebelled against the emperor, or incited the emperor's subjects to rebel against their ruler.[23] The beginning of the reign of Constantine VIII was marked by the replacement of many old, high-ranking officials with the favourites of the new emperor. The reaction against the methods and preferences of the new government could have been one of the reasons requiring such an act.[24] With his first move, Alexios had put himself in the postition of a *defender* of the emperor and indirectly, of the dynasty. The *Synergeia* between secular and spiritual power had been already evident under Basil II, but in those times not much manouvring space was left to the patriarchs. Basil II exercised his will with the same force and determination in church matters as he did in matters of war.[25] Cooperation between Constantine VIII and Alexios Stoudites, in that sense, was a clear sign of the patriarch and the church's support for the new *regime*. The relation itself, between the head of the church and the head of the state, entered a new phase after Basil II's death: with Constantine VIII, the emperors again became ready to make concessions to the church. *Allelengyon* was still a heavy burden for the church, and although Constantine VIII intended to abandon it, it was not until the beginning of the reign of Roman III Argyros, that Alexios Stoudites proved that he had not forgotten the great struggle of Patriarch Sergios II for its abolishment.[26]

---

[21] *P. Lemerle*, Annuaire du Collège de France, Résumé des cours 1972–1973, 495. *Idem*, Cinq études, 259; *Cheynet*, Pouvoir, 314, notes 56– 57.

[22] *Cheynet*, Pouvoir, 314. Cf. *P. Magdalino,* The Empire of Manuel I Komnenos (1143–1180), Cambridge 1993, 267, who had included Alexios Stoudites among the "strong patriarchs of this period" together with Keroularios, Leichoudes and Xiphilinos, although, he added, they "were strong only in comparison with contemporary emperors". *G. G. Litavrin* was of the same opinion in Sovety i rasskazi Kekavmena, Moskva 1972, 488, note 737, although he claimed that the patriarch's power was strengthened during the time of Alexios Stoudites in *Litavrin*, Vosstanie, 37.

[23] Jus I, 273–274 = *Ralles – Potles* III, 103.

[24] Cf. Scyl. 370 sq. *Cheynet*, Pouvoir, 38–41.

[25] Leo of Synada wrote a sarcastic commentary on the "influence" of metropolitans and archbishops on the elections of patriarchs, *Darrouzès,* Épistoliers, 209 (= edition by *M. P. Vinson*, The Correspondance of Leo Metropolitan of Synada, Washington 1985, 86).

[26] It is interesting that Yahya from Antioch ascribed the abandoning of *allelengyon* to Constantine VIII, Yahya, III, (115)= 483, and that Skylitzes, 375. 54–55, also claimed that Constantine intended to abandon allelengyon but he did not have the time (οὐκ ἔφθασε δέ). The same formulation, Ioel. (note 15) 61. 9.

The next *political* act of Alexios Studites was guided by the same intention as his previous move. It was the patriarch's approval for the marriage between Constantine VIII's daughter Zoe and the futur emperor Roman Argyros, a decision which was very important for the Macedonian's heritage.[27] In that way the heir to the throne was secured only few days before the death of Constantine VIII.

During the reign of Basil II the church of Constantinople was in one sense defeated by secular power, but at the same time, the patriarch had the chance to strengthen his position within the church. Basil II's goal was not to weaken the Patriarch or the church of Constantinople, but to keep them away from secular politics. In a way, this stance helped the patriarchs to overcome the centrifugal tendencies in the church, that had been gaining ground especially since the patriarchate of Theophylactos (933–956).[28] In reality the separate life of the church and the state was confirmed in Basil II's reign, the only difference being that the emperor's will prevailed in both spheres. Basil II's attempt to obtain formal verification from Rome that the church of Constantinople was *ecumenical* in its sphere was a clear sign that secular power needed a strong and influential but, at the same time, obedient church by its side.[29]

Alexios Stoudites was very skilful in playing by the new rules, pragmatic in his actions and cautious toward secular power. The new patriarch's abilities were visible from the very beginning of his ministry, during the reign of Constantine VIII. In less then two years he became the patriarch, Alexios had secured the support of the most important metropolitans in the Constantinopolitan church. The most prominent among them at that time was Kyriakos of Ephesus, a relative of Alexios Stoudites. He was the first after the patriarch, to sign the synodical decisions in November 1027 and January 1028. He was joined in this second act by Alexios' later opponent, Demetrios of Kyzikos, who signed after him.[30] By the time ὁ κραταῖος καὶ ἅγιος ἡμῶν βασιλεὺς ὁ Πορφυρογέννητος[31] Constantine VIII died, Alexios had already secured his position within the church.

Alexios Stoudites knew Roman Argyros well. The former *eparchos* of Constantinople was named *caesar* by Constantine VIII, and he was also the *oikonomos* of the Great Church. From the very beginning of his reign, it was clear that the new balance between the two powers was cemented. Roman III felt that he had to make

[27] Scyl. 374–375. Zon. III, 573–574. *Grumel – Darrouzès*, Regestes 343–344, no. 836. Yahya III, (119) = 487, says that Alexios gave permission to Constantine VIII and Roman Argyros to dismiss the latter's wife, therefore creating the possibility for a marriage between Zoe and Roman, a marriage that was "to bring peace to the Empire and destroy the ambitions of those who planned to fight for power after Constantine's death...".

[28] *J. Darrouzès*, Documents inédits d' ecclésiologie byzantine, Paris 1966, 24–25.

[29] *Grumel – Darrouzès,* Regestes, 335–336, no. 828.

[30] *Ralles – Potles* V, 24 (November 1027), 32 (January 1028). The absence of Demetrios of Kyzikos from the first synod could suggest that this associate of Roman Argyros was made a metropolitan between the two events: between November 1027 and January 1028.

[31] *Ralles – Potles* V, 29.

some concessions to the church, and to act in concordance with the patriarch. His renunciation of the *allelengyon*, the tax that had reduced the church and bishops to "poverty"[32] in a quarter of a century, as well as the alleviation of some other payments, in a way signified the victory of spiritual power over the emperor. And finally, it became evident with the accession of Roman Argyros that the imperial institution itself had lost something of its power. The new emperors now had to seek the patriarch and the church's support.

It was an old political principle in Byzantium, pursued by patriarchs and emperors alike: to install their supporters in important posts, so that they could be of assistance if the need arose. In the church of Constantinople it was a common thing: Photios with Gregorios Azvestas; Nicholas Mystikos with Arethas; Theophylactos, Polyeuktos or Constantine VII, they all tried to promote their supporters. Roman Argyros and Alexios Stoudites acted in concord when the emperor "rewarded" three metropolitans with the prestigious title of *synkellos*. Their relations with the emperor and the patriarch speak for themselves: Demetrios of Kyzikos was a very close friend and assocciate of Roman Argyros even before he became emperor; Michael of Euchaita was Roman's relative, while Kyriakos of Ephesus was the relative of Patriarch Alexios.[33] John Skylitzes mentions the emperor's appointments in a summarized introduction to Roman's good deeds, but the real consequence became obvious only a few years later: adorned with new titles, the three metropolitans rose in the hierarchy of the Constantinopolitan church. They were the first to sign the decisions of the church synods, thus confirming their importance both for the patriarch and the emperor.[34] Their conduct in the near future was, at the same time, a good example of the increasing importance of *solidarity by blood* in Byzantium in the 11th century. Demetrios of Kyzikos was the first to change sides after the death of Roman Argyros — only three years later to be seen as the closest assocciate of the new *master* of the Empire, John Orphanotrophos.

Obviously on good terms with Roman Argyros, Alexios remained out of sight for Byzantine historians until the end of the former's rule. It was only on the eve of Roman's death (11 April 1034) that the patriarch was summoned to the Palace by the empress Zoe and John Orphanotrophos. There he was confronted with their order to marry the latter's brother, Michael Paphlagonian, and Zoe. The story, as told by our sources, contains four major events:[35] 1) Zoe and John Orphanotrophos had been poisoning Roman Argyros for some time making him weak and sick; 2) Michael and John's men drowned or half-drowned Roman in the bath in the palace; 3) The empress Zoe, hastened to make Michael emperor — she placed the crown on his head, gave him the imperial *insigniae*, and seated him on a throne beside her; 4) On the same night, as confirmation of the *status novus*, the patriarch, Alexios Stoudites,

[32] Zon. III, 573–574. Scyl. 375. 44. sq.

[33] Scyl. 375. 58–62.

[34] *Ficker*, Erlasse, 18–19; 25–26; 42 from 1039, where Michael of Euchaita is absent (but it is the shorter list).

[35] Full, detailed, story is given by Scyl. 390–391, Psello, Cronografia I, 110–118 (ed. R, I, 51–55), and Zon. III, 585–586. Cf. Glyc. 585. 10–19, with the summarized story.

married Michael and Zoe.[36] Every historian has his pecularities. Psellos does not mention the patriarch at all, not even in an allusion, thus indicating his insignificance in the palace revolution. Skylitzes goes to the other extreme. In his account, the patriarch Alexios Stoudites was summoned to the palace by Roman Argyros. It was when the patriarch arrived in the Imperial Bath that he realized that the emperor who had sent for him was dead.[37] In that moment of confusion, as he stood in bewilderment, the **empress Zoe** asked him to marry her to Michael. Alexios began to have second thoughts about the empress' order, until John *and* Zoe persuaded him to change his mind with a huge gift of gold (50 liters of gold for the patriarch and the same sum for clergy). Zonaras' report stands in the middle of them. According to him, the events took place in a less dramatic atmosphere, and Alexios, summoned in the night hours when Michael was already "crowned" by Zoe, only confirmed what had already been done. The discrepancies between the versions are much more evident if compared with their uniform account of the causes of Roman's death. The same elements are found in all their reports (the first two events mentioned above) as well as their common doubt as to whether the information about poisoning was correct. The lively account of John Skylitzes was accepted almost unanimously, especially his data about the patriarch's *greed* and his willingness to cast away moral principles when confronted with a great sum of gold, providing a basis for the overall judgment of Alexios.[38] Skylitzes' addition to the basic story cannot be confirmed, or completely rejected for that matter, especially since his *Synopsis* contains many similar examples with unique data.[39] The complete silence of Michael Psellos may be a sign that more attention is needed in reading John Skylitzes, since Psellos did not use that opportunity to comment on Alexios' (mis)behaviour, which he did with great irony in a similar situation, in his description of another palace wedding in 1042. This could mean that Psellos, usually well informed about events inside the palace, had no knowledge of the *gift* to the patriarch Alexios. On the other hand, Psellos is famous for his ability to avoid naming the actors of events. Still, the inaccuracy of Skylitzes' story cannot be verified only by Psellos' silence. It may be worth noting that both Skylitzes and Zonaras mention that the patriarch Alexios had about 25 kentinaria of gold placed in the treasury in his monastery,[40] while the latter did not refer to Zoe and Orphanotrophos' gift to the patriarch.

[36] Psellos, Zonaras, Skylitzes and Glykas do not mention that Alexios Stoudites actually crowned Michael Paphlagonian, as was stressed by *M. V. Anastos*, The Coronation of Emperor Michael IV in 1034 by Empress Zoe and Its Significance, in: ΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟΝ. Studies in Honor of Speros Vryonis, Jr, vol. I, New Rochelle, New York 1993, 27–29. One Short Chronicle, though, confirms that Alexios actually crowned Michael Paphlagonian three days later, Kleinchroniken 1, 165–166, chr. no. 16/11. Cf. *P. Schreiner*, Die byzantinischen Kleinchroniken 2, Kommentar, Wien 1977, 143.

[37] Glykas' story is almost identical to the one told by Skylitzes, but he adds that Alexios was called to the palace "δῆθεν" by Roman, loc. cit. in note 35.

[38] The exemption is *Skabalanoviè,* 368 sq., followed by *Anastos*, op. cit., 29, who suspected that it might have been the usual gift of 100 liters of gold, made by the newly crowned emperor to the patriarch and the Great Church.

[39] Only few examples (excluding additions by the later hands, e. g. Michael, bishop of Devol): 17. 74 sq.; 208. 40–41; 226. 26. sq.; 244. 89. sq; 245. 21. sq.; 311. 74. sq.; 340. 4. sq. 400. 29–31.

[40] Scyl, 429. Zon. III, 624. 9–14.

The relations between Alexios Stoudites and the *new regime* that was established in 1034, represented first of all in the powerful personality of the emperor's brother, John Orphanotrophos, were soon to become very strained and strange. Orphanotrophos showed that he had learned a lot from the political ways of the former emperor Roman Argyros. As he had promoted his political associates and relatives to the rank of metropolitans and granted them lofty titles, John Orphanotrophos and his brother Michael did the same. One aspect of their *family* policy was a plan to take spiritual power into their hands. As a start, the brothers chose their relative, the eunuch Anthony as the new metropolitan of Nicomedia, whom Skylitzes described as being dumb as an ox.[41] In the first three years of the Paphlagonians' rule, they also designated the new metropolitan of Thessalonnica and Leon as the archbishop of Bulgaria.[42] And then in the middle of 1037, they felt that their influence in the church was great enough to challenge the patriarch Alexios Stoudites himself. The main charge against Alexios was his uncanonical election as patriarch, by the will and order of the emperor Basil II. John managed to gain the support of the influential metropolitan Demetrios of Kyzikos, an associate of the late Roman Argyros. Among others, the newly elected metropolitan and a member of Paphlagonian *clan*, Anthony of Nicomedia came second. With their help the "rebellion" began of the bishops against the patriarch, incited by Orphanotrophos, who was consumed by a great passion to attain the highest spiritual office.[43] Alexios' response is a testimony *per se* of the political climate of that period, of the bitter struggle for power in the highest circles in Constantinople, both secular and spiritual. It shows, also, that the power of the patriarch was established more firmly inside his church, although some "disloyal" bishops had decided to side with secular power. The patriarch, Alexios Stoudites, did not try to defend himself from the charges. On the contrary, he threatened not only the rebellious metropolitans but secular power as well, using the simple argument: if he had uncanonicaly held his see for eleven years and a half, then all the metropolitans he had installed had to be anathemised; and not only them, but three emperors who were crowned by him as well, including the ruling Michael IV.[44] John Orphanotrophos had underestimated Patriarch Alexios Stoudites, and his power and influence within the church of Constantinople. His defeat by the patriarch was evident, but it seems that the consequences for the rebels were not so serious. The most prominent opponent of Alexios Stoudites among the metropolitans, Demetrios of Kyzikos, remained in office, and his signature is found on the decision of the synod presided over by the patriarch himself. The circumstance that Demetrios on that act of September 1039 was no longer *oikonomos* of the Great Church and that his name was signed after Kyriakos of Ephesus who was a *relative of the patriarch* Alexios, could be confirmation of his degradation after the unsuccessful attempt to overthrow the patriarch.[45] This is unique, if indirect, proof of the

[41] Scyl. 400. 29–31.
[42] Ibid. 400. 32–38; 402. 81–85.
[43] Zon. III, 594.
[44] Scyl. 401. 73–77. Cf. Zon. III, 594, who is not mentioning emperors at all.
[45] *Ficker*, Erlasse, 42.

consequences suffered by Alexios' opponents. The lack of information prevents more reliable conclusions, but it was clear that the secular power and the patriarch continued to develop a certain *parallel life*. It could be described as a specific condition in which the patriarch avoided interfering more openly in political matters, while securing his rule in the church. Alexios' ability to confront John Orphanotrophos and to win eventually, confirms that specific power that the patriarch and the whole spiritual *institution* had gained since the death of Basil II, i. e. under Alexios Stoudites himself. The patriarch was still not able to influence or decide by himself on the candidates for metropolitans and bishops, but his influence had increased significantly in the capital. After the time of Basil II, the patriarch again began to be looked upon as an important factor in Constantinople. The successful defence of the patriarchal throne was a sign that Alexios Stoudites had made good use of his long ministry. For, if secular power had prevailed on that occasion, it would certainly not be possible for the patriarch to play any part in the events of 1042 or 1057, nor would the great ambition of Michael Keroularios be imaginable. With John Orphanotrophos as the patriarch of the New Rome, the history of the supreme spiritual institution would have taken a completely different direction.

Relations between secular and spiritual power, or rather between their leaders, were not as simple as can be deduced from the reports by Byzantine historians. It was a mixture of cooperation and strife that allowed for cohabitation, if not the symphony of two powers as imagined by Photios and others. After the great challenge of 1037, the patriarch, Alexios Stoudites, remained in office. Orphanotrophos himself, since he could not overthrow Alexios, needed his help or support in various situations that required the patriarch's acquiescence. After the death of the emperor, Michael IV, his already designated heir, the future Michael V, had to be confirmed as the emperor at a coronation performed by the patriarch. Alexios Stoudites crowned another member of the Paphlagonian family on 11 December 1041, thus finalizing the already prepared plan of John Orphanotrophos.

By the time Michael V Kalaphates became *basileus*, Alexios Stoudites had already built his monastery, somewhere on the shores of Bosphorus, possibly on its European side.[46] His influence in the capital, relations and circle of supporters are not easy to discern, especially when compared with their inconspicous appearance under his successor, Michael Keroularios. Alexios Stoudites had no known relatives aside from Kyriakos, whom he made metropolitan of Ephesus. But the importance of the patriarch had become evident in the events of April 1042. No sooner had he established himself on the imperial throne, Michael V hurried to get rid of all the influential or possible dangerous persons in his vicinity: in the first place his uncle John Orphanotrophos, and then the empress Zoe. There is no doubt that the patriarch, Alexios Stoudites, took the side of his opponents. The details, though, are still not completely clarified, due to the usual discrepancies in the sources; and, in the first place, due to the unique and peculiar

[46] Scyl. 418. Only Theodore Skoutariotes in *Sathas*, MB VII, 162. 26–28. mentions the "other side", τὸ Πέραν, which could simply be the European side, Pera in the usual sense.

data of John Skylitzes.[47] Concerning the role and position of Alexios Stoudites, few questions present difficulties: had Michael V really planned to exile the patriarch; was Alexios one of the rebels' leaders against the emperor; did he crown Theodora under pressure from the "pro-Theodora" party, the members of which were experienced "servants" of her father; did the patriarch play any role in the escape of Michael V and his uncle (πατρόθειος), the nobelissimos Constantine to the Stoudios monastery or in their being dragged from the altar of its Prodromos' church?

John Skylitzes is the only Byzantine historian whose report of Constantinopolitan revolt mentions the patriarch Alexios in its earliest phase. He says that Michael V, planning to exile Zoe and still weighing all the consequences of that act, sent Alexios Stoudites to his monastery ἐν τῷ Στενῷ so that the patriarch could organize a reception for him there, thus confirming his imperial status. For that occasion, he rewarded Alexios Stoudites with 4 liters of gold, which is the second time that Skylitzes mentions imperial gifts to the patriarch.[48] In the meantime, Skylitzes goes on to record that Michael V had exiled Zoe, ordered her guards to make her a nun, and send him her hair as proof. The very next day, Michael V had his order publicly read on the Forum of Constantine. In it, the emperor announced that Zoe has been sent into exile because she had conspired against him, and the patriarch was "expelled from the church" (Scyl. 418. 20–22) because he had helped the empress. Psellos, Zonaras and Attaliates, who all mention Michael V's order read at the Forum in a similar manner, did not know about the exile of Alexios Stoudites, or any other of his activities by that time. Skylitzes' strange story would suggest a much greater role of Alexios Stoudites than any other Byzantine source, almost as important as the one given to the patriarch by the Arab writer Ibn al Athir, according to whose report Alexios himself had started the revolt.[49] For, Skylitzes tells that the patriarch was back in the Great Church that very day when the emperor's order was read. Attaliates confirmes that Alexios was in St. Sophia, while Zonaras and Psellos do not name the patriarch.[50] One Short Chronicle reports that the patriarch was in the Great Church, but supplies interesting details, much of a different sort: the patriarch Alexios Stoudites was forced, on pain of death, to come down from his hiding place in the Great Church and to crown Theodora.[51] The description of the anonymous

[47] Sources for the events in Constantinople 19–22 April 1042: Psello, Cronografia, I, 212–242 (ed. R. I, 101–115). Scyl. 418 sq. Zon. III, 612 sq. Attal. 13–17; Kleinchroniken 1, no. 15, 159/10; no. 16, 166/12. Glyc. 590–592. Constantini Manassis Breviarum Chronicum, ed. *O. Lampsidis*, Athens 1996, 326–330; Aristakès de Lastivert, Récit des malheurs de la nation arménienne, French edition *M. Canard — H. Berbérian*, Bibliothéque de Byzantion 5, Bruxelles 1973, 39–40. Cf. *Skabalanovič*, 44 sq.

[48] Scyl. 417. 11–418. 15. Cf. *Cheynet,* Pouvoir, 313.

[49] He claims that Alexios Stoudites went to "some" monastery near or "behind" Constantinople to prepare a reception for the emperor. But Michael had another plan, since he wanted to "free himself from the patriarch's power", in the moment when he had already exiled the empress Zoe. So he sent some Russian and Bulgarian troops to kill Alexios in that monastery. But the patriarch paid for his life, and started a rebellion against the emperor, *V. R. Rozen*, Imperator Vasilij Bolgaroboica, 330. (= Aristakès (note 47), 41, translation by M. Canard of Rozen's translation).

[50] Zon. III, 611. 15–612. 1. says that those from the Church (αὐτῶν τῆς ἐκκλησίας) also took part in the *proclamation* of Theodora as empress.

[51] Kleinchroniken 1, 166, no. 16/12. The only known report of the *Dysphemia* against the patriarch, cf. Commentary of its editor *P. Schreiner,* Kleinchroniken 2 (note 36), 4.

writer of the Short Chronicle has much in common with John Skylitzes' narration of the events that happened 15 years later, when the patriarch, Michael Keroularios, was hiding in the *labyrinths* of St. Sophia.[52] The message is the same in both cases: the patriarchs of Constantinople had established themselves as a powerful factor in the capital, where "everything was happening."[53] The patriarch's "domain", St. Sophia, had become a customary meeting place of different *conspirators*: from those in 1042, the rebellious military leaders in 1057, to the semiofficial meeting of Botaniates' supporters in 1078 under the patriarch, Cosmas I.[54]

In any way, Alexios Stoudites participated actively in Theodora's *anagoreusis* (and probably crowned her), and maybe even in the decision to bring the youngest daughter of Constantine VIII from the Petrion monastery. The role of the members of the highest circles in the Empire is underlined,[55] but the dilemma still remains as to whether Alexios Stoudites really gave precedence to Theodora over Zoe, or the confrontation was greater between the empress Zoe and the supressed servants of her father.[56] Attaliates, whose account of the events is summarised but thorough, says that the rebels who came into the Great Church, asked Alexios not to overlook the unjust treatment of *Zoe* by Michael V. They received great help from the patriarch himself, which was enough for Attaliates to praise the patriarch and name Alexios Stoudites for the first — and the last time — in his History. That fact is not without significance, since the other writer from the *eleventh century*, Michael Psellos, did not name the patriarch, nor even mention this dignitary! Alexios Stoudites had to wait for the strange circumstances that followed the wedding of Constantine Monomachos and Zoe to "deserve" to be named by Psellos in his Chronography.

The patriarch's role was evident in guarding Theodora in St. Sophia, where she stayed overnight, even after Zoe returned in the Imperial Palace and Michael V escaped to the Stoudios. Whether he demonstrated in that way which of the sisters was his favourite is difficult to tell, since Theodora is only seen surrounded by former associates of her father. The tension between the imperial sisters, or rather their supporters, was seen in its full measure when Theodora (Theodora's side!) insisted that Michael V be blinded. Zonaras tried to explain the situation in all its complexity: Theodora, or rather those around her, feared that Zoe could ask Michael V to return, thus preventing the division of power with Theodora as co-ruler.[57] That is why no one from the monks' community in that monastery did anything to calm down the desperate cries of the former emperor and his uncle in the moment when they were

---

[52] Scyl. 498.

[53] *Lemerle,* Cinq études, 258.

[54] Ioannes Skylitzes Continuatus, ed. *Ev. Tsolakes*, Thessalonica 1968, 177. 22. sq.

[55] Attal. 16. 4., who, it seems, suggests a more active part played by the "people" and the patriarch.

[56] *Litavrin*, Vosstanie, 36 sq., thought that Alexios was openly on Theodora's side and against Zoe. According to him, that was the reason why the patriarch later hesitated to crown Zoe and Monomachos, which cannot be confirmed in sources.

[57] Zon. III, 612. 8. sq. Glyc. 592, confirms Zoe's inclination toward Michael V, ascribing a much greater role to the "people" (ὁ λαός, in this case the people rather than the army) of Constantinople. Cf. Kleinchroniken 1, 166/ no. 16/12.

dragged ὡς θῆρες from the church in which they took refuge.[58] The occasion that the patriarch and one of Michael V's opponents was a former monk and the hegoumenos of the Stoudios monastery, could only encourage the passivity or the acceptance of Theodora's orders by the monks, although there are no indications that Alexios Stoudites used his influence in his former monastery.

The perception and the explanation of the patriarch's importance in the revolt of April 1042 in the works of 11th century Byzantine historians (Michael Psellos and Michael Attaliates) in a way is similar to their description of Keroularios' role in the overthrow of Michael VI. The situation was different, as were the personalities of the two prelates, but the historians showed the same caution in describing the behaviour of Alexios Stoudites and Michael Keroularios. According to Psellos' report on the events of 1042, the whole decor is there: St. Sophia, Theodora who was euphimized, the honorouble elite of Constantinople, but the patriarch is missing. Attaliates connected Alexios both to Zoe and Theodora, but in their descriptions of the events from 1057 they were both reluctant to name Keroularios as the leader of the rebellion in favour of Isaac Comnenus. For Psellos it could only be a matter of style, his intentional preference for evasive narration. Attaliates' less detailed report also reflects some doubts about the role and the position of Michael Keroularios, and both of them were far from naming him as being the "most responsible" (πρωταίτιος) for the revolt, as Skylitzes did.[59] Psellos' inclination toward unclear exposition leaves some doubts in the interpretation of his allusions. Always rather inclined to playing with words, he did the same thing in the oration offered to Constantine IX Monomachos, when in describing the revolt of 1042, he said that Michael V in the end, had to bow his head to the priest (τῷ ἱερεῖ). Whether was he alluding to the patriarch Alexios Stoudites, somebody from the Stoudios monastery, or he was referring to Michael's new status, cannot be answered with certainty.[60]

John Skylitzes is, thus, the only source that claims that the emperor Michael V had planned the overthrow of Alexios Stoudites and had acted in that way. The reason given, that the emperor felt insecure and suspected the patriarch helping possibly the "legal" empress is not sufficient. Alexios had crowned him, and there is no evidence that the patriarch had attempted or actually done anything against his government before the revolt of April 1042.[61] If Michael V had actually tried to exile the patriarch Alexios, contemporary Byzantine writers would not have considered his action important enough. Following Skylitzes' account closely, it would appear that Michael V's order that was read on the Forum of Constantine occured later than

[58] Psellos claims that he was an eye-witness to that situation, Psello, Cronografia, I, 236 (ed. R. I, 113).

[59] Psello, Cronografia, II, 188 sq. (ed. R. II, 88 sq); 222 sq. (ed. R. II, 105 sq). Attal. 56–58. Scyl. 499. 71–73. In his unread accusation of Keroularios Psellos said that the patriarch was τῶν ὅλων πρωταίτιος, thus confirming the importance of Skylitzes' term, v. Michaelis Pselli Orationes forenses et acta, ed. *G. T. Dennis*, Stutgardiae et Lipsiae 1994, 66. 1787.

[60] Michaelis Pselli Orationes Panegyricae, ed. *G. T. Dennis*, Stutgardiae et Lipsiae 1994, Or. 2, 35. 423–425.

[61] Cf. and Const. Manassis (note 47), 329. 6097. sq.

some action by the patriarch Alexios, since it was in its true sense a charge of betrayal (καθοσίωση). By that time, though, the rebellion had not yet started, so the obvious chronological discrepancy remains.

The patriarch Alexios Stoudites last appeared on the wedding day of the empress Zoe and Constantine Monomachos (11 June 1042) and the day after. Constantine Monomachos — onetime rebel against Michael IV and John Orphanotrophos — was "elected" by Zoe as her new husband and emperor. Another bride-groom for the empress, and another plea for the patriarch's help. Similar to the occasions of the previous two marriages, Zoe needed at least the patriarch's tacit approval of her wishes. Alexios was expected to overlook the hard evidence: the planned marriage was to be the third union not only for Zoe, but also for Constantine Monomachos. In other words, the empress Zoe expected him to apply the famous Byzantine principle of *oikonomia*. Since it was an important matter, the transgression of the canonical laws could be justified in that way. Just as in 1028, when he gave permission for Zoe's marriage with Roman Argyros, or in 1034, when he had granted the empress' wish and blessed her union with Michael Paphlagonian, so did Alexios obey her will in 1042. The way in which the whole arranegment was made sheds full light on the character of Alexios Stoudites: his pragmatic way of thinking, his readiness to play along with secular power, combined with a determination to secure his own position at the same time. Since he was well aware of the circumstances that forbade the planned marriage, he decided to stand aside, and let things happen, as it were without his knowledge: the marriage was celebrated in the Nea, the palace church built by Basil I Macedonian, and the ceremony was performed by its priest, Stypes.[62] In that way, by avoiding a formal objection, the patriarch was ready to "accept" the newly weds, and to crown Constantine Monomachos as the emperor of the Romans the very next day. He attributed the decision of Monomachos' rise to God himself, thus providing a much needed explanation and pretext for a deed that was in defiance of canonical law. Naturally, his reasons were no secret at all, since it was obvious that it was the mere acceptance of Zoe's wish. Only literary pretentiousness led Michael Psellos to state that he was not sure whether "this (sc. marriage and coronation) was done in accordance with priestly tradition, or was a bit of flattery and done to suit the occasion".[63] Maybe it is more important that this was the first time that Psellos named the patriarch Alexios in his historical work. This fact indicates the author's perception of the patriarch's importance and influence, not forgetting all the peculiar tendencies that are evident in his Chronographia. Nevertheless, it is interesting that no explanation was offered by Patriarch Alexios Stoudites for his consenting to the third marriage of the imperial bride and groom and, that he considered it sufficient for another priest to perform the marriage. He himself did not feel the need to

[62] Scyl. 423. 45–48. Zon. III, 616. 8–13. Glyc. 593, mentions only the wedding performed by the "first among the priests of Nea". Cf. *Skabalanovič*, 54.

[63] Psello, Cronografia I, 266 (ed. R. I, 127) (Translation E. R. A. Sewter). Cf. Kleinchroniken 1, 167, no. 16/14, which confirms that the *patriarch Alexios* crowned Constantine IX.

explain his application of *oikonomia* at some "higher" level, nor was the question raised by any other factor in Constantinople.[64]

Eight months after the wedding of Zoe and Constantine Monomachos, and the latter's coronation, the patriarch Alexios Stoudites died on 20 February 1043. "Michael Keroularios replaced him on his throne", wrote John Skylitzes interpreting the succession of the church leader.[65] Almost two decades of Alexios' patriarchate left an important mark not only on the institution itself, but also on the common perception of the patriarch. Sergios II, for example, had governed the church for an equal time (1001–1019), but his influence was overshadowed by the strong will of the emperor Basil II. Alexios Stoudites managed to remain on the throne until his death in very difficult times, and not without challenges from secular power. His authority is clearly noticeable in the fact (although mentioned only by historians of the next century, Skylitzes and Zonaras) that he was able to collect 25 kentinaria of gold in the monastery he had built.[66] This is the only case in the post-iconoclastic period that a patriarch became famous for his wealth. Meanwhile, like many of his predecessors, he built a monastery, in that way continuing the specific patriarchal tradition. Although a monk from the prestigious and powerful Stoudios, Alexios had chosen to build a new monastery, confirming by his example a growing sense of individuality in the Byzantine empire.

With Alexios' patriarchate the church of Constantinople emerged from its uncertain, "dark" period, which had lasted from the time of Anthony III Stoudites, after whose resignation in June 978 it began. The great change that occured in the 11th century, especially after the death of Basil II, the new strength of the Empire that believed it had conquered all its enemies, in a way supported the patriarch's growing influence. Since everything gravitated towards Constantinople, the patriarch(s) had more scope for manoeuvring, more opportunities for strengthening their own *political* position. Alexios was the herald of new times: a monk, but a very influential one, wealthy, from the capital (at least some time before his election) and with no lack of fighting spirit or cunning for that matter. He had a good and pragmatic political sense, which he demonstrated in all troublesome situations during his 18 years in office, from the *anathema* cast on all potential rebels against the emperor, to the (ab)solution of the crisis in 1042. In another sense, he also showed the potentials of the patriarchal institution and the respective ideology, announcing the path which the church of Constantinople could take under some more ambitious patriarch. His resistance to secular power could have been **one** example for Michael Keroularios, who remained a layman under his monks' robe. Alexios' role in the revolt against Michael V (regardless of all the circumstances), and the importancy that the Great

[64] Including Theodora, who certainly had lost her influence after her sister's decision to take another husband.

[65] Scyl. 429. 18–20.

[66] Which the emperor Constantine Monomachos took from the monastery after his death, Scyl. 429. 20–24. Zon. III, 624. 11–14.

Church gained in those events as a specific counter-weight to the imperial palace, could have been **another**. The patriarch gathered the opponents of Michael V in St. Sophia less than a year before Keroularios acceded to the spiritual throne himself. And last, but not least, the patriarch's importance in the "legitimisation" of the new emperor by the act of crowning him was emphasised during Alexios' patriarchate, even if he himself did not have the political strength, courage, ambition or interest to directly defy secular power. All these elements helped to establish a certain *parallelism* between the two powers, which enabled Keroularios to procede with his unprecedented act, the great *boldness* of his.[67] Alexios' long rule enabled the new development of the patriarchate of Constantinople. By strengthening his position within the church in the first place, Alexios had managed to gain more power in both spheres, spiritual and secular. His reliance on relatives was but an intimation of the great family policy that would be conducted by Keroularios.[68]

Like his predecessors on the patriarchal throne, but unlike his successor Michael Keroularios, Alexios Stoudites was left without an *Encomium* or *Epitafios Logos*, or some other form of official eulogy. The judgement of Michael Psellos about the patriarch Alexios is, therefore, of great importance, especially since the *hypatos of philosophers* did not pay much attention to events in the church. In his Chronography he left aside almost the entire story about Keroularios' usurpation and rebellion against Isaac Comnenus, but had found it appropriate to refer to the deceased Alexios as "*the divine*".[69] Psellos was famous for his ability to introduce intentional criticism even in a eulogy, by comparing his hero to another one, who was always more positive.[70] He did the same in the *Epitafios Logos* of Michael Keroularios, emphasizing his brother's virtues. In this same text one also finds the only known, if short, eulogy of Alexios Stoudites.[71] Whether Psellos' intention was to compare the two archpriests, and by comparing them to give the precedence to Alexios Stoudites, or whether the short eulogy was the expression of his real emotions, thoughts and perceptions of Alexios, is hard to discern. Be that as it may, the eulogy of the patriarch Alexios Stoudites from the pen of the most learned and one of the most influential men in Constantinople is, without doubt, a confirmation of his importance and his reputation in the capital. According to Psellos, Alexios, "the luminary of the church", had long since ceased to be concerned about his "body" and earthly things. In his earthly life, he had depicted an image of "heaven on earth", but he shone like the sun in his new, spiritual existence.

---

[67] As Psellos defined his desire for secular as well as spiritual power, Michaelis Pselli, Orationes forenses (note 59), 20. 495. sq.; 50. 1333. sq.; 74. 2004. sq. and pass. Cf. *J.-C. Cheynet*, Le patriarche "tyrannos": le cas de Cérulaire, in: Ordnung und Aufruhr im Mittelalter, ed. M. Th. Fögen, Frankfurt am Main 1995, 1–17.

[68] *Cheynet*, op. cit. , 4–5.

[69] Psello, Cronografia, II, 170 chap. 17, line 3 (ed. R. II, 80). Translation by Sewter.

[70] Cf. *Ja. Ljubarskij,* Psell v otnošenijah s sovremennikami (Psell i semja Kerularijev), VV 35 (1973), 94–95. *Idem*, Psell, liènost' i tvorčestvo, Moskva 1978, 85–86; 168–169.

[71] *Sathas,* MB IV, 326.

ABBREVIATIONS

Attal	Michaelis Attaliotae Historia, ed. *I. Bekkerus*, Bonnae 1853
Cheynet, Pouvoir	*J.- C. Cheynet*, Pouvoir et contestations à Byzance (963–1206), Paris 1996[2]
Dagron, Empereur et prêtre	*G. Dagron,* Empereur et prêtre. Étude sur le “césaropapisme” byzantin, Paris 1996
Darrouzès, Épistoliers	*J. Darrouzès*, Épistoliers byzantin du Xe siècle, Paris 1960
De cerimoniis	De cerimoniis aulae Byzantinae, ed. *Io. Iac. Reiske*, Bonnae 1829
Ficker, Erlasse	*G. Ficker*, Erlasse des Patriarchen von Konstantinopel Alexios Studites, Festschrift der Universität Kiel, Kiel 1911
Glyc	Michaelis Glycae Annales, ed. *I. Bekkerus*, Bonnae 1836
Grumel — Darrouzès, Regestes	Les regestes des actes du Patriarcat de Constantinople, Vol. I, Fasc. I–II, ed. *V. Grumel*, 2e édition *J. Darrouzès*, Paris 1989
Jus I, II	Jus Graecoromanum I, II, edd. *J. Zepi — P. Zepi*, Athens 1931
Kleinchroniken 1	*P. Schreiner*, Die byzantinische Kleinchroniken 1, Wien 1975
Lemerle, Cinq études	*P. Lemerle*, Cinq études sur le XIe siècle byzantin, Paris 1977
Leon. Diac	Leonis Diaconis Caloensis Historiae, ed. *C. B. Hase*, Bonnae 1828
Litavrin, Vosstanie	*G. G. Litavrin*, Vosstanie v Konstantinopole v aprele 1042 g., VV 33 (1972) 33–47
Psello, Cronografia	Michele Psello, Imperatori di Bisanzio (Cronografia) I–II, ed. *S. Impelizzeri*, 1984 (ed. R.= Michel Psellos, Chronographie ou histoire d’un siècle de Byzance, ed. *É Renauld*, I–II, Paris 1926–1928)
Ralles – Potles	*G. A. Ralles — A. Potles*, Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων, vols. III, V, Athens 1853, 1855
Sathas, MB	*K. N. Sathas*, Μεσαιωνικὴ βιβλιοθήκη, IV, VII, Paris 1874, 1894
Scyl	Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum, ed. *Io. Thurn*, Berlin — New York 1973
Skabalanovič	*N. Skabalanovič*, Vizantiskoe gosudarstvo i cerkva v XI veke. S.-Peterburg 1884
Yahya I–III	Histoire de Yahya-ibn-Sa’id d’ Antioche. Vol. I–II, edd. *I. Kratchkovsky – A. Vasiliev*, Paris 1924, 1932; vol. III, edd. *I. Kratchkovsky – F. Micheau – G. Troupeau*, Tournhout 1997
Zon. III	Ioannis Zonarae Epitomae Historiarum, III, ed. *Th. Büttner-Wobst*, Bonnae 1847

Влада Станковић

ПАТРИЈАРХАТ АЛЕКСИЈА СТУДИТА (1025–1043): ПОЧЕТАК ПОРАСТА ПАТРИЈАРШИЈСКЕ МОЋИ

Патријарх Алексије Студит обележава крај једног и почетак новог доба у историји цариградске патријаршије. Његово ступање на патријаршијски трон временски се подудара са једном од великих прекретница византијске историје — смрћу Василија II, цара који је за четири деценије своје строге владавине пот-

пуно потиснуо утицај престоничке цркве и њеног првосвештеника на световну политику. Доведен за патријарха вољом цара Василија II у његовим самртним моментима и без икакве одлуке синода или мишљења цркве уопште, Алексије Студит је до краја живота остао веран Македонској династији, односно њеним последњим представницима: цару Константину VIII и његовим ћеркама Зоји и Теодори.

С друге стране, суочен са укупним променама које су захватиле Царство нестанком снажног владара какав је био Василије II, Алексије Студит је успео да оснажи власт патријарха унутар цркве а тиме и повећа његов утицај и моћ у престоници и у политичким односима. Његови односи са световним властодршцима кретали су се у распону од најнепосредније сарадње, какав је био случај са Константином VIII и касније Романом III Аргиром, до отвореног сукоба половином 1037. године са најмоћнијим човеком у држави, Јованом Орфанотрофом. Овај последњи, вођен жељом да сам заузме патријаршијски трон, организовао је „побуну" митрополита против патријарха Алексија и покушај његовог збацивања. Снага самог Алексија Студита али и моћ коју је цариградски патријарх задобио у промењеним друштвеним околностима за време његовог управљања црквом, омогућили су му да се отворено супротстави Орфанотрофу и његовом брату цару Михаилу IV и да изађе као победник из борбе са световном влашћу — на сличан начин као што је тек нешто касније, априла 1042, био отворено на страни последњих потомака династије Македонаца, Зоје и Теодоре, а против цара Михаила V Калафата.

Алексије Студит је био весник новог доба, доба у коме ће се његов наследник на духовном трону Михаило Керуларије осетити моћнијим и од самог василевса. За осамнаест година управљања црквом Алексије Студит је указао на пут којим ће престоничка патријаршија ићи у наредним годинама: од ослањања на рођаке, преко истицања значаја духовног поглавара за све претенденте на царску круну, до стварања од свете Софије центра за окупљање незадовољника и побуњеника против царске власти.

Зборник радова Византолошког института XXXIX, 2001/2002.
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines, XXXIX, 2001/2002

UDC: 877.3–6.09 : 930.85(093.32=773)

NINOSLAVA RADOŠEVIĆ

LES *ALLOPHYLOI* DANS LA CORRESPONDANCE DES INTELLECTUELS BYZANTINS DU XIIe SIÈCLE*

Lorsque l'on sait reconnaître dans l'attitude méprisante des intellectuels byzantins à l'égard des étrangers ce qui tient à l'expression de l'idéologie politique de l'Empire et écarter soigneusement la couche archaïsante d'un mode d'expression rhétorique qui était *de riguer* dans ce genre littéraire, la correspondance du XIIe siècle peut nous fournir de précieuses données sur les *allophyloi* et nous offrir des représentations plastiques de leur mode de vie.

Il est bien connu que les hommes de plume byzantins ressentaient un fort besoin de communiquer entre eux par écrit. Cette correspondance, presque toujours résultat d'une activité littéraire réfléchie, traduisait soit quelque requête pour un service ou intervention donnés auprès de puissants, soit le fruit d'une oisiveté, soit le cri d'un homme isolé dans le désert intellectuel de la province. Le XIIème siècle ne saurait se plaindre d'avoir manqué de lettrés érudits qui, dans leur désir de communication littéraire, ont apporté leur obole au genre épistolaire. Toute une série d'écrivains, depuis Théophylacte d'Ochrid dont la vie couvre au moins la première décennie du siècle, jusqu'aux frères Choniatès, qui ont été les témoins non seulement de la chute de Constantinople en 1204 mais aussi des pénibles premières années de survie des Etats de Nicée et d'Epire, ont laissé derrière eux des recueils de lettres. Malgré un style très stéréotypé et une tendance consciente à éviter le concret nous pouvons y reconnaître les traits spécifiques d'un siècle compris entre la restauration de l'Empire sous la dynastie des Comnène et son déclin qui a abouti à la conquête latine.

Nous mentionnerons brièvement les principales données relatives aux épistolographes du XIIème siècle dont les lettres nous ont servi de matériel pour découvrir «l'image de l'autre» à cette époque.

---

* Le point de départ de cet article est une communication faite à XXe Congrès international des Études byzantines, Paris 19–25 Août 2001.

Théophylacte d'Ochrid, né en Eubée vers le milieu du XIème siècle, a été formé à Constantinople où il était professeur, puis a été nommé μαΐστωρ τῶν ῥητόρων avant d'être peu après le 6 janvier 1088 intrônisé archevêque de l'Eglise autocéphale d'Ochrid. Ses lettres conservées, datant de l'époque de son archiépiscopat, ne constituent qu'une partie de son activité d'écrivain qui englobe également des textes rhétoriques, hagiographiques, exégétiques (la traduction de son commentaire des Evangiles a été reprise par la tradition manuscrite des ouvrages liturgiques des Slaves du Sud), dogmatiques, liturgiques et homéliques.[1]

Nous ne savons que très peu de choses sur la naissance et les origines de Michel Italikos qui a longtemps exercé comme professeur de rhétorique et de philosophie, mais aussi de médecine et de théologie à Constantinople. Sa réputation d'homme érudit et éloquent lui a valu de faire partie d'une ambassade que l'empereur Jean II Comnène a envoyée auprès du pape à Rome. Après 1143 il a été intrônisé métropolite de Philippopoli (Plovdiv) d'où il a entretenu une intense et souvent très spirituelle correspondance avec son élève, le célèbre Théodore Prodrome. D'après d'autres sources nous savons qu'Italikos était non seulement un érudit, mais aussi un évêque courageux et habile qui a su mettre à profit son éloquence et sa sagesse pour protéger de façon efficace la population de son diocèse face aux exactions des croisés allemands en 1147.[2]

Théodore Prodrome, célèbre poète et auteur byzantin du XIIème siècle, (ca1090 – ca 1150) nous a également laissé un matériel littéraire très riche et diversifié parmi lequel figure une très intéressante correspondance. Sa carrière de professeur et rhéteur l'a rattaché toute sa vie à Constantinople d'où il a échangé avec ses amis et élèves, que l'exercice de leurs fonctions a dispersés dans tout l'Empire, des lettres érudites dont la spiritualité reflète en quelque sorte son penchant pour la satire. La popularité dont jouissait Théodore Prodrome auprès de ses contemporains nous est révélée par une lettre de Michel Italikos où celui-ci affirme qu'un jeune clerc de la métropole de Philippopoli connaît par coeur une grande partie de production littéraire de Prodrome.[3]

---

[1] Theophylacti Achridensis epistulae, ed. *P. Gautier,* Thessalonique 1986. Traduction des extraits et commentaires en serbe: Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije, t. III, Beograd 1966, 257–360 (*R. Katičić*). Cf. *R. Katičić,* Βιογραφικά περί Θεοφυλάκτου αρχιεπισκόπου Αχρίδος, ΕΕΒΣ 30 (1960/61), 364–385; *P. Gautier,* L'épiscopat de Théophylacte Héphaistos, archevêque de Bulgarie. Notes chronologiques et biographiques, REB 21 (1963) 165–168; *B. Panov,* Teofilakt Ohridski kako izvor za srednovekovnata istorija na Makedonskiot narod, Skopje 1971; The Oxford Dictionary of Byzantium, red. *A.P. Kazhdan et allii,* New York – Oxford 1991 (ODB), s.v.; *Margaret Mullett,* Theophylact of Ochrid. Reading the Letters of a Byzantine Archbishop, Birmingham — Aldershot — Brookfield/Vermont 1997.

[2] Michel Italikos, Lettres et Discours, ed. *P. Gautier,* Paris 1972. Cf. *M. Treu,* Michael Italikos, BZ 4 (1895) 1–22; *R. Browning,* The Patriarchal School at Constantinople in the Twelfth Century, Byz. 32 (1962) 194–197; *idem,* Unpublished Correspondence between Michael Italicus, Archbishop of Philippopolis, and Theodore Prodrome, Byzantino-Bulgarica 1 (1962) 279–297.

[3] Theodori Prodromi epistolae, PG 133, coll. 1239–1292. Cf. *S. Papadimitriu,* Feodor Prodrom, Odessa 1905; *Browning*, Unpublished Correspondence; Epistola Prodromi archiepiscopo Philippopoli Italico, trad. *G. Batakliev,* Grcki izvori na blgarskata istorija, t. XIV, Sofija 1968, 136 sqq.; *W. Hörandner,* Theodoros

Nous possédons également quelques lettres, ne présentant pas, il est vrai, un grand intérêt, d'un correspondant de Prodrome du nom de Grégoire qui a longtemps été higoumène du monastère de l'Archange Michel sur l'île d'Oxia vers le mileiu et, peut être, durant la seconde moitié du XIIème siècle.[4]

Dans le courant des années cinquante du XIIème siècle, et à la suite d'une dispute dogmatique ayant agité deux conciles, Nicéphore Basilakès, célèbre rhéteur et professeur de théologie auprès de l'église Sainte-Sophie à Constantinople, a été condamné et exilé à Philippopoli d'où il a envoyé à ses proches quatres lettres abondant en lamentations sur ses conditions de vie dans cette lointaine province.[5]

Jean Tzetzès (ca 1110 – entre 1180 et 1185), écrivain professionnel à Constantinople, au demeurant personnage très intéressant et d'une grande instruction, nous a laissé une exceptionnelle collection d'écrits épistolaires abondant en commentaires érudits, rédigés en vers, sur le texte de ses propres lettres. Excellent connaisseur de la littérature antique, il est également l'auteur, en plus de commentaires sur toute une série d'auteurs classiques, d'une composition en vers se proposant de compléter l'oeuvre épique d'Homère. Confronté à la misère il a été contraint de vendre sa précieuse bibliothèque, mais, comme il le dit lui-même, il était capable de citer par coeur des passages entiers des oeuvres classiques dans ses écrits.[6]

Georges Tornikès, né entre 1110 et 1120, dont la carrière dans les années quarante était liée à l'école du Patriarcat, doit être distingué de son homonyme, rhéteur et écrivain de la fin du XIIème siècle. Ordonné en 1154/55 métropolite d'Ephèse, il a exercé cette charge jusqu'à sa mort en 1156/57 ou dix années plus tard. Outre des discours rhétoriques, une monodie consacrée à Anne Comnène et un texte à caractère théologique, il a laissé une correspondance avec des personnages en vue de son époque.[7]

Eustathe de Thessalonique (ca 1115–1195/96) a été un des écrivains les plus brillants de son époque. Formé à Thessalonique il a tout d'abord exercé diverses charges auprès du patriarcat, où il même été, quelque temps, rhéteur officiel, avant d'être intrônisé archevêque de Thessalonique en 1178. Comme il se devait à un véritable prêtre, il est resté avec ses ouailles lors de la prise de la ville par les Normands en 1185, en intervenant avec énergie auprès des leurs chefs pour protéger les Thessaloniciens. C'est à cet événement dramatique qu'il a consacré son meilleur oeuvre écrit. Il est également l'auteur de textes théologiques et de discours officiels pour les

---

Prodromos, Wien 1974; *A. Kambylis,* Prodromea, Wien 1984; *A. Kazhdan and S. Franklin*, Studies in Byzantine Literature of the Eleventh and Twelfth Centuries, Cambridge 1984, 84 sqq.; ODB, s.v.

[4] *P. Gautier,* Les lettres de Grégoire, higoumène d'Oxia, REB 31 (1973) 203–227.

[5] Nicephorus Basilaca, Orationes et epistolae, ed *A. Garzya,* Lipsiae 1984, 111–115. Cf. *A. Garzya,* Quatro epistole di Niceforo Basilace, BZ 56 (1963) 228–233; *idem,* Un lettré du milieu du XIIe siècle: Nicéphore Basilakès, RESEE 8 (1970) 611–621; *idem*, Byz. 40 (1970) 309–16; ODB, s.v.

[6] Ioannes Tzetzes, Epistulae, ed. *P.A.M. Leone,* Lipsiae 1972; Ioannis Tzetzae historiae, rec. *P.A.M. Leone,* Napoli 1968. Cf. *A. Kambylis,* Textkritische Beobachtungen zu den Briefen des Johannes Tzetzes, JÖB 20 (1971) 133–148; *J. Shepard,* Tzetzes Letters to Leo at Dristra, Byzantinische Forschungen 6 (1979) 191–239; ODB, s.v.

[7] Georges et Dèmètrios Tornikès, Lettres et discours, ed. *J. Darrouzès*, Paris 1970; ODB, s.v.

cérémonies de la cours, et surtout resté connu pour ses remarquables commentaires d'Homère et d'autres auteurs antiques.[8]

Dans le cadre de sa carrière de juge, Grégoire Antiochos, fonctionnaire doté d'une solide formation, a accepté d'accompagner l'armée impériale lors d'une campagne dans les Balkans. Affecté, à ce qu'il semble, à l'intendance, il a suivi les troupes qui, passant par Sardique (Triaditza), se sont avancées sur les territoires situés plus à l'ouest d'où il a envoyé des lettres pittoresques.[9] Ce séjour de Grégoire Antiochos dans les «obscures» contrées des Balkans pourrait être rattaché à une campagne de Manuel Ier contre les Serbes en 1172, après la mort du roi de Hongrie Étienne III.[10]

Né vers 1115 à Thèbes, Euthyme Malakès a tout d'abord appartenu au cercle de l'école du Patriarcat de Constantinople avant d'être nommé métropolite de Néopatras peu avant 1166.[11] Ecrivain doté d'une formation rhétorique classique il est l'auteur de discours d'apparat et de circonstance, d'épitaphes et de monodies. Il a entretenu une correspondance avec les intellectuels les plus éminents de son époque, tels que Eustathe de Thessalonique et Michel Choniatès. En tant que haut dignitaire écclésiatique il a lutté contre la bureaucratie du fisc mais aussi contre les moines indisciplinés de son diocèse. Il est mort peu avant la chute de Constantinople en 1204.

Enfin, c'est aux dernières décennies du XIIème siècle que correspond la première partie de la vaste correspondance de Michel, le plus âgé des deux frères Choniatès, tous deux réputés pour leur éducation et leurs talents d'écrivain.[12]

Tout au long de ce siècle la conscience du rôle oecuménique de l'Empire des Romées reste bien vivante nonobstant l'effondrement de l'autorité byzantine en Asie Mineure et la perte des possessions en Italie. Constituant toujours le pilier de l'idéologie politique officielle elle trouve notamment son expression dans les lettres qui étaient adressées à de hauts dignitaires militaires et aux membres de la famille impériale, et où l'on retrouve le style officiel et les épithètes de la littérature panégyrique. Toute campagne de grande ampleur est interprétée dans le cadre de cette idée impériale. Louant les opérations militaires de Jean II en Syrie et en Cilicie, de même que ses expéditions contre les Hongrois et les Serbes, Michel Italikos écrit: *Car il n'y a pas une région de la terre, ni orientale, ni occidentale, ni septentrionale, ni méridio-*

---

[8] Eustathii Epistolae, PG 136, col.1215 sqq.; Eustathii Opuscula, ed. *T.L.F. Tafel,* Frankfurt/M 1832 — Amsterdam 1964, 46–49; 158–165; 308–361. Cf. *P. Wirth,* Untersuchungen zur byzantinischen Rhetorik des zwölften Jahrhunderts mit besonderer Berücksichtigung der Schriften des Erzbischofs Eustathios von Thessalonike, München 1960; *Kazhdan — Franklin*, Studies in Byzantine Literature, 115 sqq; ODB, s.v.

[9] *J. Darrouzès;* Deux lettres de Grégoire Antiochos écrites de Bulgarie vers 1173, BSl 23 (1962) 276–284; BSl 24 (1963) 65–86. Cf. *Genoueva Cankova, P. Tivčev,* Novi danni za istoriata na sofijskata oblast prez poslednite desetiletija na vizantijskoto vladičestvo, Izvestija na Instituta za istorija 14–15 (1964) 315 sq.; *iidem,* Novi dani za bita i materialnata kultura na naselenieto v zapadnite b'lgarski zemi prez XII v., Arheologija VI 2 (1964) 41–45; Gregorii Antiochi Opuscula, Grcki izvori na blgarskata istorija, t. XIV, Sofija 1968, 264–272; *Kazhdan–Franklin,* Studies in Byzantine Literature,196 sq.

[10] *Jovanka Kalić,* Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije, t. IV, Beograd 1971, 101–104; Istorija srpskog naroda, I, Beograd 1981, 210–211 (*J. Kalić).*

[11] Noctes petropolitanae, ed. *A. Papadopoulos-Kerameus,* 198–202. Cf. ODB, s.v.

[12] Michaèl Akominatou tou Choniatou Τὰ σωζόμενα, ed. *Sp Lampros,* Athènes 1880.

nale, que vous n'ayez parcourue, ou vous n'ayez montré la puissance de vos armes (ep. 39).[13] Par son influence l'Eglise de Constantinople n'est nullement en reste derrière l'autorité impériale et suit pas à pas l'expansion territoriale résultant des campagnes militaires. Le grand économe de Sainte-Sophie (οἰκονομικώτατος) *assure avec diligence la gestion et l'administration de tout l'empire, sans laquel aucune partie de notre univers ne serait administrée, ni l'Allemagne, ni l'Egypte... ni les régions au-delà du Phase... ni les pays des Arméniens et des Syriens, ou l'autocrator a fixé les frontières de l'empire romain* (Mich. Ital. ep. 38). Selon Tzetzès, l'expansion de la culture et de la littérature byzantines étaient même encore plus générale. Dans une hyperbole narcissique (avec une certaine autodérision, du moins peut-on l'espérer) cet homme de lettres byzantin, adressant des reproches à un de ses collègues auteur de plagiats, soutient que son style littéraire est reconnaissable dans le monde entier: *en Inde et à Taproban (Ceylan), dans les îles des Hespérides et de Bretagne, en Ethiopie, parmi les Scythes et les habitants du Caucase, dans tous les pays et toutes les mers qu' englobe l'Océan* (Tzetzes, ep. 42).

Bien que les épistolographes byzantins se rappellent parfois le message évangéliques prônant que «nous sommes tous un dans le Christ, qu'il n'y a plus ni homme ni femme, ni barbare, ni Scythe, ni esclave ni libre (Gr. Ox. ep. 5, d'après Colossiens 3 :11 et Galates 3 : 28)» la conscience de leur propre supériorité par rapport aux autres peuples et aux autres milieux l'emporte très largement et bien plus souvent. Byzance a hérité, repris et fait sienne la conception de la lutte civilisationnelle des «Hellènes contre les barbares», de sa propre culture contre la «non culture» des autres peuples, de l'ordre contre le chaos.[14] L'archevêque Théophylacte s'étonne ainsi que les enfants éthiopiens qui sont, par nature, si laids paraîssent si beaux à leurs parents (ep. 38). C'est avec un sentiment de supériorité non dissimulé que Prodrome compare sa chaire (βῆμα) de philosophie avec la charge administrative d'un des ses correspondants qui travaille uniquement avec les barbares: τὸ μὲν σὸν (sc. βῆμα) περί τε βάρβαρα καταγίνεται καὶ βαρβάροις ὡς τὸ πλεῖστον ἐκκλησιάζεται. On ne sait pas avec certitude de quelle charge il est ici question mais on peut supposer qu'il s'agit d'une fonction auprès d'un bureau spécial s'occupant du problème des étrangers (Th. Prodr. XIII).[15]

Les pays éloignés du centre de l'oecumène, Constantinople, succitaient non seulement le mépris mais la méfiance et la peur. Transférant leur xénophobie sur le peuple «sauvage», les Byzantins s'attendaient au pire de leur part. Michel Choniatès s'inquiète pour son correspondant qui a pris la route de Tavroskythie en craignant qu'il ne soit victime de massacre d'étranger (τὸ τῆς ξενοκτονίας κακόν — Τὰ σωζόμενα β′ 5).

---

[13] Je citerai les traductions de Paul Gautier chaque fois que cela est possible.

[14] Cf. *K. Lechner,* Hellenen u. Barbaren im Weltbild der Byzantiner, München 1954; *Rosica Panova*, Granicata meždu varvarstvom i civilizacijata (Za metajezik na kulturnata ponjatija v b'lgarskoto srednovekovie), Godišnik na Sofijski Universitet „Sv Kliment Ohridski" 90,9 (2000) 147 sqq.

[15] Cf. Michel Italikos, ed. *P. Gautier,* Introduction 51.

En ce qui concerne leurs traits généraux tous les ennemis de l'Empire présentent les mêmes qualités et les mêmes modes de comportement. Ce sont des peuple belliqueux (ἔθνη τὰ τοὺς πολέμους θέλοντα) prêts à détruire l'ordre de l'oecuménè établi par Dieu. Lors de leurs attaques ils ont un aspect terrifiant, leurs cris sont différents des cris de guerre habituels des Romées: καὶ ἄνδρες ἀλαλάζοντες καὶ βάρβαροι ὀλολύζοντες (Mich. Ital. ep.14). Vaniteux et arrogants lorsqu'ils se lancent en campagne, on les voit terrifiés et hagards lorsque ils fuient en désordre devant la droite invincible de l'empereur.

La guerre contre les souverains musulmans est parfaitement justifiée sur le plan idéologique. Il s'agie d'infidèles (ἄθεοι, ἀθεώτατοι) qui, en attaquant l'armée chrétienne, font la guerre au Seigneur. Théophylacte encourage ainsi Grégoire Taronitès, général byzantin qui au printemps 1103 menait une campagne victorieuse contre les Turcomans en Colchide sur le Pont, «nos oppresseurs, les adeptes de la voracité, les adversaires du message évangélique, les fléaux du peuple chrétien». De fait, face à un tel adversaire les Byzantins peuvent à juste titre compter sur l'aide divine (ep. 78).[16]

Pour revenir ici à l'idée de la supériorité de l'empire unique, créé par Dieu, il convient de noter que les habituelles louanges tonitruantes laissent cependant transparaître une autre vision de la réalité. On y parle en effet d'une *ex prospérité*, en évoquant les récits attestant *l'ancienne gloire*. Ainsi l'armée byzantine qui sous Grégoire Taronitès a chassé l'émir ibn Danishmend (*Tanesman*) des villes du Pont paraît être dotée d'un équipement déficient. Et la victoire même de Taronitès est éphémère. Dès le retrait des troupes l'ennemi a pu tranquillement souffler et de nouveau exercer sa pression sur le Pont. La sécurité que la présence des troupes impériales a insufflée aux populations menacées révèlent ainsi toute la fragilité de l'administration byzantine dans les territoires recouvrés (Theoph. ep. 92).

Un exemple caractéristique des tendances antiquisantes des intellectuels byzantins est la lettre que le très érudit Michel Italikos a adressée à Théodore Prodrome, vraisemblablement stimulé par les campagnes militaires de Jean II en Syrie et en Cilicie (1137/1138, 1141/43). Ne tenant absolument pas compte de la situation géopolitique de son époque il informe son correspondant sur la géographie de l'Asie Mineure en citant des passages de Strabon et de Ptolémée (ep. 6).[17]

Lorsqu'il s'agit des Latins, les épistolographes tout comme les rhéteurs officiels ont le plus souvent décrit leur attitude vis-à-vis de l'Empire d'Orient en recourant à un langage metaphorique évoquant leur aspect physique. Pour les byzantins habitués à la proskynèse et à des règles précises dictées par une société strictement hiérarchisée, le code de comportement occidental était totalement étranger et dérou-

---

[16] *M. Mullett,* The Madness of Genre, DOP 46 (1992) 233–243, s'intéresse à la question de la chronoligie des lettres adressées à Grégoire Taronitès et à la mise en accord des données qu'elles contiennent avec celles provenant d'autres sources.

[17] *U. Criscuolo,* Due nove epistole di Michele Italico, Le parole e le idee XI, 34 (1969) 330–338.

tant. L'attitude hautaine des Latins est ainsi rendue par la mention de leur port droit et de leur «cou de fer».

Le rapport ambigu vis-à-vis des croisés (1097), chrétiens qui ont pris la route pour libérer le tombeau du Christ des infidèles, mais qui représentait pour l'Empire des hôtes inattendus et pour le moins indisérables, est parfaitement exprimé par Théophylacte qui qualifie en ces termes leur avance: «le passage des Francs ou leur invasion (διάβασις ἢ ἐπίβασις) ou tout autre mot qu'on voudra». Finalement, il a su, dans la résignation, s'habituer aux «vexations des Francs» (τῶν Φραγγικῶν ἐπηρειῶν — ep. 52).

Lors de la campagne déjà mentionné de 1103 contre les Turcomans, Grégoire Taronitès, si on croieThéophylacte, a mis la main sur le prince normand captif Bohémond en versant la rançon demandée.[18] Comme un vrai Byzantin, l'archevêque s'étonne et s'indigne des prétentions impériales de ses ennemis: le Turc (l'émir Danishmend) voulait soumettre toute la terre et la mer, alors que le Franc (Bohémond), aspirant ce faisant à l'empire, se voyait comme le libérateur de tout l'Orient.

Dans leur folie (ἀπόνοια) les chrétiens d'Occident l'égalent avec les fidèles de Mahomet et ils représentent avec eux «deux peuples impurs (ἀκάθαρτα) devant le Seigneur» (Theoph. ep. 81).

Si nous acceptons que la lettre 120 de Théophylacte se rapporte à la campagne contre Byzance entreprie par Bohémond, en 1107, il conviendrait d'interpréter les termes le qualifiant d'esclave et de rebelle (δοῦλος καὶ ἀποστάτης) à la lumière de son serment de vassalité prêté devant l'empereur byzantin en 1097.[19] Car le terme *apostatès* sous-entend l'idée d'un homme prétendant au pouvoir alors qu'il était antérieurement, du moins dans un sens théorique, sujet de l'empereur byzantin. L'atmosphère de peur, telle qu'elle est décrite, qui régnait à Ochrid devant l'imminence de l'attaque des troupes étrangères qui pillaient la région de Mokra et contrôlaient le massif du Vagora à la jonction des chaînes montagneuses de *Bulgarie et de Dyrrachium*, pourrait correspondre à la campagne normande de 1107. Cependant, les qualification de l'ennemi comme un esclave ou un renégat qui relève la tête comme un *lézard qui s'est réchauffé aux rayons des liberalités imperiales*, semble davantage se rapporter à un des princes régnant dans la zone géopolitique proche du centre d'influence byzantine c'est-à-dire le souverain d'une région limitrophe telle que l'était Dioclée ou Rascie. Compte tenu de la direction dans laquelle s'avançait l'ennemi, on pourrait penser aux opération du roi Bodin dans les années quatre-vingt dix du siècle

---

[18] *C. Cahen,* La Turquie pre-Ottomane, Istanbul — Paris 1988, 18; *Mullett,* Madness of Genre, 239 sqq.

[19] La lettre 120 de Théophylacte avait déjà été interprétée par Ducange à la lumière de l'attaque de Bohémond en 1107, et dans la byzantinologie moderne ses conclusions ont été reprises par V.G. Vasiljevskij. Le traducteur en serbe et commentateur des lettres de Théophilacte *R. Katičić* (Vizantijski izvori, III, 318 n. 364), leur éditeur *P. Gautier* (Introduction, 106 sq.) et l'auteur de la plus récente monographie consacrée à cet écrivain (*Mullett*, Theophylact of Ochrid, 92–93) reconnaissent également Bohémond dans «l'esclave et le renégat». Pour une autre identification cf. *G.G.Litavrin,* Bolgarija i Vizantija v XI–XII vv., Moskva 1960, 335; *F. Barišić*, Dva grčka natpisa iz Manastira i Struge, ZRVI 8, 2 (1964) 13–31; *Panov,* Teofilakt Ohridski, 327 sq.; *Gautier*, Michel Italikos, Introduction, 47.

précédent.[20] Mais, comme dit Jean-Claude Cheynet, «le texte est trop allusif pour aboutir à une certitude».[21]

Ce sont jusqu'aux anciens Romains qui reçoivent, en tant qu'ancêtres des Latins du XIIème siècle, des épithètes négatives faisant d'eux des hommes au comportement bestial et aux moeurs barbares (Tzetzes, ep. 6). Dans une de tentatives du l'empereur Jean II des négotiations avec Rome en vue d'une réconciliation des Eglises, Michel Italikos (ep. 23) attachait une grande importance au fait qu'il ait été convié, en tant qu'émissaire, à apporter sa contribution à la construction *de la tente universelle*. Il espérait que dans cet exploit, dont le principal architecte était l'empereur, son érudition et ses capacités d'orateur lui assureraient le succès tel *un nouvel Orphée auprès de ces Romains (*πρὸς τοὺς Ρωμαικοὺς ἐκείνους*)*.[22]

Une grande partie de l'épistolographie byzantine est l'œuvre de dignitaires ecclésiastiques nommés dans divers diocèses de l'Empire. Ils y côtoyaient non seulement des couches de la population différentes de la société constantinopolitaine par leur niveau culturel mais aussi des représentants de diverses communautés ethniques qui, à des époques plus ou moins reculées, avaient été incluses dans l'Empire. Il est tout à fait compréhensible que les archiprêtres érudits de Dristra, Philippopoli et Ochrid se plaignent du manque d'éducation et du primitivisme de leurs fidèles. Michel Choniatès, métropolite d'Athènes, ville qui avait alors perdu tout l'éclat qui était le sien à l'époque classique, en fait le même en opposant la langue barbare de province à l'atticisme puriste. Lorsque Georges Tornikès arriva à Ephese, en tant que nouveau métropolite de cette ville, il se trouva parmi des hommes pires que les bêtes sauvages (ep. 21). C'est sous cet éclairage, tout comme à la lumière des thèmes habituels de ce genre littéraire, qu'il convient de considérer de nombreuses déclarations, au sens moderne, quasi racistes sur les «barbares qui vivent dans l'obscurité (*eskotismenoi*)» ou sur les Bulgares qui, par leurs caractéristiques ethniques innés, «sont enclins au mal sous toutes ses formes».

Entre 1147 et 1150 un groupe de «Scythe», c.-à-d. Coumans, a attaqué, fait prisonnier et torturé le métropolite de Dristre Léon Charsianitès. Dans une lettre exprimant une grande compréhension et compassion à la suite de cet événement, Tzetzès qualifie ses agresseurs de «peuple perfide, servil, et barbare, sauvage jusqu' à brutalité, pire que les bêtes féroce» (ep. 66).[23]

Qu'il nous soit permis de revenir encore une fois sur les rapports, souvent évoqués ces derniers temps, entre Théophylacte d'Ochrid et ses ouailles. Afin d'illustrer toute la complexité de l'approche de ce problème nous mentionnerons l'exemple des deux diverses nuances sémantiques de l'ethnonyme «Bulgares». Lorsque Théophylacte se demande, sur le ton de la désapprobation, ce que cherchent parmi les Bulgares le patriarche et son exarque il agit en tant que chef de l'Eglise autocéphale

[20] Istorija srpskog naroda I, 190–199 (*S. Ćirković, J. Kalić)*.

[21] *J.-C. Cheynet,* Pouvoir et contestations à Byzance (963–1210), Paris 1996, 95.

[22] Les lettres que Georges et Dèmètrios Tornikès ont envoye au pape sont ecri au nom de l'empereur et comme de epitres officiaux ne nous consernent pas.

[23] *Shepard,* Tzetzes Letters to Leo at Dristra.

d'Ochrid (fondée par l'empereur Basile II) dont il défend l'indépendance et la particularité face à l'arbitraire du pouvoir ecclésiastique de Constantinople (ep. 82). Mais, lorsqu'il s'insurge du fait que «deux Bulgares» se comportent avec lui comme s'il était leur jouet, c'est alors, s'exprimant à travers lui, tout le dédain et le mépris d'un lettré constantinopolitain envers son entourage, provincial et non hellénique. Un de ces deux Bulgares est un parèque du nom de Lazare,[24] véritable obsession pour Théophylacte, que les autorités fiscales d'Ochrid utilisaient adroitement dans leur lutte contre les intérêts de l'archevêque autocéphale et de ses suffragants. Car, pour autant que Théophylacte se plaint de son entourage étranger, sa principale préoccupation est le conflit l'opposant au fisc et parfois, comme nous l'avons vu, au prétentions du patriarcat de Constantinople, donc à deux institutions purement byzantines. Dans la lutte l'opposant à son suffragant, l'évêque de Triaditza, Théophylacte se pose énérgiquement en défenseur de l'higoumène du monastère de Rila, qui était bulgare (epp. 58, 59, 60).[25]

Un cas spécial est représenté par le traitement des groupes ethniques, dont la foi différait de l'orthodoxie officielle.[26] Les Armeniens, largement monophisite, envers qui la polemique s'etait intensifié au XII siècle, etaient accusée de *asebeia* dans le domaine dogmatique mais aussi et de l'ignorance des textes patristiques et de la *paranomia* qu'ils commetaient dans l'organisation de l'année liturgique (Mich. Ital. ep. 45). Théophylacte a lui aussi consacré à ce problème sa lettre 135, qu'il a peut-être rédigée à l'occasion même de la dispute dogmatique survenue à Philippopoli lors du concile qu'a présidé l'empereur Alexis Ier en 1114.[27]

Prodrome espère que son ami Italikos réussira à ramener dans la vraie foi les manichéens, trompés par *les prêtres de la honte* (ἱερεῖς τῆς αἰσχύνης — *Browning,* 296). Eustathe de Thessalonique était très inquiet du fait que sous le mandat de ses prédécesseurs immédiats, les juifs s'étaient fortement propagés dans son évêché, en occupant des maisons vides dont certaines portaient encore des traces de symboles chrétiens (θείοις εἰκονίσμασι ἠγλαΐζοντο — *Tafel,* ep. 32 = PG 136, col. 1299).

Toutefois, la fonction pastorale des évêques et des métropolites suscitait chez ces dignitaires un sorte d'identification avec leur milieu et, finalement, un sentiment d'appartenance à leurs ouailles. Les formules possessives traduisant ce phénomène sont fréquentes: *nos poissons* dit Théophylacte parlant de fameuses truites du lac d'Ochride, *ta contrée des Rhodopes* dit Théodore Prodrome à Italikos, évêque de Philippopoli. Même lorsqu'il se plaint de *«la stupidité de mes Leibethrioi»* (peuple de Thrace traditionnellement réputé pour son peu d'intelligence) on peut reconnaître

[24] Il me semble que *R. Katičić* (Viz. izvori III, p. 281, n. 216) a interprété avec humour et de façon exact la syntagme de Théophylacte ὁ μηδενός (éditeur *Gautier*, Théophylacte p. 498, n. 2, y reconnaît le prénom ὁ Μηδενός en émettant une certaine réserve) comme le «fils de personne». Théophylacte insistait par là sur l'origine inconnue de Lazare tant sur le plan ethnique que social.

[25] *I. Dujčev,* Rilskijat svetec i negovata obitel', Sofija 1947.

[26] *H. Ahrweiler,* Citoyens et étrangers dan l'Empire romain d'Orient, La nozione di „romano" tra la citadinaza e universalita, Da Roma alla terza Roma, II, Roma 1982–84, 343–350.

[27] *Mullett,* Theophylact, 88.

chez Théophylacte l'attitude paternelle d'un prêtre vis-à-vis du troupeau spirituel qui lui a été confié (ep 50).

Michel Italikos, qui ne tarit pas de plaintes sur les conditions de vie très dures et le manque de culture de son nouveau milieu, a composé en l'honneur de sa ville cathédrale une description rhétorique – ecphrasis. Comme on a déjà mentionné, nous savons grâce à l'oeuvre historique de Nicétas Choniatès qu'il n'a pas seulement rendu honneur à Philippopoli mais a efficacement mis à profit toute son éloquence et son autorité de prêtre lors de négociations avec les croisés allemands en 1147 qui par leur comportement agressive menaçaient les citoyens de sa métropole.[28]

Environ un demi siècle avant la rédaction de cette description élogieuse de la région des Rhodopes, Théophylacte avait écrit la vie du saint Clément d'Ochrid, tout en participant activement au développement du culte de saint Achille sur les reliques duquel, précédemment amenées de Larissa, le tsar Samuel avait fait éléver une somptueuse basilique à Prespa. Il est certain que la présence de ces hommes érudits a trouvé quelques échos dans ces provinces. Prodrome répond à Italikos de façon rhétorique : Tu dis qu'à Philippopoli il n'y a ni Muses ni Charites. Mais les Muses et Charitès sont venues avec toi (*Browning*, 279 sq.).

Si des prêtres de haut rang pouvaient avoir une telle attitude protectrice envers leurs fidèles, un autre type de nouveaux venus dans les parties reculées de l'Empire les considéraient réellement comme des contrées étrangères et totalement non civilisées. Cela est le cas de Nicéphore Basilakès s'étant retrouvé en exile à Philippopoli et de Grégoire Antiochos envoyé à Sardique en tant que mercenaire. Tous deux ne sont pas avares de mots pour noircir ces pays éloignés de tous les conforts de la capitale. Ils se plaignent non seulement de l'absence des Muses mais aussi du climat très dur, des mauvaises conditions de vie et de la nourriture. Faisant allusion à l'ethnonyme Ἀψίνθιοι, nom du peuple qui d'après Hérodote peuplait l'antique Thrace, Nicéphore affirme que la terre aux alentours de Philippopoli, chargé de jus amers n'engendre que des choses amères, des plantes amères et des hommes amers (ep. 1; ep. 3).

A Sardique les maisons sont de dimensions modestes, recouvertes de paille comme si elles avaient été faites par des enfants dans leurs jeux. Les Constantinopolitains raffinés se moquent des Bulgares inélégants et habillés de pelisses et d'épaisses veste de laine et coiffés de bonnets (Gr. Antioch. ep. 1).

A Philippopoli les «fruits sont bon pour les porcs» — les prunes ressemblent aux des insectes, les melons ne sont pas destinés à la nourriture des hommes, les raisins sont pires que les mûres sauvages, et le vin est soit acide, soit a une odeur de moisi ou donne le mal de tête (Nic. Bas. ep. 4). Il convient toutefois d'être prudent et de se méfier d'un topos littéraire. Les mêmes plaintes sur la qualité de pain et de vin fait Georges Tornikès à Ephese. Quelque siècles plus tard, Théodore Métochite remercie un correspondant de lui avoir envoyé du vin, car, il est malade et ne peut boire le vin local.[29]

---

[28] Michel Italikos, ed *Gautier,* Introduction 26.

[29] *I. Ševčenko,*Theodore Metochites, The Chora and the Intellectual Trends of his Time, The Karye Djami IV, ed. *P. Underwood*, Princeton 1975, 89.

Le pain distribué aux soldats à Sardique était des plus fades et ne pouvait être apprécié que si on le comparait à ce qui les attendait, de totalement indigeste, plus loin à l'intérieur des Balkans, vraisemblablement dans les contrées peuplées par des Serbes. En tant que véritable Méditerranéen, et ce faisant xénophobe incapable d'accepter la moindre différence de moeurs, Antiochos regrette les poissons de mer et déteste les vaches, le lait et le fromage qui abondent à Sardique.

Toutefois, tous les Byzantins n'ont pas une opinion aussi négative sur les produits locaux. En plus de certains produits de l'artisanat populaire, tel que l'encrier en os de poisson ciselé provenant de Russie (Tzetzes, ep.80)[30] ou les manteaux en laine, les intellectuels byzantins qui apprécient la bonne chaire s'expédient les uns aux autres des produits du terroir: poissons, salés ou marinés, lard et fromage, ils vantent les volailles et le gibier qu'ils dégustent à leur table (Mich. Ital. ep 1).[31]

Bien qu'il reconnaisse être lassé des diverses sottises qui arrivent d'Egypte, des hiéroglyphes, de la religion et de l'astrologie, Italikos est enchanté des petits poissons salés du Nil qu'il a reçu en cadeau. En signe de reconnaissance il décrit en détail son goût à son correspondance et se vente d'avoir trouver une façon de les préparer pour qu'ils soient succulent, en les aspergeant d'huile, de thym et de menthe sèche (Mich. Ital ep. 19).

Toujours insatisfait, Tzetzès, qui a reproduit ses penchants naturels dans son propre style littéraire qui abonde en critiques et sentiments d'insatisfactions permanents, se plaint d'avoir reçu d'un correspondant à la place de lettres, trois poissons du Danube. Ces poissons étaient non seulement muets mais barbares aussi (ep. 39).

Si les mets recherchés étaient un moyen d'intégration pour deux cultures, la langue restait une barrière évidente.[32] Le contact avec les differentes populations ethniques avait ainsi pour effet une *contamination par la langue barbare* (Nic. Bas. ep. 2). L'absence d'éducation et de culture est identifiée avec la notion de barbare de sorte qu'il existe des cas où l'on se demande s'il s'agit réellement d'une particularité ethnique ou seulement de l'état d'ignorance d'une contrée reculée (ἀπαίδευται καὶ βαρβαρικαὶ οἰκονομίαι– Euthym. Malakés, ep. 9).

Les écrivains nourris de littérature antique se considéraient tenus de rire du toponyme *Kitzava* (Kičevo – Theophyl. ep. 82) ou de souligner qu'un «Hellène» appellerait le Vardar Axios. Afin d'obtenir un effet encore plus fort à travers la mise en opposition d'appellations étrangères inhabituelelles et de formes grammaticales érudites, Théophylacte associé à des toponymes slaves l'ancien suffixe de génitif — θεν, qui à l'époque antique servait de particule désignant un mouvement à partir d'un lieu donné. *Alors que je me trouve à Achrida, on me vise de Glavinica καὶ Βυδινόθεν ἢ Σθλαβιτζόθεν* (ep. 48). Toutefois il existe également des épistolographes qui, pour l'essentiel, appellent les choses par leur nom: le Vardar reste le Vardar, le paturage de montagne est appelé *planina* et les canaux – viviers *strou-*

30 *Shepard,* Tzetzes Letters to Leo at Dristra.

31 V. et *Browning,* Unpublished correspondence.

32 *G. Dagron,* Formes et fonctions du pluralisme linguistique à Byzance (IXe–XIIe siècle), TM 12 (1994) 219–240.

gai.[33] On trouve aussi chez Théophylacte la seule attestation de l'existence d'un impτt appelé *otročina*, assurément repris de l'état existant avant 1018 (ep. 12). Ce terme fiscal, lié au mot slave *otrok*, esclave, enfant, est mentionné en parallèle *l'aerikon*, taxe bien connue dans l'Empire byzantin.[34]

Italikos, par exemple, s'inclut lui-même parmis les «ἡμεῖς οἱ ἰδιῶται» qui appellent la couverture en laine de mouton *λοσνίχια*. Rares sont les savants qui comme Eustathios peuvent ce decider sur la provenance latine (Λατίνων ἐγχωρίος ἡ φωνή) ou grecque de certains terms (*Tafel,* ep. 7 = PG 136, 1258). Dans un autre texte Eustathe affirme explicitement que les Romée ont repris de nombreux mots aux barbares (Latins) tout comme de nombreux mots romées sont passés dans la langue barbare. Il reconnaît, par conséquent, que le contact des deux langues à conduit à une influence réciproque du point de vue du lexique (Tafel, p. 39). Mais, en général, le latin est traité avec le même mépris comme une langue barbare et prétentieuse incomparable avec du grecque (Gr. Tornik. ep. 7).

Si nous observons le problème de l'assimilation, non plus dans les provinces mais au cœur même de l'Empire nous y trouvons des étrangers integrés dans le système administratif de l'Etat. Ce fait, comme au temps de Synésios, etait mal vu par plusieurs intellectuels. Georges Tornikès proteste energiquement à l'idée qu'on puisse préférer les étrangers, à la langue et au mode de pensée barbares, à un Hellène libre et cultivé (ep. 10).[35] D'autre part, les noms de certains destinataires parlent par eux-mêmes. Qu'il soit question de *theophilestatos didaskalos,* Jean Radinos (Eustath. *Tafel.* ep. 29 = PG 136, col. 1296; Tzetzes, ep 88), de toute évidence d'origine slave, ou de Grégoire Taronitès, chef militaire réputé et membre d'une importante famille arménienne depuis longtemps assimilée dans les couches les plus élevées de la société byzantine, il s'agit la de correspondants considérés sur un plan d'égalité, égaux du point de vue de l'éducation, et parfois même supérieurs du point de vue du statut social. Certains représentants, voire des familles entières, issus des couches les plus élevées de communautés ethniques se sentaient et s'estimaient être de véritables représentants de la communauté romée. S'enorgueillissant de son origine familiale, Tzetzès est tout aussi fier d'avoir une mère issue d'une haute famille ibère que de son père, un pur Hellène (ep. 6).[36]

Parmi les cas d'acculturation d'étrangers en milieu constantinopolitain nous pouvons finalement rappeler l'exemple intéressant d'un jeune Russe que l'évêque de

---

[33] *Alice Leroy-Molinghen,* Trois mots slaves dans les lettres de Théophylacte de Bulgarie, Annuaire de l'Institut de philologie et d'histoire orientales et slaves 6 (1938) 111–116; *R. Bernard,* Causes de la disparition du domaine balkanique d'un mot slave commun attesté en vieux bulgare: strouga..., Actes du premier Congrès international des Études balkaniques et sud-est européennes. VI. Linguistique, Sofia 1968, 731–734.

[34] *Leroy-Molinghen,* Trois mots slaves; *Litavrin,* Bolgarija i Vizantija, 189; Viz. izvori III, 294 n. 205 (*Katičić*); Słownik starożytności słowiańskich, III 2, Wrocław–Warszawa–Kraków 1968, s. v.; *Panov,* Teofilakt Ohridski, 120 sqq.

[35] *P. Magdalino,* Byzantine Snobbery, The Byzantine Aristocracy IX to XIII Centuries, Oxford 1984, 65 sq.

[36] Cf. Tzetzae Historiae; *Gautier,* La curieuse ascendance de Jean Tzetzès, REB 28 (1970) 207–220.

Dristra a envoyé auprès de Tzetzès dans la capital pour être à la fois une sorte de semi serviteur et de semi élève (ep. 80, ep. 82).[37] La premier chose qu'a faite Tzetzès a été de changer le nom du jeune homme dont il n'était pas en mesure de comprendre la langue barbare. Sevlad (vraisemblablement Vsevolod) est ainsi devenu Théodore. Il s'agissait là d'une sorte de rituel de passage d'une civilisation à l'autre. Quel a été le destin de ce Sevlad — Théodore nous l'ignorons.

Нинослава Радошевић

ИНОПЛЕМЕНИЦИ У ПРЕПИСЦИ ВИЗАНТИЈСКИХ ИНТЕЛЕКТУАЛАЦА XII ВЕКА

Одговарању на питање каква је била „слика о другима" у преписци византијских људи од пера XII века може се прићи са више различитих страна.

На првом месту треба водити рачуна о главним карактеристикама византијске епистолографије уопште. Тежња за деконкретизацијом, за испољавањем учености и за суптилним и вештим варијацијама познатих елемената који се унедоглед понављају, свакако је присутна и у овом времену.

Утисак који преовлађује је однос припадника моћне и дуговеке империје према суседним народима на нижем цивилизацијском и културном ступњу, било кад су у питању конкретни спољни непријатељи са којима је у одређеном тренутку царска војска у рату, било кад се ради о народима на периферним областима царства са којима царски чиновници и црквени хијерарси долазе у додир.

Ламенти високих цариградских интелектуалаца који обављање својих функција у удаљеним областима, рецимо у Охриду или Филипопољу (Пловдиву), приказују као тешки живот прогнаника међу полудивљим варварима, готово да представљају литерарно опште место (*topos*).

Када се надмени и афектирани интелектуални став епистолографа схвати као одраз политичке идеологије царства и кад се пажљиво издвоји архаизирајући слој реторичког начина изражавања, обавезног у овом књижевном жанру, писма могу да пруже драгоцене податке о *иноӣлеменицима* и пластичне приказе њиховог начина живота.

37 *Shepard,* Tzetzes Letters to Leo at Dristra.

Зборник радова Византолошког института XXXIX, 2001/2002.
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines, XXXIX, 2001/2002

УДК: 726.5.033.2(=861):904–03(497.11)

ВОЈИСЛАВ КОРАЋ

ИСТРАЖИВАЊЕ ОСТАТАКА ХРАМА СВ. ПАНТЕЛЕЈМОНА У НИШУ

У раду се саопштавају налази археолошких истраживања остатака храма Св. Пантелејмона. Уз извештај о налазима предлаже се могућа студијска реконструкција храма.

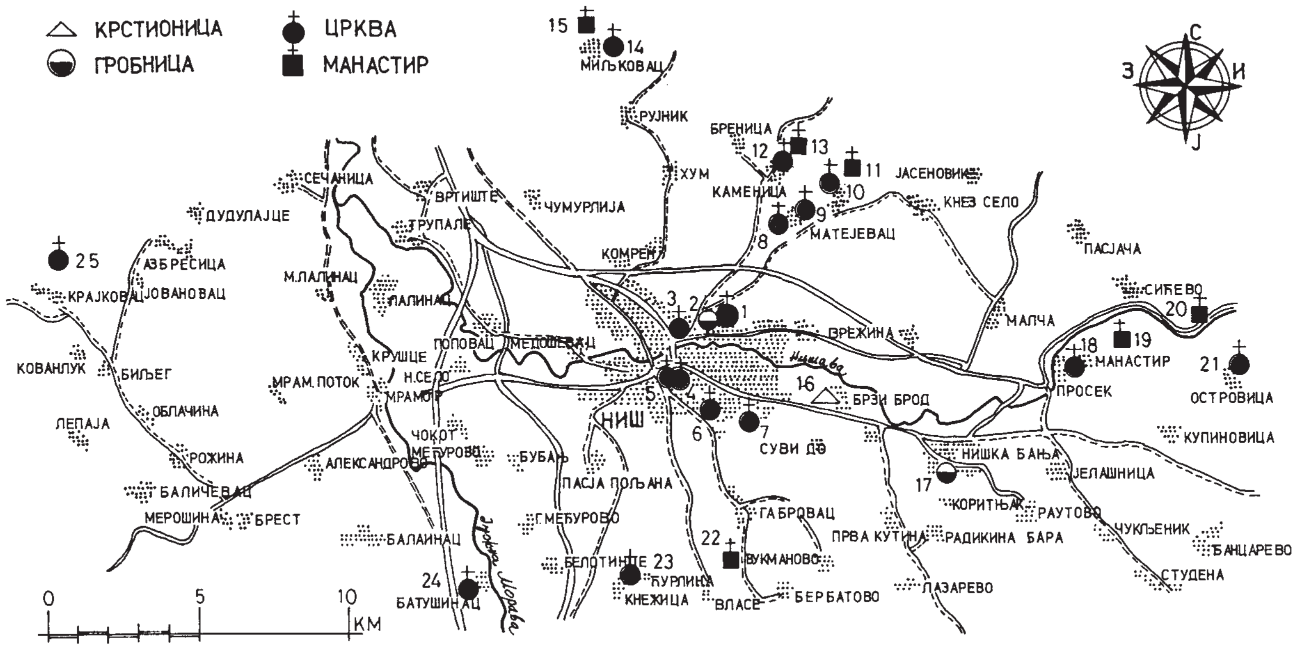
Основна обавештења о археолошком истраживању остатака храма Св. Пантелејмона објављена су у зборнику радова посвећеном Стефану Немањи. У тексту који се сада објављује предочава се подробан извештај о истраживањима и налазима оствареним у току истраживања, и покушај да се у идеалном смислу прикаже замисао простора храма. Оскудни грађевински остаци били су основ за студијску реконструкцију храма. Поређењем основа цркава којима је био ктитор Стефан Немања дошло се до закључка да је замисао простора и структуре Св. Пантелејмона била најближа простору и структури Богородичине цркве у Студеници.

Извештају о радовима приложен је каталог гробних налаза украса и употребних предмета који су по високој вредности очигледно припадали високом друштвеном слоју.

Археолошко истраживање остатака храма Св. Пантелејмона у Нишу остварено је у оквиру двеју кампања, 1966. и 1969. године средствима Одељења за историју уметности Филозофског факултета у Београду, уз помоћ Народног музеја у Нишу. Од стране Филозофског факултета у раду су учествовали у првој кампањи В. Кораћ и Н. Дудић, у другој кампањи В. Кораћ, Марица Шупут, Драган и Весна Тодоровић, а од стране музеја Бојана Дељанин и Радмила Ајдић у обе кампање. Сведене могућности ширих сазнања и ограничена средства били су разлог што радови нису настављени. Основно обавештење о резултатима истраживања објављено је у зборнику радова *Стефан Немања — Свети Симеон Мироточиви. Историја и предање*.[1] У овом тексту се саопштавају исцрпнији подаци о природи и току истраживања као и о укупним налазима.

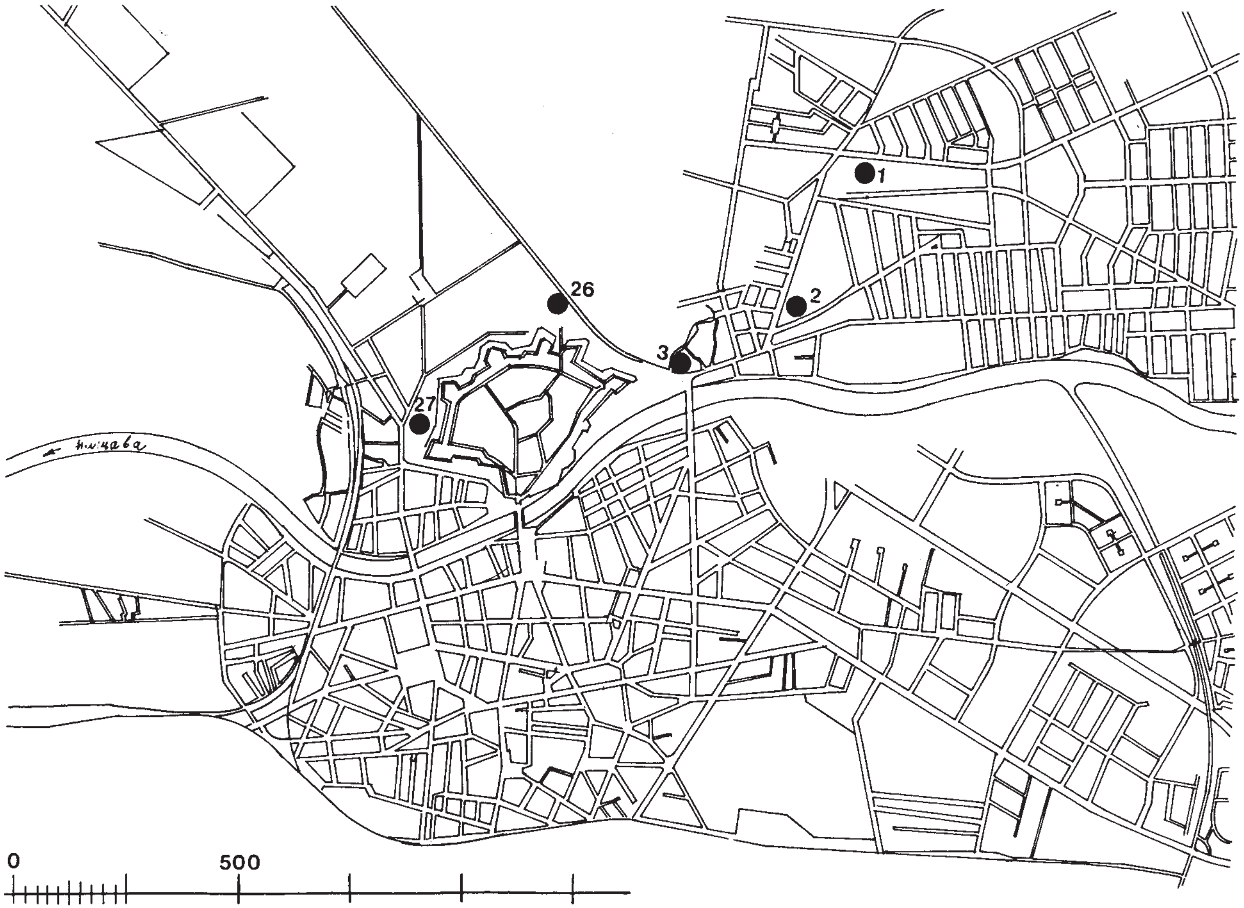
[1] *В. Кораћ*, Свети Пантелејмон у Нишу, задужбина Стефана Немање, Стефан Немања — Свети Симеон Мироточиви. Историја и предање, Научни скупови САНУ, књ. XCIV, Одељење историјских наука, књ. 26, Београд 2000, 163–169.

1. Црква Св. Пантелејмона
2. Ранохришћанска гробница са фрескама
3. Ранохришћанска базилика са мартиријумом
4. Саборна црква у Нишу
5. Црква Св. Архангела Михаила и Гаврила (мали Саборни храм)
6. Црква Св. Николе у Нишу
7. Хиландарски метох у Нишу
8. Црква Св. Петке код Доњег Матејевца
9. Црква Св. Архангела Михаила у Доњем Матејевцу
10. Латинска црква у Горњем Матејевцу
11. Манастир Св. Јована код Горњег Матејевца
12. Црква Св. Николе у Каменици
13. Манастир Св. Ђорђа у Каменици
14. Црква Св. Богородице у Миљковцу
15. Манастир Св. Николе код Миљковца
16. Старохришћански баптистериј на Медијани
17. Ранохришћанска гробница у Нишкој Бањи
18. Црква Св. Николе у селу Манастир
19. Манастир Св. Богородице у Сићевачкој клисури
20. Манастир Св. Петке Иверице у Сићевачкој клисури
21. Црквиште Св. Арханђела Гаврила у Сићевачкој клисури
22. Манастир у Габровцу
23. Византијска базилика и црква Св. Петке у Ћурлини
24. Црквиште Св. Илије код Батушинца
25. Манастир Св. Јована изнад Крајковца

1. Археолошка карта Ниша и околине

1. Црква Св. Пантелејмона
2. Ранохришћанска гробница са фрескама
3. Ранохришћанска базилика са мартиријумом
26. Средњовековна некропола на траси аутопута северно од Нишке тврђаве
27. Средњовековна некропола на Гласји, западно од Нишке тврђаве

2. Археолошки локалитети на подручју Ниша

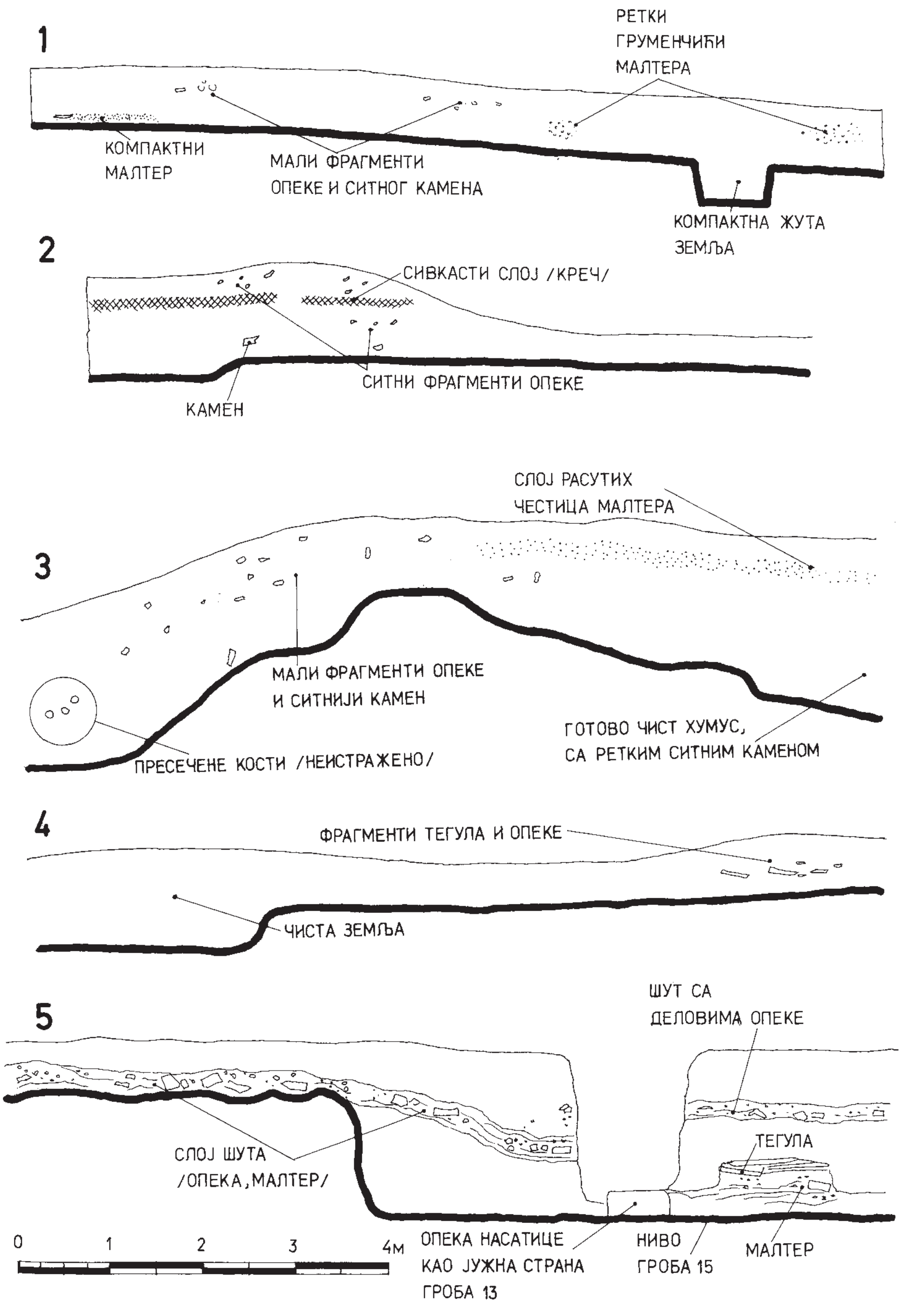
Биографија Стефана Немање коју је написао његов син Стефан Првовенчани основни је историјски податак о цркви Св. Пантелејмона. Говорећи о побожности свога оца и његовим ктиторским делима Првовенчани каже да је Стефан Немања дубоко уважавао „светога и великога мученика Пантелејмона у граду Нишу, који му храм ту сазида“.[2] Разумљиво је поставити питање шта је Стефана Немању усмерило на изградњу храма у Нишу. О драматичној историји Ниша у средњем веку поуздане податке пружа студија Ј. Калић.[3]

Стефан Немања је у жељи да своју државу прошири и ојача намеравао да престоницу смести у Нишу, у одмаклом раздобљу своје владе, у осмој деценији XII века. Нису познати подаци о трајању Св. Пантелејмона; очували су се једино назив локалитета и традиционални пантелејски сабори. Крајем XIX века саграђен је у близини места на коме се налазила средњовековна црква храм посвећен истом светитељу. Памти се да је материјал из рушевина старог Св. Пантелејмона коришћен приликом изградње нове цркве (1882–1883). Старији мештани су казивали да је почетком друге деценије XX века (1910–1913) било остатака зидова. Камен је развлачен по околним градилиштима, а део материјала је узидан у подградни зид на јужној страни постојеће цркве Св. Пантелејмона.

Истраживање је започето педесетак метара североисточно од цркве Св. Пантелејмона, на земљишту које се по предању везивало за стару цркву Св. Пантелејмона. Одржао се обичај да се верници окупљају на овом месту на дан Св. Врача (14. јули). На једном месту су била постављена три камена од седре, а поред њих је стајало дрво. Уз каменове су паљене свеће и остављан новац. Конфигурација земљишта је одредила правац истраживања. Приближно у правцу запад–исток простире се зараван приближно двадесетак метара дуга и десетак метара широка, затрављена у висини нешто нижој од околног терена. Зараван је са северне, источне и јужне стране, нарочито са северне и источне, била уоквирена узвишењима каква се обично образују над остацима зидова. Уз њу је на северној страни терен нешто подигнут, нераван, делимично покривен жбуњем, а на неколико места су били укопани већи комади притесаног камена. Откопавање је започето постављањем сонде према узвишењу које је на истоку затварало зараван, да би се њоме пресекло поменуто узвишење и видело постоје ли на том месту остаци зидова. Истовремено је постављена сонда у правцу север–југ, на месту на коме се налазило поменуто камење као белег култа. У том тренутку није на терену постављена квадратна мрежа јер се претпостављало да ће се наићи на зидове, који би могли да служе као ослонац за утврђивање положаја налаза. Предвидело се да се мрежа накнадно постави, ако се не наиђе на зидове. Првом сондом је поменуто узвишење на источној страни пресечено. Пронађен је само хумус и на већој дубини слој грађевинског шута, састављен од малтера и нешто фрагмената опеке. Тај је слој пресечен, сонда је продубљена и усмерена према западу. У јужној сонди, у правцу север–југ, пошло се према јужном узвишењу да би се проверило постоје ли остаци зидова. И овде се наишло на дубок

[2] Списи светога Саве и Стевана Првовенчанога, превео Л. Мирковић, Београд 1939, 186.

[3] *Ј. Калић*, Ниш у средњем веку, Историја Ниша I, Ниш 1983, 94.

3. Профили истраживаног земљишта: 1) у квадратима D5, E5, E6, F6; 2) у квадратима A4–B4; 3) у квадратима B5–A6; 4) у квадратима B1–B4; 5) у квадратима D5–D7.

слој хумуса. Проширењем сонде према истоку наишло се на камење, а даљим ископавањем откривени су остаци зида. Сонда која је постављена у правцу исток–запад продужена је према западној страни пошто изнад брежуљкастог узвишења нису нађени остаци зидова. Та је сонда продужена у дужини од двадесетак метара, да би се испитали делови терена чија је конфигурација наговештавала постојање грађевинских остатака. Горњи слој је чист хумус, а испод њега су се појавили фрагменти тегула и опеке и понеки камен. Тегуле имају античке профиле. Испод овог слоја, све до здравице, није било налаза. Сонда на јужном делу проширена је према истоку, да би се пратили остаци зида, који иде у благом луку према североистоку, па се могло закључити да се ради о апсиди. Карактеристично је да је на овом месту одржаван култ, паљене су свеће. Овде су стајала три поменута камена као белег култног места. Зид је био наговештај да је одиста у питању апсида, тј. олтарски простор, а темељ зида на малој дубини указује на веома спуштен терен. Чињеница да су на великој дубини нађени новији предмети упућује на закључак да је терен прекопаван. Сонда је настављена према северу. Терен се састојао готово искључиво од хумуса. Само на једном месту је био пресечен слој малтера, можда као траг зида.

Пошто се није наишло на зидове по којима би се могла бележити места налаза, на терену је постављена квадратна мрежа (на 4 m дужине). Претходно успостављене сонде обележене су римским бројевима.

Остатак зида полукружне апсиде у квадрату C7 не наставља се, није се очувао ни према северној ни према западној страни. У дугачкој сонди према западу (I) откривени су само гробови. На гробове се наишло и у сонди према северу (II). Нејасни остаци зида су затечени у квадратима B6 и B5. На гробове и остатке зида наишло се такође на јужној страни, у квадрату D6. У шуту је било фрагмената тегула и керамике. Нађен је и мали фрагменат малтера са фреском. Даљим откривањем у правцима север–југ и исток–запад наилазило се на гробове. А у шуту су налажени фрагменти опеке и керамике.

У квадратима C7 и D7 откривени су гробови дуж спољне стране апсиде, укопани у нивоу темеља апсиде. У квадратима C7 и C8, поред гробова, откривени су неодређени остаци зидова. Карактеристично је да су лобање покојника биле покривене опеком или тегулама. Гроб бр. 5 наводи се као пример гроба испод којег је раније био укопан гроб. Такво је стање затечено на више места. Као пример би се такође могао навести гроб 10 у квадрату D6. Костур је веома оштећен накнадним укопавањем.

Површина у квадрату D7 посебно је испитана, да би се проверило постоје ли зидови јужно од апсиде. Испод слоја хумуса откривен је грађевински шут (малтер, ломљен камен, фрагменти опеке) дебљине 10–20 cm. Испод тог слоја нису нађени остаци зида, па је вероватно да је слој настао када је грађевина порушена.

Остаци малтера и мање површине поплочане фрагментима опеке откривени су у квадрату E6. Даље, према јужној страни, у низовима квадрата F и G није

било гробова, што наводи на закључак да су само храм, затим његови остаци и површине изнад њих поштовани као површине за сахрањивање.

У квадрату C6, испред апсиде, наишло се на више предмета новијег порекла (новац, гвоздени окови). То је место на коме су мештани палили свеће и остављали новац. Та је чињеница, по себи, вредна пажње — наводи на закључак да је било упамћено да се на том месту налазио олтарски простор.

Откопавање у квадрату D5 заслужује пажњу због велике количине затеченог шута (малтер, фрагменти опеке). На површини тога квадрата могао је стајати јужни зид цркве. На њему је откривен остатак малтера који се продужава према истоку, у низу квадрата D. Слој малтера се налазио на око 0,5 m испод нивоа земљишта.

У гробовима у квадратима D5; D6; E4 нађени су остаци дрвених сандука, металних клинова, као и гробови испод њих. Они хронолошки најуверљивије показују велику смену у некрополи. У низовима квадрата C, B, A је такође откривено више гробова.

Земљиште на јужној страни, у низовима квадрата E и F, у целини је истражено, приближно до нивоа на коме је вршено укопавање. На том се нивоу налазе последњи остаци зиданих конструкција. Вршена су сондирања испод тог нивоа. Није било ни података ни наговештаја да би испод тога нивоа требало очекивати било какве остатке у вези са средњовековним или касноантичким објектом на локалитету. На поменутом нивоу је слој многобројних фрагмената кровних тегула, и доњих и горњих (tegula, imbrex). Известан број горњих очувао се у целини. Сличне су налажене у конструкцији неколико гробова на источном делу терена. Нарочито густ слој поменутих фрагмената кровних тегула откривен је у квадратима у низовима E, F6, F7. Овакви фрагменти налажени су на терену локалитета приближно на истом нивоу, или нешто мало више, готово на целој површини локалитета. Очигледно је да потичу од кровног покривача касноантичког објекта који се налазио на овом месту. Особено је то што су фрагменти распрострањени приближно на истом нивоу. Може се закључути да поменути фрагменти обележавају тренутак рушења овог објекта. Околност да су они концентрисани изван површине коју је покривала средњовековна црква разумљива је. Тај део терена није поремећен приликом изградње средњовековног објекта. Чињеница да су гробови на том делу земљишта укопавани само до поменутог нивоа говори да су гробови млађи. Конструкција која је откривена у низовима F, G4, G5, правоугаона грађевина са подом од ломљене античке опеке, вероватно је средњовековна просторија у којој је антички материјал секундарно коришћен. Уочљиво је да се на истом нивоу налазе остаци дугачког зида, у низу D, који би требало да, по свим налазима, представља остатак касноантичког објекта, што значи да би дно, основа зида, било на нивоу околног терена. Објашњењу доприноси околност да терен пада са севера према југу, што се показује и на профилима. На северној страни земља се састоји од чвршћег материјала. Стога је култура тога дела терена неупоредиво сиромашнија. На тој, вишој страни очувало се неупоредиво мање остатака грађевина. Малтерни слој у низовима D,

Е5, Е6 такође је у истом нивоу. По саставу је то кречни малтер са ситним комадићима камена. Узимајући у обзир чињеницу да се тај слој налази на нивоу и у непосредном суседству слоја касноантичког кровног покривача, може се закључити да је вероватно припадао средњовековном објекту.

У квадратима Е2, F2 и F3, F4 откривени су остаци зида у правцима север–југ и запад–исток. Слични су остацима зидова откривеним на другим местима. Чист бео малтер, без примеса опеке, вероватно представља најнижи слој зидне масе. Ради се, у сваком случају, о западним деловима грађевине, вероватно нартексу. У продужетку дугачког зида, у низу D, у квадрату D3 налази се остатак слично грађеног зида. Даље у истом правцу налази се такође сличан остатак. Изгледа да је у питању исти зид, који је у квадрату D3 пресечен гробовима. Тај се зид повезује са остацима зида који се пружа у правцу север–југ, у квадрату D2. Није, међутим, сасвим сигурно да је то у целини конструкција која је везана за старију грађевину. Поменути зид у правцу север–југ састоји се, додуше, од малтера сличног састава (бели креч и ситни оштрозрни песак), али је он у зиду из низа D много чвршћи. Тачно у правцу зида налази се неколико блокова сиге који међусобно нису повезани малтером. Могуће је да су они били део зида на овом месту. Положај зида у правцу D2, у правцу север–југ, допушта могућност да се ради о остацима средњовековне цркве. Могуће је да је тај зид легао на остатке западног зида старије култне грађевине. Пошто је у питању дно зидова, сме се претпоставити да се не види јасно одвајање малтера, али да је западни зид старије грађевине могао послужити као директна подлога за западни зид средњовековне грађевине. Остатак малтера у квадрату D3 (јужно од зида запад–исток) компактне је структуре и горње површине. Дебљина малтера је око 5 cm. Ово је вероватно остатак пода старије грађевине.

Северна страна је била једна од површина која се морала испитати. У графичкој схеми то је низ квадрата А3, А4, А5, А6. Такође је предузето испитивање квадрата у низу В. У дечијем гробу, уз костур у дерутном стању, нађена је наушница са проширењем на коме су грануле (инв. бр. 185), бронзано дугме и чанкасти новчић. Чанкасти новчићи су налажени готово у свим откривеним гробовима. Уз фрагменте керамике, ређе стакла, били су готово редовни састав гробова.

На источној страни, на прелазу из квадрата D7 у квадрат Е7 у гробу бр. 112 нађен је крст од беличасте пасте са двоструким хоризонталним крацима (инв. бр. 189).

У низу квадрата В, између В4 и В5, у гробу, са костуром у дерутном стању, нађене су две наушнице крушколиког облика. У квадрату В2, у гробу, уз само делимично очуван костур нађен је бронзани крст, типа енколпиона, на коме се на дужем, вертикалном краку налази старословенски натпис Михаил (инв. бр. 202). На граници квадрата А4 и В4, у гробу, уз добро очуван костур, нађене су две сребрне минђуше са три јагоде. Једна је минђуша у фрагментима.

На источној страни, у серији квадрата D и С, откривено је више гробова; костури су затицани углавном у дерутном стању. У шуту је затечено много фрагмената опеке и керамике. Уз неколико гробова је нађено више комада бронзане и коштане дугмади, као и чанкастих новчића.

У средини квадрата В8 нађена је, поред делимично очуване наруквице од стаклене пасте, једна бронзана фрагментована наруквица. Осим наведених, на истом земљишту откривено је више гробова, у којима су такође налажени фрагменти керамике и чанкасти новчићи, деформисани и веома патинирани.

На западном делу терена, тачније на северозападном углу, истраживање је настављено пошто су уклоњени гробови новијег порекла. На граничној линији квадрата В3 и В4 откривен је гроб (бр. 138), у коме је нађена мања коштана иконица, са попрсјем Богородице. Горња лучна ивица хоризонтално је бушена. Иконица је на грудима ношена. Кости покојника су затечене у дерутном стању. Био је слободно укопан, без икакве конструкције, а усмерен, као и сви други гробови у правцу запад–исток. У гробовима који су откопани у наставку рада на истом земљишту није било посебних налаза. Налажени су бронзани чанкасти новчићи, а у шуту фрагменти опеке и керамике.

У завршној фази истраживања рад је настављен на западној страни, у квадратима А4, В4, А5, В5, ради допунског проверавања истраженог земљишта. На терену је налажен креч помешан са земљом и фрагменти црне керамике. Нађени су метални клинови и једна метална алка.

У оквиру истог, допунског проверавања налаза на североисточном делу терена, у низу квадрата А, В, С8 и С9 терен је спуштен до одговарајућег нивоа. Није било налаза. У низу D, у квадратима D6 и D7, наишло се на остатке зидова. У квадрату Е7 откривен је један блок зида од малтера и опеке, а од њега се према северу и западу пружа слој од набијеног шљунка и песка. Могуће је да је у питању остатак старије грађевине, претпоставимо базилике. Блок се налази тачно у правцу зида који би стајао на отвору претпостављене базилике. На том правцу је нађено неколико малих остатака зидова, у линији 1 и 2.

Теренско истраживање локалитета завршено је договором о заштити целине.

Битно обележје археолошком локалитету даје велики број гробова. Св. Пантелејмон се, у том светлу, представља као права некропола. У позном раздобљу он је то и постао. Мада се два слоја гробова нису могла у потпуности раздвојити, по налазима, начину сахрањивања и међусобном односу старији гробови су настали док је постојала црква. По њиховом положају може се судити о првобитној цркви. Истраживање је проширивано према налазима и процени о могућој површини цркве.

На изворном месту су се очували оскудни остаци зидова. Најважнији су унутрашњи и спољашњи остаци полукружне апсиде на источној страни и остаци два зида на западној и јужној страни. Један се пружао у правцу запад–исток, други у правцу север–југ. Остатак зида на северној страни би могао бити основа полукружне или правоугаоне нише постављене управно на осовину храма, која има добро познати правац запад–исток. Остаци зидова су грађени од истог материјала, камена и кречног малтера локалног порекла. Опека је античког порекла, потиче од кровних покривача. Велика количина нађених фрагмената античке опеке разумљива је — у непосредној близини Св. Пантелејмона налазе се

познати антички локалитети. Тегуле су коришћене за покриваче изнад гробова. Гробови у два слоја, велике временске удаљености, слични су по начину сахрањивања. Старији гробови су на истој дубини, а млађи слој је изнад њега. На појединим местима тај слој је пореметио старије гробове, што указује на то да је претходно стање цркве, односно њених остатака, било заборављено. Није се могло установити када је настао млађи слој. Основно обележје старије некрополе јесте њен положај и распоред гробова у односу на грађевинске остатке. Старије гробове оквирно датују налази, раногословенска керамика, накит и друго (в. Infra). Треба поменути општу распрострањеност чанкастог византијског новца. Као што је добро познато, српски новац се касније појављује. Другим речима, старији гробови су из прве епохе живота храма, из времена Стефана Немање и коју десетину година касније. Приметне су празнине на површини за коју је могуће претпоставити да је била покривена грађевином цркве. Приметно је, истовремено, да су гробови густо постављени по ивицама те површине. Очигледно је да се на њој налазила црква дуж чијих зидова се сахрањивало. Малобројни су гробови који су настали у простору цркве. То су морали бити гробови нарочито угледних личности.

Грађевински остаци, положај старијих гробова и гробни прилози који се могу приближно датовати у време изградње Св. Пантелејмона и непосредно после тога времена основа су за претпоставку о архитектури цркве. Замисао грађевине могла је да настане у оквиру решења очуваних у најстаријим задужбинама Стефана Немање. По времену настанка Св. Пантелејмон се налази између Ђурђевих ступова и Студенице. На површини коју је покривала црква Св. Пантелејмона може се реконструисати једнобродна грађевина, постављена у правцу запад–исток. Јасно су одређени положај и облик апсиде. Темељ правоугаоне нише на северној страни могао би се схватити као основа северног вестибила. Схеме наоса Ђурђевих ступова и Студенице блиске су величином и вероватним распоредом простору Св. Пантелејмона. Схема плана Богородичине цркве у Студеници ближа је као схема нишкој цркви, што показује приложени цртеж.[4]

ПРЕДМЕТИ НАЂЕНИ ПРИЛИКОМ ИСТРАЖИВАЊА ОСТАТАКА СВ. ПАНТЕЛЕЈМОНА

Ситни предмети примењене уметности

Ситни предмети примењене уметности нађени приликом истраживања остатака Св. Пантелејмона по својим су обележјима у оквирима познатим српској средњовековној уметности. Накит у металу и стаклу као и керамика имају паралеле у познатим музејским збиркама. У наредном тексту предмети нађени

[4] Сличан опис реконструкције саопштен је у чланку *В. Кораћ*, нав. дело, 167. За основе наведених споменика в. *А. Дероко*, Монументална и декоративна архитектура у средњовековној Србији, друго издање, Београд 1962, сл. 154 и 156.

на земљишту Св. Пантелејмона представљају се кроз поређења са предметима објављених збирки.

Сребрна наушница са јагодом бр. 32, Т I, има паралелу, у нешто друкчијем облику привеска, у минђушама у Музеју примењене уметности.[5] За минђушу са три јагоде у низу сматра се да је омиљени вид украса у налазиштима у Србији.[6] У изворном облику била је слична њој минђуша бр. 37, Т II.

Стаклена наруквица, бр. 1, Т II, од које се очувао само део, по облику је веома слична бакарној наруквици, датованој у XI–XII век.[7]

Бронзана позлаћена гривна, бр. 203, Т II, може се упоредити са гривном у Музеју примењене уметности.[8] У истој збирци Музеја бронзана једноставна наруквица има облик коме су сличне наруквице од стаклене пасте, бр. 15, 110, 201, Т II.[9]

Минђуше на Т III, различито сачуване, у изворном облику биле су међусобно сличне. Основу чини карика, а на кругу је, на доњој страни, лоптаст украс, који се обично назива јагодом, или венац лоптица. Минђуше бр. 77, 62, 133, 32, Т III, сребрне су и боље обрађене. Бронзане су минђуше 185 и 28. По свом основном облику минђуша бр. 32 може се сматрати сличном минђуши бр. 16 из музеја у Сомбору, датованој у XIII век.[10]

Иконица бр. 204, Т V, објављена је, што значи доступна јавности, у књизи Б. Радојковића.[11]

Прстен бр. 18, Т V, јединствен по свом облику, урађен је у провидном црвенкастом камену. Укупним обликом и сребрним оквиром камена спада у ред репрезентативног накита. Требало би да потиче из раног средњовековног раздобља.[12]

Прстен бр. 132, Т IV, сребрн, проширене главе, са грчким натписом, има облик сличан прстеновима у Музеју примењене уметности.

Прстен бр. 228, Т IV, сличан је претходном, проширене је главе, има аналогије у Музеју примењене уметности.[13]

Сличног облика, у истој је врсти бронзани прстен, бр. 39, Т IV, са тачкастим орнаментом.

---

[5] Уп. *Б. Радојковић*, Накит код Срба, Београд 1969, сл. 15 и 21.

[6] Уп. *В. Бикић*, Антички узори у средњовековном накиту XI/XII века на тлу Србије, Трећа југословенска конференција византолога, Крушевац 10–13. мај 2000, Београд — Крушевац 2002, сл. 1, 9 и стр. 240.

[7] *Радојковић*, нав. дело, сл. 29.

[8] Исто, сл. 27.

[9] Исто, сл. 27.

[10] Исто, сл. 16.

[11] *B. Radojković*, Sitna plastika u staroj srpskoj umetnosti, Beograd 1977, сл. 10.

[12] *Бикић*, нав. дело, сл. 2/9.

[13] *Radojković*, nav. delo, сл. 3.

Сребрни прстенови бр. 30 и 66, Т IV, са проширеном кариком на врату, на коме је орнамент, могу се упоредити са прстеном из Раса, који се датује у XI — прве деценије XII века.[14]

Енколпиони, бронзани пекторални крстови украшени су урезаним геометријским линијама. Истичу се крстови 135, Т VII и 205, 202, 150/Т VIII. Крст 202 има српски натпис Михаил. О пекторалним крстовима реликвијарима из раног средњег века писао је С. Радојчић.[15]

Фрагменти керамике, налажени у шуту и хумусу, многобројни су, али је мало оних по којима би се могли поуздано реконструисати изворни облици. За представљање керамике приложеним цртежима одабрани су само већи комади, на којима су видљива основна обележја судова. Изостале су реконструкције целина јер за њих нема довољно података. По начину обраде углавном припадају врстама домаће грубље керамике. Може се закључити да је реч о домаћим лонцима за кућну употребу.

Према начину украшавања неколико је примерака чија би обележја припадала старосрпским лонцима.[16] Показани су на нашим таблама Т XIII–XV. По наглашеном профилу треба поменути фрагменте бр. 237 и 183/Т XI.[17]

Остаци стакла су скромнији од керамике. Углавном су се очували у сасвим ситним фрагментима, на основу којих је тешко правити реконструкције изворних облика. Показани су на две табле, XI и XII. По украсу треба поменути фрагменте бр. 248, 218, 50 и 60/Т XII.[18]

---

14 *Бикић*, нав. дело, сл. 2/1.

15 *С. Радојчић*, Крстови реликвијари из раног средњег века у београдским збиркама, Одабрани чланци и студије, Београд 1982, 53–58. Крст с реликвијама *D. Bucktone*, Byzantium, Treasures of Byzantine art and Culture, London 1994, стр. 143. Детаљан опис и литература о сличним налазима.

16 Уп. *M. Bajalović-Hadži-Pešić*, Keramika u srednjovekovnoj Srbiji, Beograd 1981, 46.

17 *Г. Марјановић-Вујовић*, Раносредњовековна керамика, Историја примењене уметности код Срба, Београд 1977, Т I за профил и Т II за украс.

18 За стакло уп. *М. Ћоровић-Љубинковић*, Историја примењене уметности код Срба, 215, сл. 8, 8а, 9а.

Vojislav Korać

FOUILLES DES VESTIGES DE L'EGLISE SAINT-PANTELEEMON A NIŠ

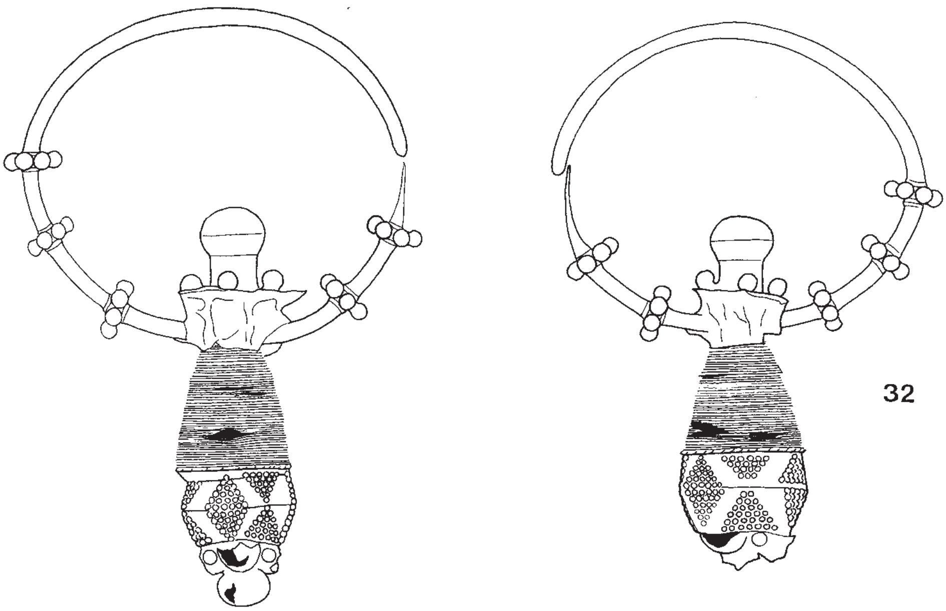
Les principales communications concernant les fouilles de l'église Saint-Pantéléèmôn ayant déjà été publiées dans le recueil de travaux consacré à Stefan Nemanja, le présent texte propose un rapport détaillé des dernières fouilles et des résultats obtenus. Il est complété, en se fondant sur les maigres vestiges architecturaux mis au jour, d'une tentative de reconstitution idéale de la conception spatiale de l'église. Son rapprochement avec les plans des autres églises ayant eu pour fondateur Stefan Nemanja permet de conclure que le conception de l'espace et la structure de Saint-Pantéléèmôn était très proche de celles de l'église de la Vierge à Studenica.

Ce rapport sur les fouilles effectuées contient également un catalogue de trouvailles funéraires, parures et objets utilitaires qui, au vu de leur grande valeur, appartenaient de toute évidence aux couches élevées de la population.

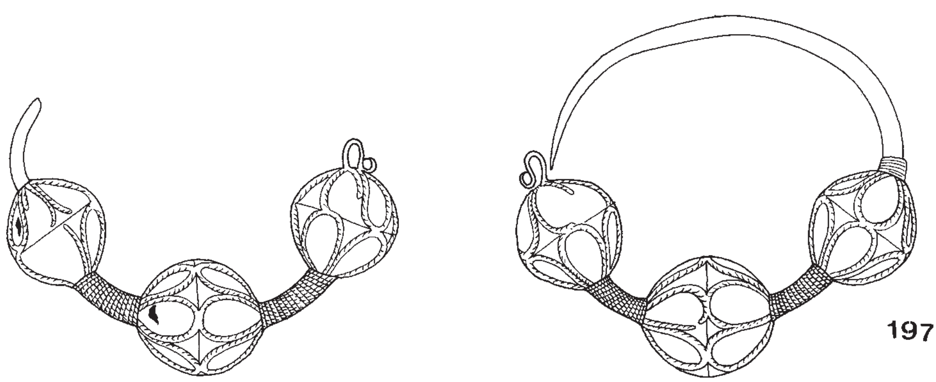
На таблама, у наставку, приказани су цртежи највреднијих комада накита чанкастих новчића, пекторалних крстова и фрагменти керамике и стакла. Сваки предмет има свој редни број. Предмети нису нацртани у истој размери, али су дате димензије у одговарајућој јединици описа (каталога).

T I

32	кв. C8 у слоју земље између гробова 5 и 5а	Сребрна минђуша украшена једном лоптастом јагодом чија је средина извучена и наглашена.	сребро	R = 2 cm
197	кв. A4 гроб 127	Фрагментована сребрна наушница на карици неједнаке дебљине са три једнаке јагоде лоптастог облика које су распоређене на доњем делу карике. Између централне јагоде и бочних јагода простор је украшен навијеном жицом. Саставак двеју половина лоптица незнатно је наглашен. Јагоде су украшене развученим кружићима од увијене жице који су симетрично распоређени по целој површини. Сребрна минђуша украшена једном лоптастом јагодом чија је средина извучена и наглашена.	сребро	R = 3 cm

32

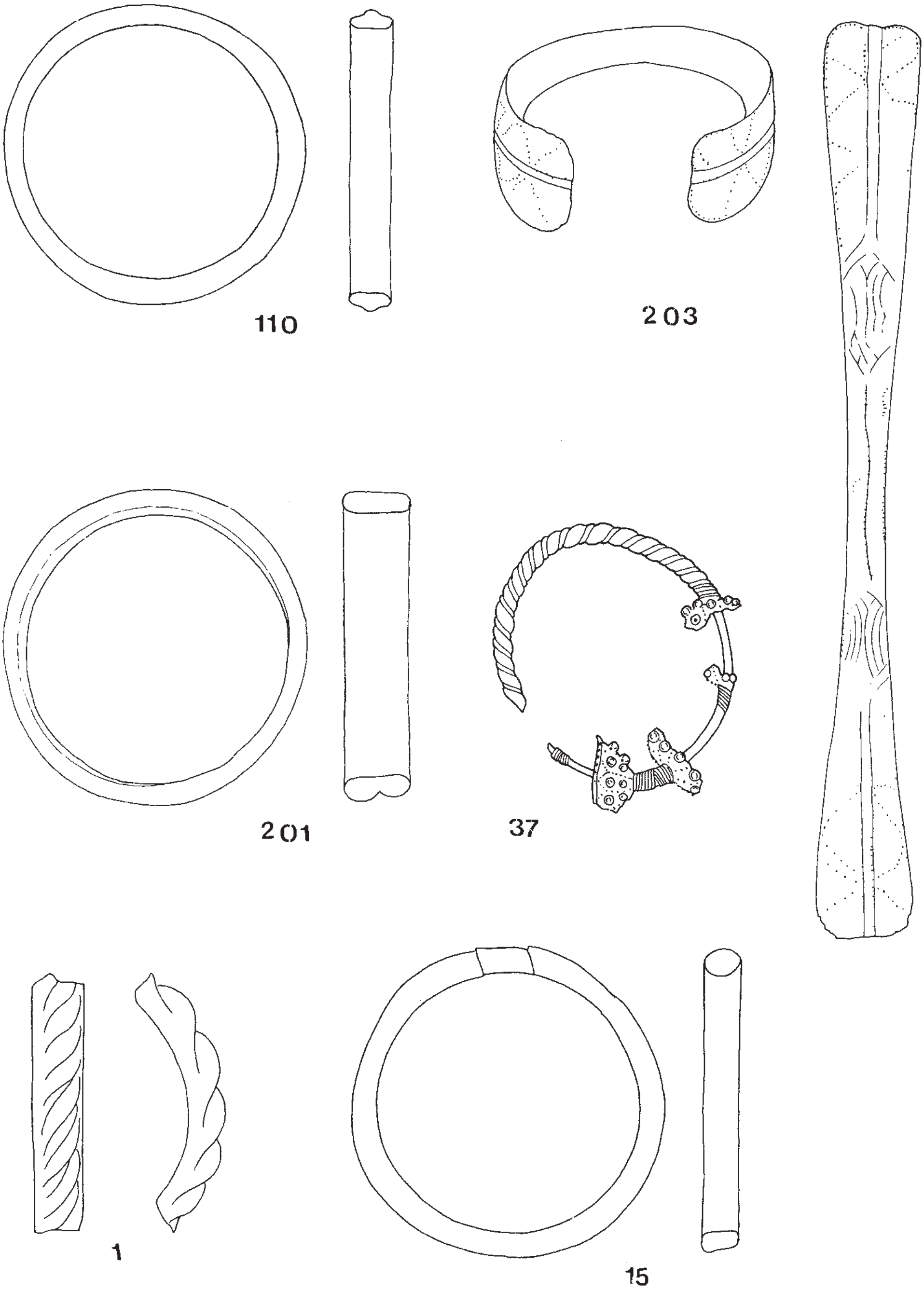

197

T I Предмети 32, 197

Т II

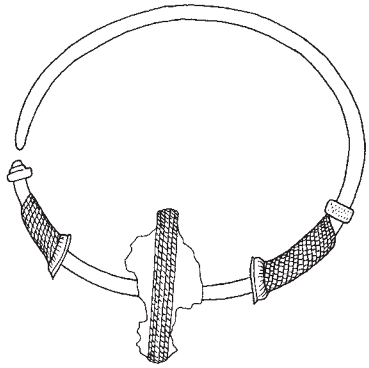
110	кв. D7 испод гроба бр. 80 у растуреном гробу	Наруквица од светлозелене стаклене пасте, елипсоидног пресека, са већим траговима иридације.	стаклена паста	R = 6 cm
203	кв. B8, B9 гроб 126	Бронзана, вероватно позлаћена гривна, тракастог отвореног облика, са обло завршеним крајевима. Споља украшена геометријским орнаментом.	бронза са позлатом	R = 5,6 cm h = 0,4 cm
201	кв. B8 гроб 133	Наруквица од плаве стаклене пасте, елипсоидног пресека. Наруквица има две траке, подељене урезаном линијом	стаклена паста	R = 6 cm
37	кв D4	Сребрна наушница са три јагоде лоптастог облика. Све су три јагоде једнаке величине. Јагоде су украшене филигранском жицом и гранулираним већим и мањим зрнцима. Саставак двеју половина лоптица украшен је низом гранулираних зрнаца. Горњи део карике је од две тордиране жице а доњи између централних и бочних јагода украшених навијеном филигранском жицом. На горњој површини јагода и навијене жице између њих виде се трагови позлате. Јагоде су само делимично сачуване.	сребро са позлатом	R = 5 cm
1	сонда 1 кв. C гроб 5	Фрагмент наруквице од стаклене пасте сивоцрне боје са местимично сачуваним слојем беле иридације. Пресек елипсоидног облика. На површини јако наглашена коса пластична ребра.	стаклена паста	дужина 5 cm
15	кв. D5 гроб 15	Наруквица од светлозелене стаклене пасте елипсоидног пресека, површина иридирана. Фрагмент наруквице од стаклене пасте сивоцрне боје са местимично сачуваним слојем беле иридације. Пресек елипсоидног облика. На површини јако наглашена пластична ребра.	стаклена паста	R = 6 cm

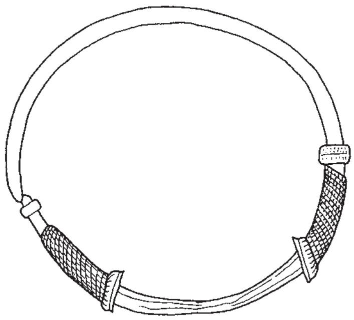

Т II Предмети 110, 203, 201, 37, 1, 15

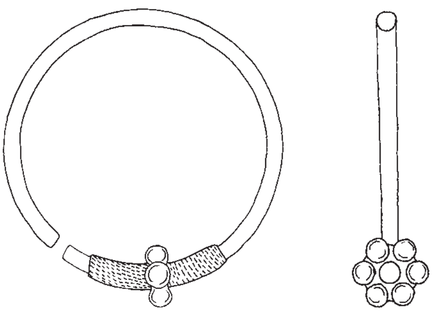
T III

77	кв. F3, E3 гроб 61	Две сребрне минђуше састављене од кружне карике исте дебљине, на једној минђуши очуван је фрагментовани — вероватно лоптасти привезак који је слободно постављен у пољу између два пластична ребра. Део простора између привезака испуњавају коленца конструисана од спирално увијене жице.	сребро	R1 = 2,7 cm R2 = 2,7 cm
185	кв. B4 гроб 2	Бронзана минђуша кружног пресека са једним коленцем. На карлици у средини вишеструко намотане жице налази се мали колут од гранулираних зрнаца.	бронза	R = 2,5 cm
28	кв. D6, D7 код гробова 26	Наушница од бронзе неправилног овалног облика са коленцем гранулираних зрнаца на једном крају.		R = 2 cm
62	кв. D3 гроб 49	Фрагментована сребрна минђуша облика карике. Жица је округлог пресека, на једном крају се налазе два проширења у виду коленца. Прекривен је дивљом патином.	сребро	R отвора = 2,2 cm
133	кв. C7, C8 гроб 90	Фрагментована сребрна наушница (3 фрагмента која се међусобно спајају) кружног пресека од сразмерно танке жице. Наушнице припадају типу „S“ наушница. „S“ петља је канелована.	сребро	R = 1,9 cm
32	кв. C8 у слоју земље између гробова 5 и 5а	Сребрна минђуша украшена једном лоптастом јагодом чија је средина извучена и наглашена.	сребро	R = 2 cm

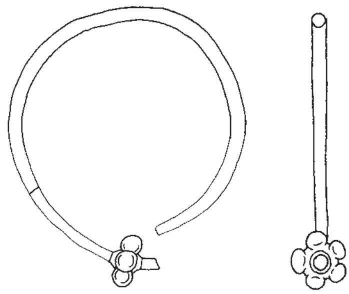

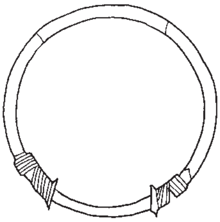
77

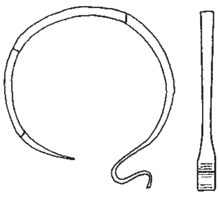
185

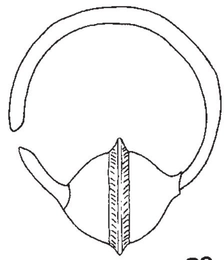
28

62

133

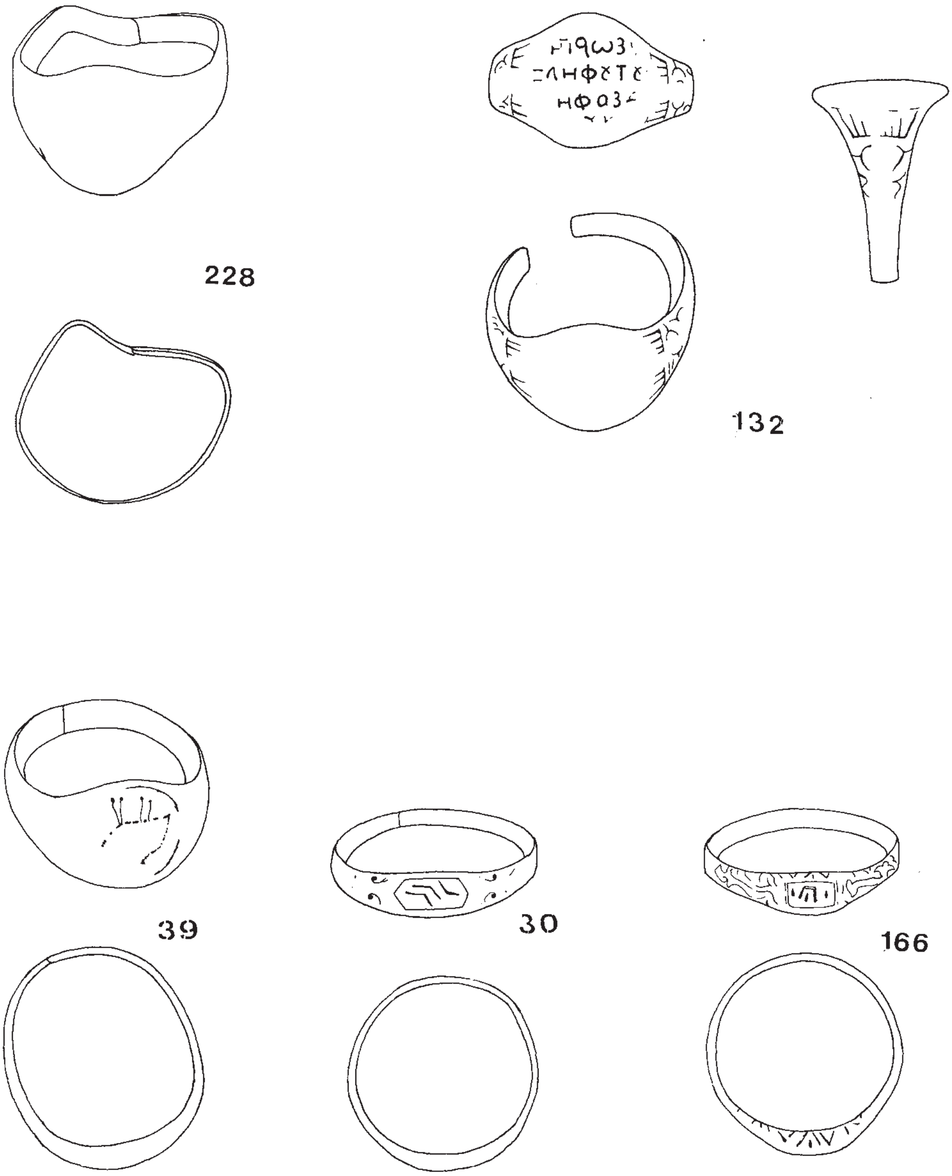

32

Т III Предмети 77, 185, 28, 62, 133, 32

T IV

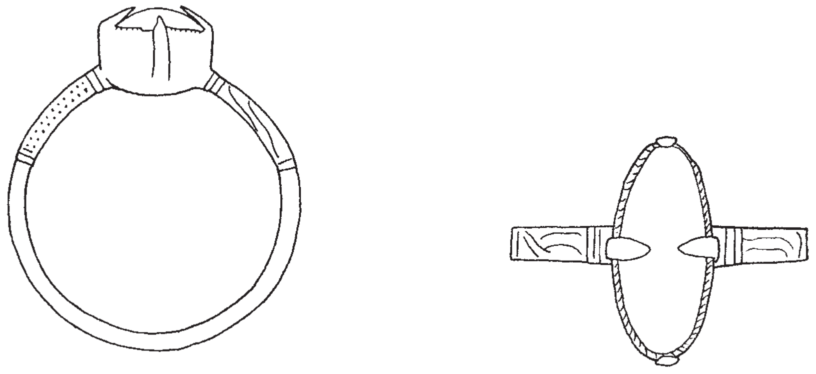
228	кв. B4 у нивоу гробова бр. 139–140	Прстен од сребрног лима са оштећеном кариком. Карика се постепено шири према врату прстена. Глава прстена има облик неправилног круга и није орнаментисана.	сребрни лим	R = 2 cm
132	кв. C7, C8 гроб 90	Фрагментовани сребрни прстен са пљоснатом кариком, која се неосетно проширује тек при прелазу у главу. На елипсоидној глави угравиран грчки натпис у три хоризонтална реда.	сребро	R карике = 1,9 R + глава 1,2
39	кв. D5 гроб 44	Прстен од бронзаног лима са проширеном главом и угравираним орнаментом. Орнаментални мотив је изведен тачкастим убодима.	бронза	R = 2,1 cm
30	кв. B5 гроб 30	Прстен од сребрног лима са проширеном главом и угравираним орнаментом.	сребро	R = 2,3 cm
166	кв. A6, A7 гроб 111	Сребрни прстен добро очуван са урезаном пљоснатом кариком која се неосетно проширује према врату образујући малу квадратну главу. На врату прстена и глави орнамент је изведен гравирањем.	сребро	R = 1,8 R главе = 0,5 cm

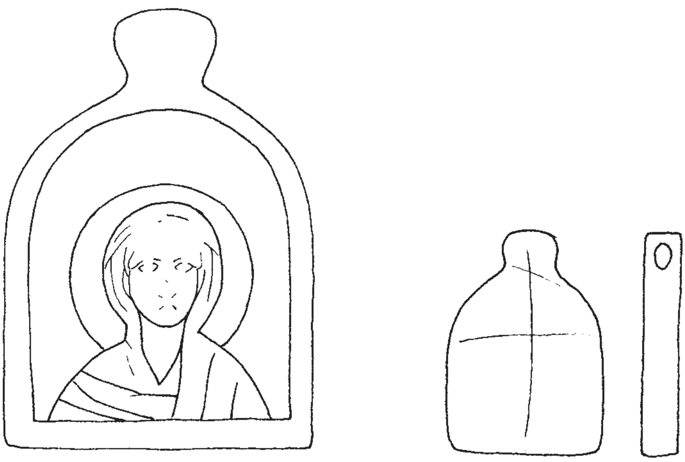
T IV Предмети 228, 132, 39, 30, 166

T V

18	кв. D5 гроб	Фрагментована сребрна минђуша облика карике. Жица је округлог пресека, на једном крају налазе се два проширења у виду коленца. Прекривена је дивљом патином.	сребро	R отвора = 2,2
204	кв. B3, B4 гроб 138	Мања икона коришћена као привезак квадратног облика са лучним завршетком. Оквир је изрезан у истом материјалу (кост). На аверсу иконе представљена је допојасна фигура Богородице. На лучном делу налази се четвртасто задебљање које је хоризонтално бушено.	кост	дужина 3 cm, ширина 2,1 cm

18

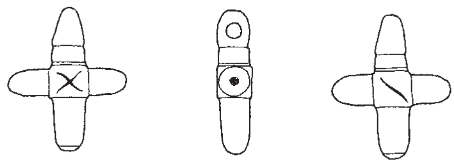
(Аверс два пута већи)

204

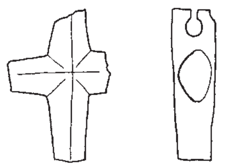
T V Предмети 18, 204

T VI

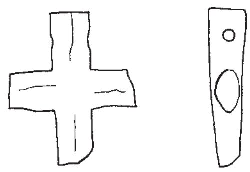
119	кв. D7 гроб 85	Крстић од камена црвенкастомрке боје. Хоризонтално бушен на горњем вертикалном краку. Површине глачане без украса.	камен	дужина 3 cm, ширина 2,5 cm
219	кв. C8 гроб 125	Фрагментовани камени крст из два продужена дела. Без орнамената. По средини кракова незнатна ребраста профилација.	камен	дужина 2,2 cm, ширина 1,7 cm
151	кв. B8 гроб 96	Фрагментовани бронзани крст типа енколпиона. Недостаје један део. На очуваном делу назире се стојећа фигура са испруженим рукама. Крст је јако оштећен дивљом патином. На гоњој и доњој страни вертикалног крака постоје алке за причвршћивање.	бронза	дужина 6,7 cm, ширина 3,2 cm
34	кв. C7 поред гроба 34	Крстић од камена црвенкастомрке боје хоризонтално пробушен на горњем краку. Врх доњег крака незнатно оштећен.	камен	2,5×1,5 cm
120	кв. D7 гроб 85	Крстић од камена црвенкастомрке боје. Хоризонтално бушен на горњем вертикалном краку. Површине глатке глачане без украса.	камен	дужина 3 cm, ширина 2,5 cm
36	кв. D7 гроб 39	Крст од кости беле боје украшен урезаним концентричним круговима на предњој страни. Кругови су распоређени на крацима и у централном делу. На једном краку орнамент недостаје услед оштећења. На горњем краку крст је хоризонтално пробушен.	кост	1,5×0,8 cm
27	кв. D6 гроб 26	Крстић од камена зеленкасте боје украшен концентричним урезаним круговима. На горњем нешто дужем краку хоризонтално бушен.	камен	дужина 2,3 cm, ширина 1,9 cm

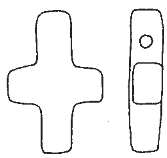
119

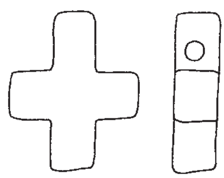
219

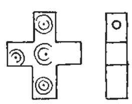
151

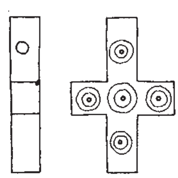
34

120

36

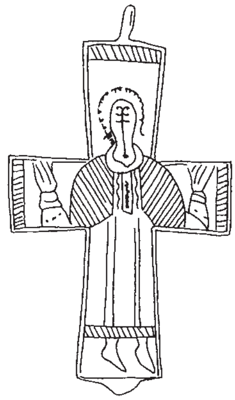

27

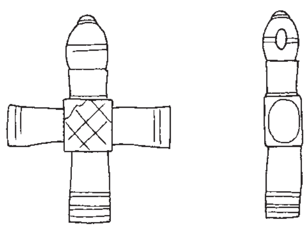
Т VI Предмети 119, 219, 151, 34, 120, 36, 27

T VII

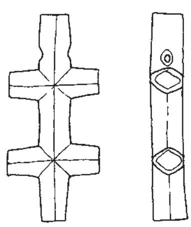
135	кв. C4 гроб 92	Бронзани крст типа енколпиона. На аверсу шематски представљена фигура Богородице, с рукама подигнутим у ставу адорације. На горњем вертикалном краку алка за причвршћивање. Крст је фрагментован, недостаје реверс.	бронза	дужина вертикалне стране крста 7 cm, ширина 4 cm
75	кв. E3 гроб 51	Два фрагмента крста од стакла. Горњи вертикални крак преломљен. Са обадве стране крст је украшен истим орнаментом. На споју кракова у четвртастом пољу изведен је орнамент од урезаних линија у виду ромбова, само краkови на крајевима имају украс од паралелних хоризонталних кружних урезаних линија. На вертикалном горњем краку крст је хоризонтално бушен.	стакло	дужина 3,8 cm, ширина 2,8 cm
189	кв. E7 и D7 гроб 112	Камени крст светложуте боје, површина глачана. На дужем вертикалном краку налазе се два краћа хоризонтална крака на растојању од 1 cm. Горњи део вертикалног крака хоризонтално бушен.	камен	дужина 3,6 cm, ширина 1,6 cm

135

75

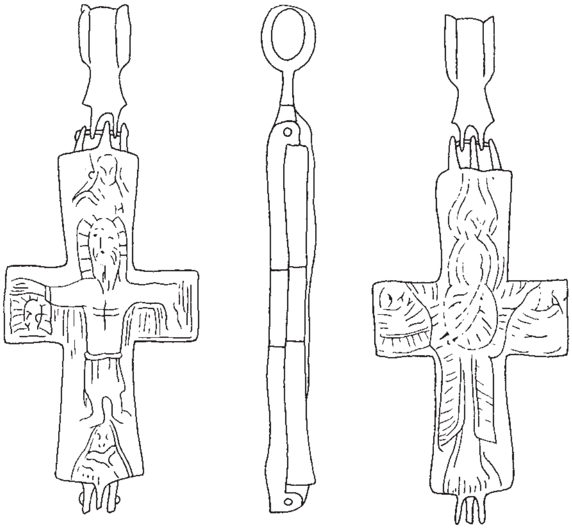

189

T VII Предмети 135, 75, 189

T VIII

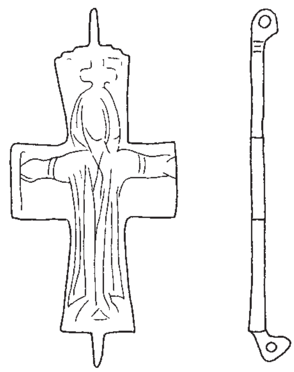
205	кв. В9 испод гроба 126 растурен по гробу	Бронзани крст типа реликвијара, има обе стране очуване. Крст је јако оштећен дивљом патином тако да је тешко идентификовати (пре чишћења) рељефне представе које се налазе на странама односно крацима крста. Камени крст светложуте боје, површина глачана. На дужем вертикалном краку налазе се два краћа хоризонтална крака на растојању од 1 cm. Горњи део вертикалног крака хоризонтално бушен.	бронза	дужина 9,6 cm, ширина 3,8 cm
202	кв. В2 гроб 122	Бронзани крст типа реликвијара, фрагментован, недостаје наличје крста. На горњем вертикалном краку очувана масивна алка. На очуваној страни крста налази се ликовна представа у виду стојеће фигуре „en face“ са рукама подигнутим нагоре. На хоризонталним крацима налази се украс од три концентрична круга. На завршетку горњег крака распознају се слова ΜΙΧΑΙΛ.	бронза	дужина 13 mm, ширина 5,9 mm
150	кв. В8 гроб 96	Фрагментовани бронзани крст типа енколпиона. Недостаје један део. На очуваном делу назире се стојећа фигура са испруженим рукама. Крст је јако оштећен дивљом патином. На горњој и доњој страни вертикалног крака постоје алке за причвршћивање.	бронза	дужина 6,7 cm, ширина 3,2 cm

205

202

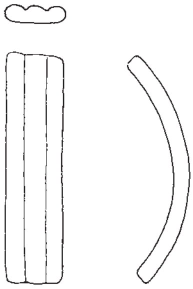

150

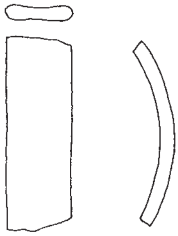
T VIII Предмети 205, 202, 150

T IX

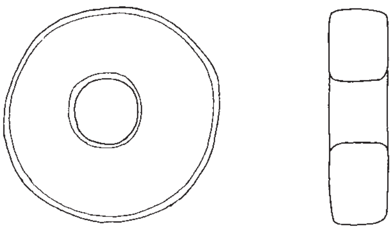
216	кв. B4 између гробова 121 и 128	5 фрагмената наруквице (неки се међусобно спајају) од светлозелене стаклене пасте елипсоидног пресека. Орнамент изведен од плитких канелура са уметањем бакарне жице. Очувана површина под слојем иридације.	стаклена паста	дужина највећег фрагмента 4,5 cm, ширина 1,1 cm
158	кв. D4 гроб 101	Фрагментована тракаста наруквица од светлозелене стакласте пасте елипсоидног пресека. Под слојем иридације.	стаклена паста	R очуваног отвора = 3,5 cm, ширина 1,4 cm
233	кв. B3, B4 гроб 109	Фрагмент рамена и трбуха црвеног керамичког суда од пречишћене и печене земље. Обе површине превучене превлаком од гари. На очуваном делу местимично оштећен орнамент изведен од урезаних хоризонталних линија.	печена земља	дужина 5 cm, ширина 2,2 cm
113	кв. F7 дубина 0,7 cm	Керамички тег фрагментован, кружног облика од црвено печене земље. Хоризонтално бушено на средини.	печена земља	дебљина 2 cm R дна = 6,6 cm R отвора = 1,1 cm
149	кв. C7 и C8 керамичка јама	Фрагментовани оловни предмет вретенастог облика у виду стилизоване животињске главе која се на једном крају сужава. На очуваном делу угравиран украс од хоризонталних линија између којих се у пољима које оне формирају налази вертикални орнамент (можда слово).	олово	дужина 4,1 cm, ширина 1,6 cm
114	кв. C3 дубина 0,5 m	Украсна сребрна плочица, апликација са украсом на средини и по крајевима. Орнамент изведен урезивањем мањих полукругова и елипсе.	сребро	дужина 3,1 cm ширина, 2 cm, дубина 0,5 cm
43	кв. D3 дубина 0,3 m	Украсна сребрна плочица, апликација издуженог правоугаоног облика украшена пластичним орнаментом на крајевима.	сребро	дужина 4,3 cm ширина 1,9 cm

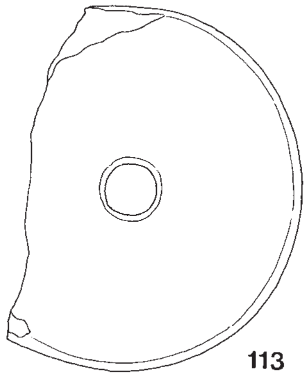
216

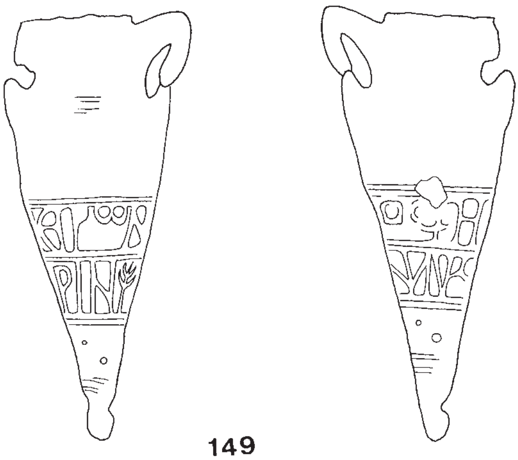
158

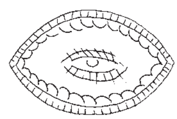
233

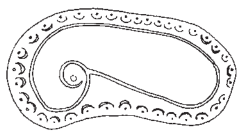
113

149

114

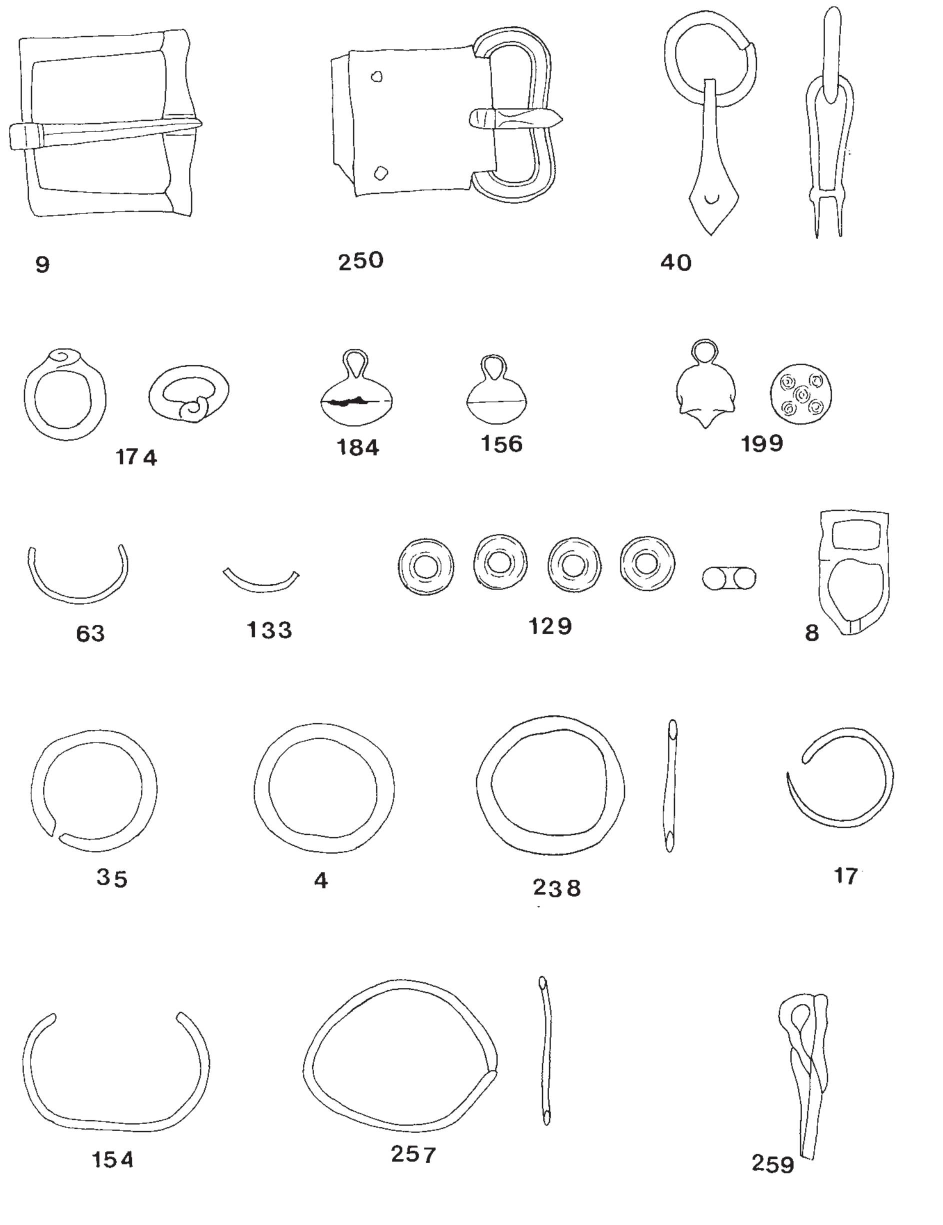
43

T IX Предмети 216, 158, 233, 113, 149, 43

Т X

9	кв. А8 и В8 гроб 9 дубина 0,7 m	Гвоздена пређица са гвозденим трном под дебелим слојем рђе (на унутрашњој страни код трна виде се остаци тканине).		дужина 3,7 cm, ширина 4 cm
250	кв. А9	Бронзана прстенаста карика кружног пресека.	бронза	ширина 3,8 cm, дужина 1,6 cm, дужина плочице 3 cm, ширина плочице 3 cm
40	кв. D4 гроб 47	Гвоздена карика кружног облика, нешто деформисана. На карику навучен оков од гвожђа са проширеним врховима делтоидног облика. Предмет под слојем рђе.	гвожђе	R = 1,8 cm укупна дужина 4,5 cm
174	кв. В4 североисточни угао дубина 2 откопана слоја	Мањи дечји прстен (?) од тамноплаве staклене пасте под слојем иридације. Кружног пресека. Алка прстенаста са незнатним проширењима према глави прстена. Глава прстена кружна са мањим капљичастим завршетком.	стаклена паста	R = 1,7 cm R главе = 0,6 cm
184	кв. В4 гроб (2)	Мање бронзано дугме лоптастог облика са ушицом на горњем крају.	печена земља	дужина 0,8 cm
156	кв. D3 гроб 107	Сребрно позлаћено дугме лоптастог облика са већом ушицом на горњем крају.	позлаћено сребро	дужина 1 cm
199	кв. А7 гроб 129	Пет коштаних дугмета лоптастог облика са четвртастом ушицом на горњем делу.	кост	дужина 1,1 cm
63	кв. D3 гроб 49	Фрагментована сребрна минђуша кружног пресека. Покривена слојем дивље патине.	сребро	R очуваног отвора = 2,1 cm
133	кв. С7, С8 гроб 90	Фрагментована сребрна наушница (3 фрагмента који се међусобно спајају) кружног пресека од сразмерно танке жице. Наушница припада типу „S“ наушница. „S“ петља је канелована.	сребро	R = 1,9 cm
129	кв. С8 гроб 88	17 целих и доста фрагментованих бобица. Делови једне огрлице од тамноплаве стаклене пасте.	стаклена паста	R = 0,5 cm
8	кв. А8, В8 гроб 9 дубина 0,7 m	Бронзана пређица са гвозденим трном под дебелим слојем рђе. (На унутрашњој страни код трна виде се остаци тканине.) Сребрно позлаћено дугме лоптастог облика са већом ушицом на горњем крају.	позлаћена паста	дужина 2,7 cm ширина 1,4 cm
35	кв. Е4 гроб 386	Бронзана карика-наушница овалног пресека. Крајеви се додирују.	бронза	R = 2 cm
4	кв. D6 гроб 6 (дечији)	Прстенаста бронзана карика, овалног пресека, прекривена слојем патине.	бронза	R = 2,5 cm
238	кв. А8	Метална алка неједнаке дебљине неправилног кружног пресека.		R = 2,9 cm
17	кв. D5 гроб 16	Сребрна минђуша облика карике чији се крајеви незнатно мимоилазе. Жица је округлог пресека на једном крају сломљена. Прекривена је дивљом патином.		R = 2 cm
154	кв. D4 гроб 99	Фрагментована бронзана алка, исте дебљине кружног пресека.	бронза	R = 4 cm

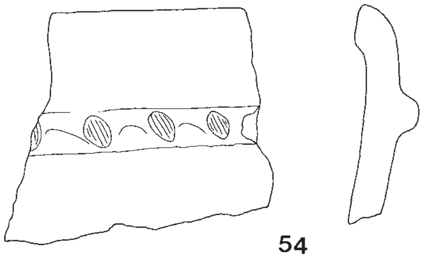
257	кв. D8, D9 гроб 145	Алка елипсоидног облика.	бронза	R = 3,2 cm
259	североисточни део локалитета	Фрагменти стакленог суда. Две уже обрађене траке савијањем образују петљу.	стакло	R = 4,7 cm

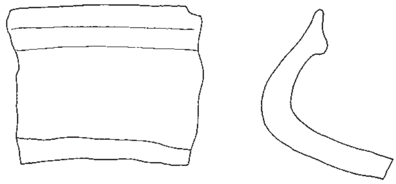

Т X Предмети 9, 250, 40, 174, 184, 156, 199, 63, 133, 129, 8, 35, 4, 238, 17, 154, 257, 259

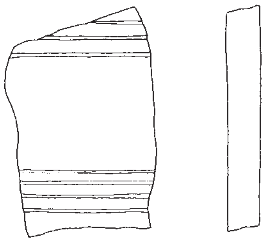
T XI

54	кв. Е3 дубина 5 cm	Фрагмент обода црвено печеног суда, грубе фактуре. Обод је без профилације. На прелазу обода у врат хоризонтално урезане линије. Испод ове траке од линија је хоризонтално ребро са зарезима.	печена земља	R кривине очуваног дела отвора = 4 cm, h = 4,4 cm
237	кв. А8	Фрагменти обода са делом трбуха црвенкастог керамичког суда од недовољно пречишћене и печене земље. Обод косо профилисан са канелираном ивицом. На трбуху хоризонтални низ тачкастих убода.	печена земља	R очуваног отвора обода = 4 cm, h = 3,2 cm
148	кв. D4 (западни део дубина 0,3 m)	Фрагмент обода стакленог суда под иридацијом. Обод раван без профилације.	стакло	очувани део отвора 3 cm, h = 0,9 cm
179	кв. А6, А7 гроб 111	Дно са делом трбуха печеног керамичког суда. Дно кружно са прстенастом профилацијом.	печена земља	R дна = 3,5 cm
177	кв. С4, С5	Фрагменти трбуха сиво печеног словенског суда од лоше пречишћене земље. На очуваном делу налази се орнамент од две паралелне траке које су изведене урезивањем хоризонталних линија.	печена земља	ширина 4,4 cm, дужина 3 cm
111	кв. С7 дубина 0,5 m гроб 87	Фрагмент обода керамичког суда од недовољно пречишћене земље. На очуваном делу обода споља украс од хоризонтално урезаних линија.	печена земља	R очуваног отвора = 3 cm
183	кв. В1, В2 дубина 0,4 m	Фрагмент обода са делом трбуха сивопеченог керамичког суда недовољно пречишћене земље. Обод косо профилисан.	печена земља	R очуваног обода = 6,2 cm, h = 5,1 cm
161	кв. В7, В8 гроб 97	Фрагментована наруквица од стаклене пасте црне боје. Пресек елипсоидног облика. На површини јако наглашена коса пластична ребра.	стаклена паста	дужина 2,2 cm, ширина 1,2 cm
232	кв. D8 дубина 0,6 m	Фрагмент, коштани предмет цилиндричног облика углачане површине. На горњој страни хоризонтално профилисан. На дебљини ове профилације налазе се два кружна отвора.	кост	R = дуж. 1,6 cm, шир. 1,3 cm
258	кв. В8 североисточни део објекта	Бронзана наруквица од жице која је троструко уплетена. Савијена жица на крајевима образује петљу унутар које се налази једна слободна жица.	бронза	R = 4,7 cm

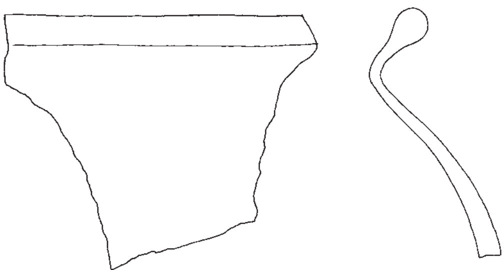

54

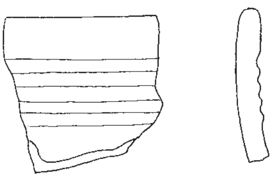

237

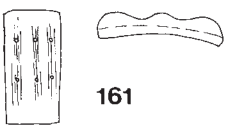

148

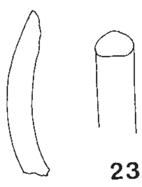

177

179

183

111

161

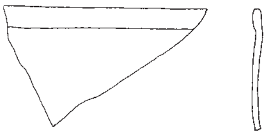

232

258

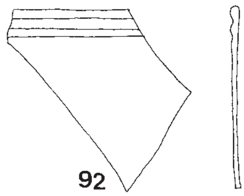
T XI Предмети 54, 237, 148, 179, 177, 111, 183, 161, 232, 258

T XII

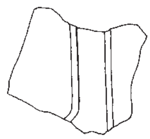
91	кв. F3 обода 0,5 m	Фрагмент обода белог стакленог суда тањих зидова. Обод раван без профилације. Под иридацијом.	стакло	R очуваног обода = 4,2 cm
92	кв. F3, F4 дубина 0,45 m	2 фрагмента белог стакленог суда танких зидова под иридацијом. Обод раван без профилације. На спољној стрни код обода урезане хоризонталне линије.	стакло	R очуваног отвора = 2,7 cm
247	кв. A9	Фрамгент белог стакленог суда са назначеним пластичним ребром.	стакло	ширина 2,3 cm, дужина 2,4 cm
248	кв. A9	Фрагмент тамног стакленог суда, стакло са очуваним делом прстенасте профилације.	стакло	R очувано = 3,9 cm
218	кв. C8 гроб 125	Фрагмент дна мањег стакленог суда са кружним дном.	камен	дужина 2,2 cm, ширина 1,7 cm
125	кв. B7 гроб 54	Фрагмент дна мањег стакленог суда са кружним дном.	стакло	R дна = 2,4 cm
182	кв. B1, B2 дубина 0,2–0,4 m	Фрагмент сиво печеног керамичког суда, грубе фактуре елипсоидног пресека. На дршци орнамент канелура.	печена земља	дужина 4 cm, ширина 1,5 cm
50	кв. E3 дубина 0,4 m	Фрагмент тамноплаве стаклене посуде-зделе са дебљим зидовима и крупним рељефним бобицама.	стакло	h = 3,8 cm
60	кв. D3 дубина 0,35 m	Фрагмент тамноплавог стакла исти као под бр. 50.	стакло	ширина 5,4 cm, дужина 4,2 cm

91

92

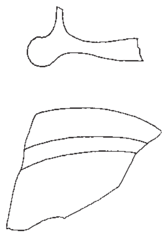
247

248

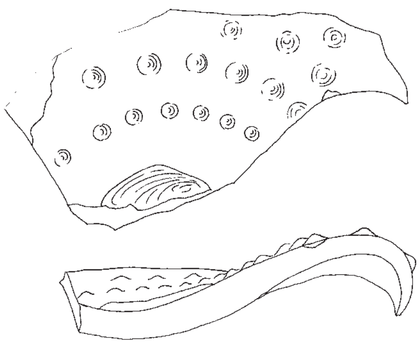
125

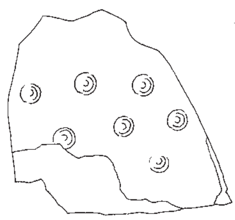
218

182

50

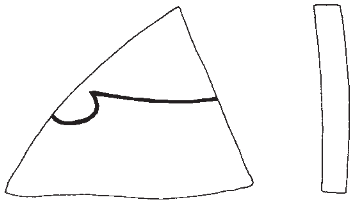

60

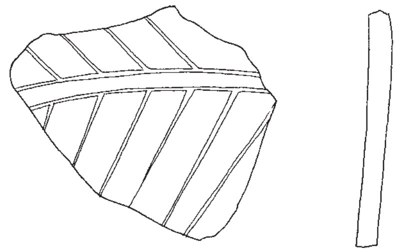
T XII Предмети 91, 92, 247, 248, 218, 125, 182, 50, 60

T XIII

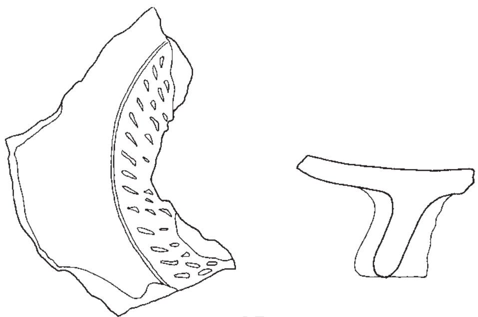
44	кв. E3 дубина 0,5 m	Фрагмент трбуха керамичког суда од пречишћене земље. Унутрашња страна глеђосана светлозелено. Орнамент изведен тамнозеленом глеђу. Очувани део орнамента састоји се од хоризонталне линије која на једном крају прелази у кружну.	печена земља	h = 3,6 cm дужина фрагмента 4 cm
139	кв. F7 дубина 0,8 m	Фрагмент трбуха керамичког суда од црвене добро пречишћене и печене земље. Спољна страна украшена двема паралелним урезаним линијама, изнад и испод којих се пружају косо урезане линије. Ова страна је глачана.	печена земља	ширина 5 cm, дужина 4,2 cm
45	кв. D3 дубина 0,5 m	Фрагмент дна црвено печеног суда, вероватно зделе. Земља добро пречишћена и печена. Дно кружно на нози висине 1,2 cm. На унутрашњој страни местимично очувани трагови жуте глеђи. Орнаменти изведени тамнијом глеђи са украсом у виду кружне линије и косих уреза.	печена земља	R очуваног дна = 5,8 cm, h = 2,4 cm
73	кв. E3 дубина 0,4 m	Фрагмент исти као и под бр. 45.	печена земља	
255	кв. B7	Фрагмент обода рамена и трбуха црвеног керамичког суда. Земља добро печена и пречишћена. Обод раван без профилације. Испод обода иде уска трака хоризонталног смера изведена белом посном бојом. На трбуху таласаста линија изведена такође белом посном бојом.	печена земља	R очуваног обода = 4 cm, h = 5,8 cm
244	кв. A8	Фрагмент трбуха црвеног керамичког суда од добро пречишћене недовољно печене земље. Очуван орнамент од три хоризонталне урезане линије. Спољна површина има црну превлаку.	печена земља	дужина 5,2 cm, ширина 4,6 cm

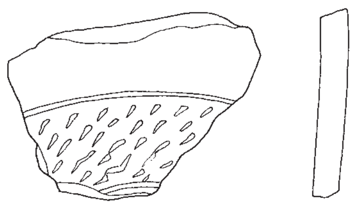
44

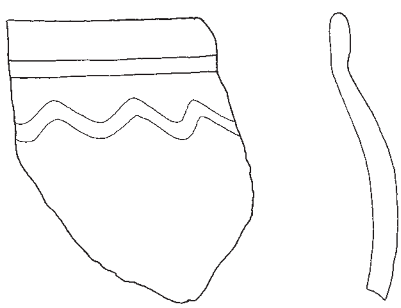
139

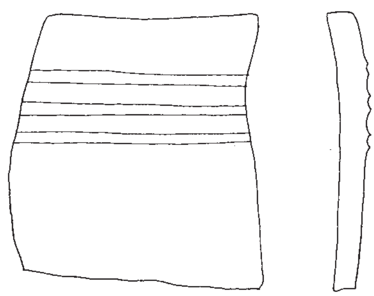
45

73

255

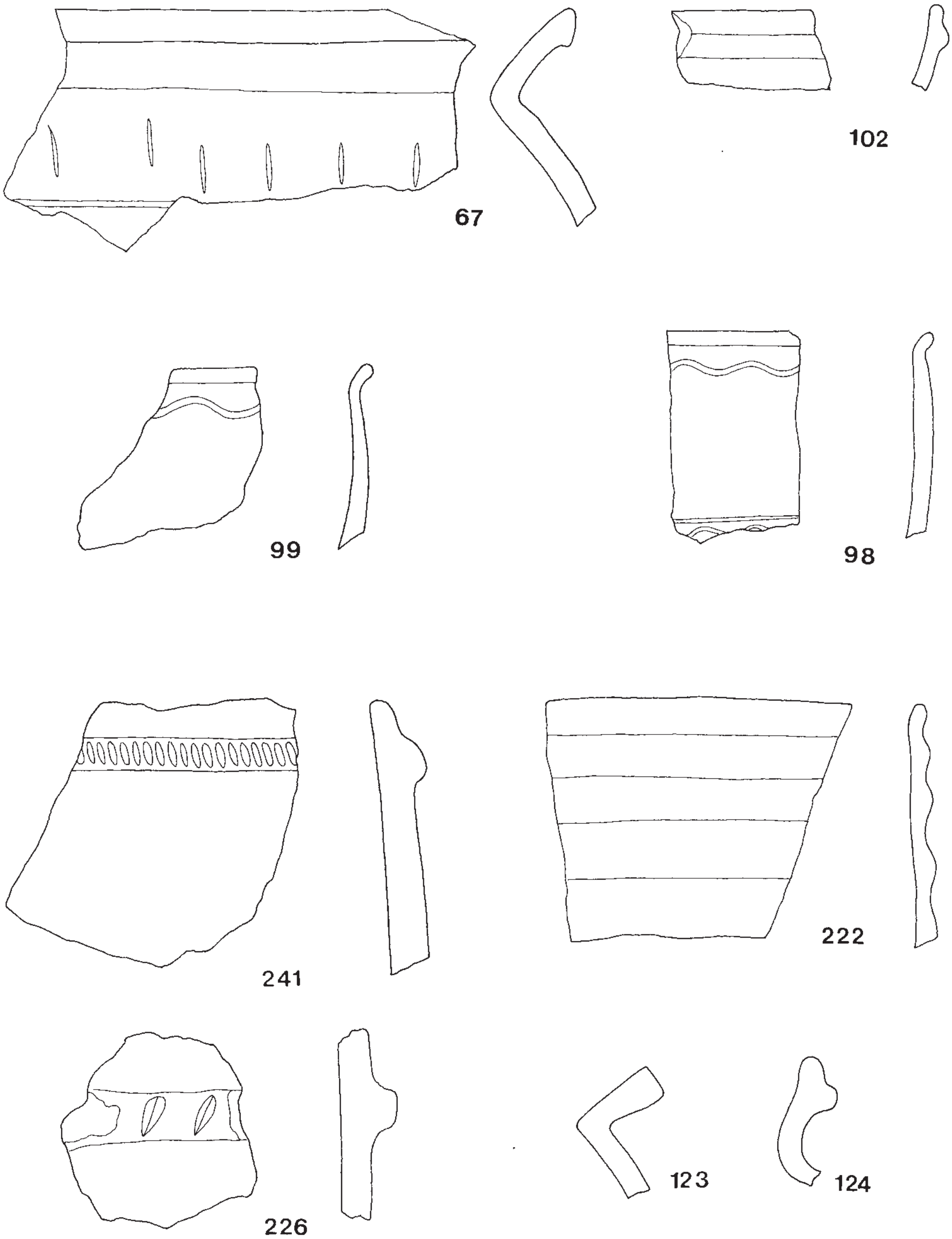

244

T XIII Предмети 44, 139, 45, 73, 255, 244

T XIV

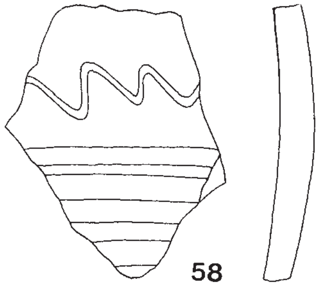
67	кв. C9	Фрагмент обода са делом трбуха сивопеченог керамичког суда од недовољно пречишћене земље. Обод косо профилисан са оштро усеченим прелазом на рамену.	печена земља	R очуваног отвора = 8 cm, h = 3,5 cm
102	кв. F7 дубина 0,5 m	Фрагмент обода црвено печеног суда, од недовољно пречишћене земље. Обод равно профилисан, са прстенастим задебљањем на горњој спољној ивици. На спољној страни трагови гари.	печена земља	R очуваног отвора = 3,1 cm, h = 3 cm
99	кв. E7 гроб 73	Фрагмент обода црвено печеног словенског суда од недовољно пречишћене земље. Обод косо профилисан. На врату испод самог обода налази се таласаста линија. На спољној страни трагови гари.	печена земља	R очуваног отвора = 3,1 cm, h = 3,4 cm
98	кв. E7 гроб 73	Фрагмент обода црвено печеног словенског суда од недовољно пречишћене земље. Обод мали косо профилисан. Испод самог обода на спољној страни очуваног дела налази се мала таласаста линија. Спољна страна фрагмента има превлаку од гари.	печена земља	R очуваног отвора = 2,1 cm, h = 4,2 cm
241	кв. A8	Фрагмент црвеног керамичког суда од добро пречишћене недовољно печене земље. Очуван украс од пластичног ребра са урезаним низом вертикалних цртица. Спољна површина глеђосана светломрко, а унутрашња бела енгоба.	печена земља	дужина 5,6 cm, ширина 4,6 cm
222	кв. A7	Фрагмент обода црвено печеног керамичког суда од недовољно пречишћене земље. Обод раван без профилације. На очуваном делу орнамент изведен од плитких нешто ширих канелура. Фрагмент пресвучен слојем гари.	печена земља	R отвора = 6,7 cm, h = 5,2 cm
226	кв. B3, B4 у нивоу гроба 140	Фрагмент трбуха жуто печеног керамичког суда од недовољно пречишћене земље. Очуван је орнамент од пластичног ребра са косим дубљим урезима.	печена земља	ширина 4 cm, дужина 3,8 cm
123	кв. E7 гроб 84	Фрагмент обода са делом врата сиво печеног словенског суда. Земља лоше пречишћена и недовољно печена. Обод раван без профилације. Са спољне стране доње ивице обода прстенасто задебљање. На самом прелазу од врата према рамену суда делимично очуван део урезаног орнамента.	печена земља	R отвора = 4,4 cm, h = 4 cm
124	кв. C8 дубина 0,8 cm	Фрагмент трбуха сиво печеног керамичког суда од недовољно пречишћене земље дебљих зидова. Спољна страна превучена зеленомрком глеђи.	печена земља	дужина 2,8 cm, ширина 3,6 cm

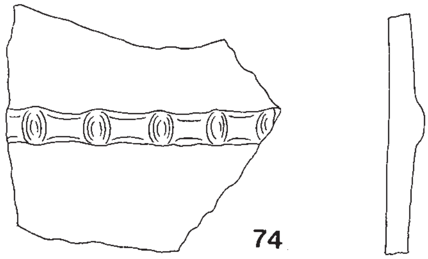
Т XIV Предмети 67, 102, 99, 98, 241, 222, 226, 123, 124

T XV

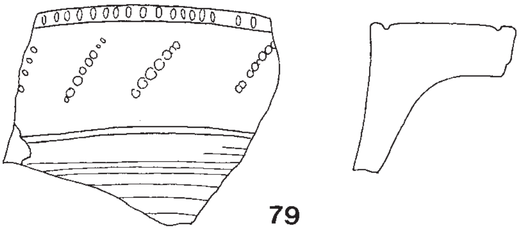
58	кв. B8 дубина 0,5 m	Фрагмент трбуха керамичког суда од сиво печене недовољно пречишћене земље. Орнамент изведен од урезане таласасте линије испод које иде трака од 6 хоризонтално урезаних концентричних линија.	печена земља	h = 5 cm, ширина 3,8 cm
74	кв. C9 дубина 0,4 cm	Фрагмент трбуха сиво печеног керамичког суда од лоше пречишћене земље. На спољној страни хоризонтално пластично ребро са вертикалним ширим урезима.	печена земља	дужина 4,1 cm, ширина 5 cm
79	кв E2 (источни део) дубина 0,35 m	Фрагмент обода са делом рамена црвено печеног керамичког суда од добро пречишћене земље. Обод хоризонтално профилисан са мањим прстенастим задебљањем на горњој ивици. Ивица обода украшена ситним зарезима. Ширина обода такође је украшена тачкастим косим урезима. Унутрашња страна суда превучена је жутом глеђи.	печена земља	R очуваног отвора = 4,6 cm, h = 4 cm
80	кв. E2 (источни део) дубина 0,35 m	Фрагмент трбуха црвено печеног керамичког суда од недовољно пречишћене земље. Спољна страна пресвучена зеленом глеђи. Орнамент таласаста линија и трака од хоризонталних урезаних линија.	печена земља	ширина 3,9 cm, дужина 2,1 cm
87	кв. F3 дубина 0,5 m	Фрагмент сиво печеног керамичког суда грубе фактуре. Очуван је до косо профилисаног обода врата са обојеном тракастом дршком и део трбуха са урезаном таласастом линијом. На спољној страни видни су трагови црне превлаке.	печена земља	R отвора = 3,9 cm, ширина дршке 4 cm, h = 7,3 cm
70	кв. C8 дубина 0,5 m	Фрагмент трбуха црвено печеног керамичког суда од добро печене земље. Унутрашња страна превучена мрком глеђи. На фрагменту је украс од две траке хоризонталних линија.	печена земља	h = 3,9 cm, ширина 2,1 cm
89	кв. F3 дубина 0,35 m	Фрагмент црвено печене керамичке зделе, од лоше пречишћене земље. Унутрашња страна пресвучена жутом глеђу. Уз овај нађена су још два фрагмента исте зделе.	печена земља	R обода = 6,9 cm, h = 4,9 cm

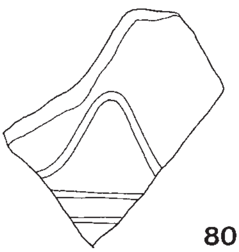
58

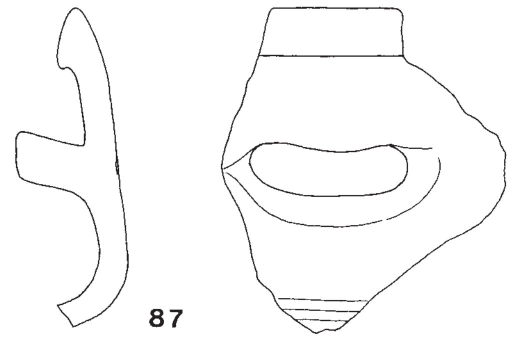
74

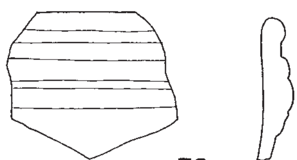
79

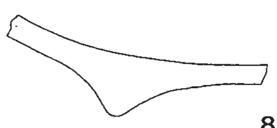
80

87

70

89

T XV Предмети 58, 74, 79, 80, 87, 70, 89

Потпис испод слике

4. Изабране фотографије остатака
   1) у току истраживања
   2) остаци зида у квадрату C8
   3) гробови у квадратима B8–C8
   4) у току истраживања

5. Основа истражених остатака са пројекцијом могуће основе зидова храма

4. Изабране фотографије остатака: 1) у току истраживања; 2) остаци зида у квадрату C8; 3) гробови у квадратима B8–C8; 4) у току истраживања; 5. Основа истражених остатака са пројекцијом могуће основе зидова храма

Зборник радова Византолошког института XXXIX, 2001/2002.
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines, XXXIX, 2001/2002

УДК: 75.052.046.3.033.2(497.7) : 262.12(093.5) "12"

БРАНИСЛАВ ТОДИЋ

ФРЕСКЕ У БОГОРОДИЦИ ПЕРИВЛЕПТИ И ПОРЕКЛО ОХРИДСКЕ АРХИЕПИСКОПИЈЕ

Представе апостола Петра и Андреје, св. Климента и св. Константина Кавасиле у најнижем појасу наоса цркве Богородице Перивлепте у Охриду (1294/95) доводе се у везу с идеологијом Охридске архиепископије као наследнице Прве Јустинијане и Бугарске цркве. Позивање на ову везу у историјским изворима од XII века појачава се у XIII столећу, најпре у време архиепископа Димитрија Хоматијана, а затим у догађајима око Лионске уније. Оно је било актуелно и у време настанка фресака у цркви Богородице Перивлепте крајем XIII века, кад су чињени покушаји да се поврате епархије изгубљене током српских освајања византијских области, и да се укину аутокефалне Српска и Бугарска црква.

У цркви Богородице Перивлепте у Охриду (1294/95), у појасу стојећих фигура, до пролаза за ђаконикон на јужном зиду, насликани су апостоли Петар и Андреја (сл. 1), а наспрам њих, на северном зиду, до пролаза за протезис, налазе се ликови св. Климента и охридског архиепископа св. Константина Кавасиле (сл. 2). Одмах после њиховог откривања (1951), ови ликови су привукли нарочиту пажњу, како својим необичним положајем у систему декорације храма, тако и занимљивом иконографијом.[1]

[1] *С. Радојчић*, Мајстори старог српског сликарства, Београд 1955, 23; *F. Grivec*, Na semъ Petrê, Slovo 4–5 (1955) 24–45; *D. Gerhardt*, Das Petrus-Bekanntnis in der Slaven Mission, Byzantion XXIV, 2 (1954) 533–534; *F. Grivec*, Ohridska slika *Na semъ Petrê*, Slovo 9–10 (1960) 177–181; *R. Ljubinković — M. Ćorović-Ljubinković*, La peinture médiévale à Ohrid, Musée National d'Ohrid, Recueil de travaux, éd. spéciale, Ohrid 1961, 114; *П. Миљковиќ-Пепек*, Делото на зографите Михаило и Еутихиј, Скопје 1967, 74–77; *Ц. Грозданов*, Прилози познавању средњовековне уметности Охрида, 2. Портрет архиепископа Константина Кавасиле у цркви Св. Богородице Перивлепте, Зборник МС за ликовне уметности 2 (1966) 199–207; *исти*, Портретите на Климент Охридски во средновековната уметност, Словенска писменост, Охрид 1966, 102–103; *исти*, Појава и продор портрета Климента Охридског у средњовековној уметности, Зборник МС за ликовне уметности 3 (1967) 62–64; *В. Ј. Ђурић*, Византијске фреске у Југославији, Београд 1974, 18, 186–187; *Ch. Walter*, The Triumph of Saint Peter in the Church of Saint Clement at Ohrid and the Iconography of the Triumph of the Martyrs, Зограф 5 (1974) 30–34; *Ц. Грозданов*, Портрети на светителите од Македонија од IX–XVIII век, Скопје 1983, 52–54, 184–188. О осталим мање важним белешкама в. *Ц. Грозданов*, Проучување на

Уобичајеним иконографским поступком тешко ћемо објаснити значење и поруку ове скупине фресака, али он може бити од користи за наше истраживање. Апостол Петар, за разлику од других поменутих светаца, није приказан у строго чеоном ставу, већ је укључен у малу сцену са још неколико личности. Она је, заправо, својеврсна илустрација оног места у јеванђељу (Матеј 16, 18) у коме се Христос обраћа Петру речима: Σῦ εἶ Πέτρος, καὶ ἐπὶ ταύτῃ τῇ πέτρᾳ οἰκοδομήσω μου τὴν ἐκκλησίαν, καὶ πύλαι ᾅδου ού κατισχύσουσιν αὐτῆς. На слици су приказане све појединости ове поруке. Апостол Петар — у плавом хитону и маслинастом химатиону и с кључевима на црвеној врпци око врата (алузија на следећи став, Матеј 16, 19) — обема рукама држи на леђима цркву с куполом, на чијој је чеоној страни у гризају насликан херувим. С леве стране анђео Господњи пробада назубљеним копљем нагу фигуру Ада под Петровим ногама. Изнад њега, у горњем левом углу, приказан је допојасни Христос, окренут Петру: десном руком благосиља, леву је испружио у знак обраћања, а речи које је упутио Петру исписане су изнад њега. Представа са свим овим појединостима непозната је средњовековном сликарству. Изгледа да сликари Михаило Астрапа и Евтихије, који су овде радили, нису поседовали старији предложак, већ су морали да стварају нову слику. При том су се, као и други средњовековни уметници у сличним случајевима, служили неким већ познатим иконографским обрасцима. Тако је, на пример, уочено да је Петрово гажење Ада и пробадање Ада копљем од стране анђела преузето из царске иконографије,[2] која је готова решења позајмљивала другим представама сличног карактера (Силазак у ад или тријумф светих мученика над џелатима), а анђео из охридске цркве, који кажњава грешнике у Страшном суду, виђен је у уметности много пута и пре XIII века. Таква иконографска решења била су и својим изгледом и својим значењем сасвим прикладна да у слику преведу Христове речи о томе да врата паклена неће надвладати његову Цркву. И допојасни Христос, повезан с неком светом особом у првом плану, такође је познат са старијих слика, обично симболичног карактера, као што су, на пример, представе св. Николе с Христом и Богородицом. Међутим, за први део Христове реченице (*Ти си Пешар, и на овом камену сазидаћу цркву своју*), охридски сликари вероватно нису поседовали старије иконографско решење. Оно у коме апостоли Петар и Павле држе цркву између себе — као у храму Св. Андреје у Перистери (мало после 871)[3] — чак и ако им је било познато, овде није могло бити поновљено, јер је требало приказати само Петра са црквом. Због тога су они, да би видљиво показали *камен* на коме ће Христос основати своју цркву, били принуђени да створе потпуно ново решење, које ће, нешто измењено, поновити касније у Грачаници (1319–1321), а неки њихови

живописот во Свети Климент (Богородица Перивлептос), у његовој књизи Студии за охридскиот живопис, Скопје 1990, 84–101.

[2] *Ch. Walter*, op. cit., 30–31, Fig. 2–4. Уп. *A. Grabar*, L'empereur dans l'art byzantin, Paris 1936, 189–261.

[3] *Ch. Mauropoulou-Tsioumi*, The Painting of the Ninth Century in the Church of Saint Andrew, Peristera, Зограф 26 (1997) 9, Figs. 5–7.

анонимни сарадници у Жичи (око 1310), и још касније (око 1343) сликари у Дечанима.[4]

То је навело прве истраживаче да охридску слику објасне западним утицајем.[5] Такво њихово мишљење је разумљиво, ако се има на уму да је у вишевековним распрама између Западне и Источне цркве баш то место из јеванђеља (Матеј 16,18) било једно од најважнијих ослонаца Рима у доказивању примата римских папа.[6] Са своје стране, Цариградска црква је полазила од једнакости свих апостола у оснивању Христове цркве.[7] Биће довољно да као пример њеног становишта наведемо речи једног анонимног византијског писца, учесника у полемици с Латинима у првим деценијама XIII века: *Каменом је Христос назвао не самог Петра, већ тврдо исповедање Петрово, на коме је и обећао да ће сазидати цркву. Јер једини њен основ јесте Христос… Апостоли су део здања и први део у његовом почетку и распростирању. Зато се они, будући претходно поучени, и називају оснивачима цркве и изабраним камењем.*[8] Апостол Петар је изузетно уважаван и на Истоку, при чему је истицано да је он учитељ не само Рима, него целог света.[9]

Како би поништила примат апостола Петра, а самим тим и кључни аргумент Рима о првенству, византијска страна је овог апостола рано почела да изједначава с Павлом.[10] То је нарочито дошло до израза у грчком преводу писма папе Хадријана I, прочитаном на Седмом васељенском сабору у Никеји 787. године, у коме је, у вези с одломком Матеј 16, 18, уз Петрово свуда додавано и Павлово име, па се тако о старешинама апостола увек говорило у множини.[11] Почев од IX века њих двојица су се у византијском сликарству увек појављива-

---

[4] *М. Кашанин — Ђ. Бошковић — П. Мијовић*, Жича, Београд 1969, 182–186; *Б. Тодић*, Грачаница — сликарство, Београд 1988, сл. 56. Обе представе, и у Жичи и у Грачаници, укључене су у шири програм оснивања Цркве на земљи, уп. *Б. Тодић*, Српско сликарство у доба краља Милутина, Београд 1998, 130, 162–164. Иначе, Ф. Гривец (Na semъ Petrê) појаву овакве слике у цркви Богородице Перивлепте објашњавао је нетачним преводом текста Матејевог јеванђеља са грчког на словенски језик: *Ти си Петар и на том Петру…* У Грачаници изгледа као да је текст прилагођен слици и он гласи: *Ти си Петре камен и на теби ћу сазидати цркву моју* (*Б. Тодић*, Грачаница, 166–167, нап. 262). У Дечанима је слика нешто другачије иконографије, в. Зидно сликарство манастира Дечана. Грађа и студије, Београд 1995, 142, сл. 6 (*М. Марковић*).

[5] *С. Радојчић*, нав. дело, 23; *F. Grivec*, Na semъ Petrê, 37.

[6] *F. Dvornik*, The Idea of Apostolicity in Byzantium and the Legend of the Apostle Andrew, Cambridge Mass. 1958, 41.

[7] *F. Dvornik*, op. cit., 275ff.; *J. Darrouzès*, Documents byzantins du XIIe siècle sur la primauté romaine, Revue des études byzantines XXIII (1965) 42–88.

[8] Οἱ δὲ ἀπόστολοι μέρος τῆς οἰκοδομῆς, καὶ μέρος τὸ πρώτιστον ἐν τῇ ἀρχῇ αυτῆς καὶ τῇ αὐξήσει. Ὅθεν καὶ ὡς πρώτος δομητοί, θεμέλιοι τῆς ἐκκλησίας ἐκλήθησαν καὶ λίθοι ἐκλεκτοί, *Арсений архимандрит*, Три статьи неизвестного греческого писателя начала XIII века в защиту православия и обличения новостей латинских в вере и благочести, Москва 1892, 100.

[9] Οὐ μᾶλλον γὰρ Ῥώμης ὁ Πέτρος ἢ τῆς οἰκουμένης διδάσκαλος, *V. Laurent — J. Darrouzès*, Dossier grec de l'union de Lyon (1273–1277), Paris 1976, 359.

[10] *D. T. Strotmann*, Les coryphées Pierre et Paul et les autres apôtres, Irénikon XXXVI (1963) 164–176.

[11] *G. Ostrogorsky*, Rom und Byzanz im Kampfe um die Bilderverehrung, Seminarium Kondakovianum 6 (1933) 75–78.

ла заједно (у Перистери, како смо поменули, они држе и цркву између себе), а у неким нарочитим приликама Павлово место ће заузимати апостол Андреја,[12] као што се то десило и у Охриду. Ово је било засновано на предању о апостолу Андреји као оснивачу Цариградске цркве. Легенда је од почетка IX века била коришћена као аргумент византијске стране у полемикама с Римом о примату цркава: идеологији римских папа о првенству њиховог седишта супротстављен је, по истој основи, апостолски карактер Цариградске цркве.[13] Стога је у неким византијским црквама, или у оним где су радили цариградски мајстори, Андреја приказиван до Петра у појасу стојећих фигура или као његов пандан у јеванђељским и литургијским сценама везаним за Христово оснивање цркве на земљи.[14] У начелу, представа апостола Андреје у охридској цркви Богородице Перивлепте — где је приказан у чеоном ставу, са савијеним свитком и крстом на дугачкој дршци, а то су обележја његове учитељске и пастирске улоге[15] — могла би се објашњавати у овом смислу, али она носи и другачије значење, о чему ћемо говорити у даљем тексту.

Насупрот апостола Петра и Андреје, на северном зиду су приказани свети Климент Охридски и Константин Кавасила. Први (ὁ ἅγιος Κλήμης) носи плавичаст хитон, љубичаст фелон и омофор, затим богато украшен набедреник и епитрахиљ. Он десном руком благосиља, а другом придржава затворено јеванђеље. Из свестрано испитаног живота овог ученика Кирила и Методија добро је познато да је био епископ Велике (епархија му се изгледа налазила недалеко од Охрида), да је умро 916. године и да је сахрањен у цркви св. Пантелејмона у Охриду. Култ је добио доста рано: већ у X веку му је изгледа написана служба на словенском језику, а почетком XI века уведен је у месецослов Асеманијевог јеванђеља.[16] И најстарији сачувани лик св. Климента потиче из XI века: у Светој Софији у Охриду насликан је на јужном зиду ђаконикона, до св. Кирила, учитеља словенског.[17] Његове карактеристичне црте понављају се и на једном епископу у Курбинову, па се претпоставља да је он и тамо приказан 1191. годи-

---

[12] О томе опширније *Б. Тодић*, Апостол Андреја и српски архиепископи на фрескама Сопоћана, Трећа југословенска конференција византолога, Крушевац, 2000, 366, нап. 30.

[13] Основна студија о овоме је и даље она Френсиса Дворника, The Idea of Apostolicity; в. такође *S. Vailhé*, Origines de l'Eglise de Constantinople, Echos d'Orient X (1907) 287–295; *И. С. Чичуров*, «Хождение апостола Андрея» в византийской и древнерусской церковно-идеологической традиции, Церковь, общество и государство в феодальной России, Москва 1990, 7–23; *Б. Тодић*, Апостол Андреја, 363–366.

[14] У Светој Софији у Цариграду (око 870), у Paris. gr. 510 (880–883), у Монреалу (око 1180), у трпезарији манастира Св. Јована Богослова на Патмосу (око 1200), у Сопоћанима (1272–1274) и другде, уп. *Б. Тодић*, Апостол Андреја, 361–365.

[15] О иконографији апостола Андреје, која се није много мењала, в. *R. Pillinger*, Der Apostel Andreas, ein Heiliger von Ost und West im Bild der frühen Kirche, Wien 1994; Reallexikon zur byzantinischen Kunst, I, col. 154–156 (*K. Wessel*).

[16] О св. Клименту постоји огромна литература, а корисна студија о њему је и даље *Н. Л. Туницкий*, Св. Климент епископ словенский, Сергиев Посад 1913 (репринт издање: Der Hl. Clemens, München 1970). Изворе о светом Клименту критички је претресао *I. Snegarov*, Les sources sur la vie et activité de Clément d'Ochrida, Byzantinobulgarica I (1962) 79–115.

[17] *Ц. Грозданов*, Појава и продор портрета Климента Охридског, 53–57, сл. 2–3; *исти*, Портрети на светителите, 43–47, т. I.

не.[18] У XIII веку су поуздано настала бар четири Климентова портрета: осим у Богородици Перивлепти, још и у Св. Николи у Манастиру (1271),[19] на рељефној икони, некада вероватно полаганој на његов гроб,[20] и у апсиди цркве Св. Јована Богослова у охридској четврти Канео (око 1280–1290).[21] Сви ови Климентови портрети, иконографски међусобно врло сродни, настали су, дакле, у самом Охриду или на подручју његове архиепископије, и тек ће у XIV веку постати учесталији, кад ће прекорачити и њене границе.[22]

У цркви Богородице Перивлепте до св. Климента је приказан охридски архиепископ Константин Кавасила, с натписом ὁ ἅγιος Κωνσταντίνος ὁ αρχιεπίσκοπος Βουλγαρίας. Пред нама је средовечан архијереј, кратке браде и равно подсечене косе, с тонзуром на темену, обучен у сакос и омофор, са затвореним јеванђељем које придржава обема рукама.[23] О његовом животу се доста зна. Око 1220. године појавио се као струмички епископ, нешто касније постао је драчки митрополит, а око 1250. године и охридски архиепископ. У борбама између никејског цара Теодора II Ласкариса и епирског деспота Михаила II био је у почетку наклоњен овом другом, због чега је провео две године у затвору у Никеји. Тамо се приближио будућем цару Михаилу VIII, па је враћен на чело своје катедре, да би потом проповедима знатно допринео да никејски цар освоји Охрид. До своје смрти (а последњи пут је поменут на једној охридској икони 1262/63) остао је у блиским везама с царем Михаилом VIII Палеологом.[24] Вероватно у тој чињеници треба тражити објашњење раном заснивању Константиновог култа: служба му је била написана, без сумње у самом Охриду, убрзо после смрти,[25] а најстарији његов портрет сачуван је у цркви Св. Јована Богослова

---

18 *C. Grozdanov — D. Bardžieva*, Sur les portraits des personnages historiques à Kurbinovo, ЗРВИ 33 (1994) 66.

19 *Д. Коцо — П. Миљковиќ-Пепек*, Манастир, Скопје 1958, 70, т. XXV.

20 *В. Хан*, Проблем стила и датирања рељефне иконе св. Климента Охридског, Зборник Музеја примењене уметности 8 (1962) 7–22; *Ц. Грозданов*, Појава и продор портрета Климента Охридског, 61–62, сл. 5; *исти*, Портрети на светителите, 51–52, т. II.

21 *П. Миљковиќ-Пепек*, Црквата Св. Јован Богослов-Канео во Охрид, Културно наследство III (1967) 87, т. XVII. О гробу св. Климента в. *P. Miljković-Pepek*, New Evidence on the Tombs of St. Cyril, St. Clement and St. Naum, Macedonian Review XXV-1 (1995) 5ff. Овај аутор сматра да су још два портрета св. Климента настала крајем XIII века, на једној икони и на фресци у цркви Свете Софије: *П. Миљковиќ-Пепек*, Еден непознат лик на св. Климент Охридски во охридскиот катедрален храм, Зборник на Музеј на Македонија, н. с. 2 (1996) 29–50; *idem*, Deux icônes d'Ohrid peu étudiées, Byzantine East, Latin West. Art-Historical Studies in Honor of Kurt Weitzmann, Princeton Univ. 1995, 523–526.

22 Портрете св. Климента до сада је најисцрпније истражио *Ц. Грозданов*: Портретите на Климент Охридски, 101–108; *исти*, Појава и продор портрета Климента Охридског, 47–70; *исти*, О портретима Климента Охридског у охридском живопису XIV века, Зборник МС за ликовне уметности 4 (1968) 101–117; *исти*, Портрети на светителите, 38–104.

23 Његов су портрет препознали *R. Ljubinković — M. Ćorović-Ljubinković*, La peinture médiévale à Ohrid, 114, а о Кавасилиним представама у уметности најпотпуније *Ц. Грозданов*, Прилози познавању средњовековне уметности Охрида, 199–207, сл. 1–2; *исти*, Портрети на светителите, 180–190.

24 *H. Gelzer*, Der Patriarchat von Achrida, Geschichte und Urkunden, Leipzig 1902, 12; *И. Снегаров*, История на Охридската архиепископия, т. I, София 1924, 211; *Ц. Грозданов*, уп. нап. 23.

25 Објавио је по рукопису XIV века бр. 198 из светогорског манастира Дохијару *Κ. Γ. Νιχωρίτης*, Ανέκδοτη ελληνική Ακολουθία προς τιμήν του Αρχιεπισκόπου Αχριδών Κωνσταντίνου Καβάσιλα, Αφιέρωμα στη μνημή του Σωτήρη Κίσσα, Θεσσαλονίκη 2001, 345–372.

(Канео) у Охриду (1280–1290), где је уведен у композицију Поклоњења архијереја, с пуним именом и с ознаком свети: ὁ ἅγιος Κωνσταντίνος ὁ Καβασήλας.[26] Убрзо после тога приказан је поред св. Климента у цркви Богородице Перивлепте. Њих двојица биће заједно насликана и у Старом Нагоричину (1316–1317), али у Поклоњењу архијереја,[27] док ће њихово место из охридске цркве заузети св. Сава, оснивач Српске архиепископије, јер се тада Нагоричино налазило у склопу српске државе и цркве. Поуздано се зна да ће се Кавасилин лик појавити у сликарству само још два пута, у цркви Мали Свети врачи у Охриду (око 1340)[28] и у XVI веку у Протатону.[29] Његов портрет у Богородици Перивлепти остаће, међутим, јединствен, како својом иконографијом, тако и местом у наосу, у скупини нарочито пробраних светих особа.

Скоро сви истраживачи који су о њима писали сагласни су да између апостола Петра и Андреје, св. Климента и Константина Кавасиле постоји одређена веза. У почетку су Р. и М. Љубинковић изнели претпоставку да су свети Климент и Константин приказани један до другог стога што је Кавасила посветио Клименту један канон.[30] Фран Гривец је, пак, уочио везу између апостола Петра и св. Климента и покушао да је објасни литерарним разлозима, уважавањем св. Климента као просветитеља у охридској средини и чињеницом да је св. Климент Римски, имењак охридског заштитника, био један од првих римских папа.[31] Изостављајући отварање проблема идејне повезаности светитеља на јужном и северном зиду источног дела наоса, Ц. Грозданов је прихватио претпоставку Р. и М. Љубинковић да је Кавасилино прослављање Климента богослужбеним песмама било пресудно за њихово заједничко приказивање.[32] Он је истовремено наслутио да постоји одређена веза између ових охридских светитеља и апостола прекопута, али ју је тражио само између св. Климента и Андреје, односно између Константина Кавасиле и апостола Петра, приказаних један наспрам другог. По њему, она би се могла наћи само између прве двојице, и то као оснивача Охридске и Цариградске цркве.[33] Петар Миљковић-Пепек је утврдио да сви они сачињавају једну смисаону целину (насталу сигурно по жељи клира), а чинили би је најистакнутији оснивачи и представници цркава: апостол Петар је поглавар, утврдитељ, камен-темељац и носилац цркве, Андреја је првозвани

26 *П. Миљковиќ-Пепек*, Црквата Св. Јован Богослов-Канео, 87–90.

27 *Б. Тодић*, Старо Нагоричино, Београд 1993, 74, 126, цртеж 17.

28 *В. Ј. Ђурић*, Византијске фреске у Југославији, 69; *Ц. Грозданов*, Прилози познавању, сл. 2; *исти*, Портрети на светителите, 190.

29 *Ц. Грозданов*, Портрети на светителите, 190, сл. 60.

30 *R. Ljubinković — M. Ćorović-Ljubinković*, La peinture médiévale à Ohrid, 114. Њихово мишљење ће прихватити и други истраживачи, пре свих *Ц. Грозданов* (в. нап. 32) и *П. Миљковиќ-Пепек*, Делото на зографите, 77.

31 *F. Grivec*, Na semъ Petrê, 36–40; *исти*, Ohridska slika *Na semъ Petrê*, 178.

32 *Ц. Грозданов*, Прилози познавању средњовековне уметности Охрида, 206; *исти*, Портретите на Климент Охридски, 102; *исти*, Појава и продор портрета Климента Охридског, 63; *исти*, Портрети на светителите, 53, 188.

33 *Ц. Грозданов*, Појава и продор портрета Климента Охридског, 63; *исти*, Портрети на светителите, 53–54.

апостол и оснивач епископске катедре у Цариграду, док су Климент Охридски и Константин Кавасила оснивачи и главни представници Христове цркве код словенских народа. Избором баш њих двојице истицао би се значај охридске цркве у општим оквирима православља.[34]

Заиста, идеја оснивања цркве је више него јасно показана иконографијом слике с Христом и апостолом Петром, а она би се могла проширити и на остале ликове поменутих светитеља. Добро је наслућен и значај присуства апостола Андреје, као што је и тачно уочено да се представама св. Климента и Константина Кавасиле програм ових фресака повезује с охридском средином, тачније, са њеним клиром. Могло би се рећи да је избором ликова ових светаца показана историја оснивања Христове цркве на земљи преко апостола, чему је следило и оснивање архиепископије у Охриду. Међутим, пошто ова архиепископија није имала апостолско порекло,[35] нити је св. Климент био њен оснивач, објашњење ове скупине фресака би требало да буде нешто другачије.

У тренутку кад је настао живопис у Богородици Перивлепти (1294/95) аутокефална Охридска архиепископија је постојала већ скоро триста година. С друге стране, пошто је она и званично сматрана за наследницу некадашње бугарске цркве — а то се види из другог сигилија њеног оснивача, цара Василија II (1020) — њено је трајање било и много дуже. Осим што је повезао с бугарском архиепископијом, цар је својим повељама одредио да њеног архиепископа именују цареви и да она буде аутокефална, независна од цариградског патријарха.[36] Ове одредбе су уважаване током читавог средњег века: охридски архиепископи су долазили из Цариграда, потврђивани царевом одлуком, и у својој титули су носили назив Бугарске (ἀρχιεπίσκοπος Βουλγαρίας или πάσης Βουλγαρίας).[37] У XII веку, међутим, ако не и раније, Охридска архиепископија почела је да се поистовећује с Јустинијаном Примом, архиепископијом коју је успоставио цар Јустинијан својом XI новелом 535. године.[38] Мада је та архиепископија кратко

---

34 *П. Миљковиќ-Пейек*, Делото на зографите, 73–77. У опширном излагању овог аутора нису прихватљива нека успутна запажања, али она не утичу битније на суштину његовог објашњења. В. такође, *исти*, Фреските и иконите од X и XI век во Македонија, Културно наследство VI (1975) 38–40; *исти*, Христијански светителски култови во Македонија, Културно наследство 19–21 (1992–1994) 70–71. Није нам био доступан његов чланак Иконографска концепција за Климент Охридски во Перивлептос, Културен живот 7 (1966) 28–30.

35 Супротно покушава да докаже *П. Миљковиќ-Пейек*, Автокефалноста и своевидниот апостолицитет на црковните иституции на Кипар и на Преспа–Охрид (според иконографските претстави на локалните светители), Пелагонитиса 5–6 (1998) 81–94.

36 *H. Gelzer*, Ungedruckte und wenig bekannte Bistümerverzeichnisse der orientalischen Kirche (II), Byzantinische Zeitschrift 2 (1893) 44; *В. Н. Бенешевич*, Описание греческих рукописей монастыря Святой Екатерины на Синае, т. I, Санкт Петербург 1911, 548. О Охридској архиепископији у време Василија II в. *Б. Прокић*, Постанак Охридског патријархата, Глас СКА XC (1912) 175–267; *И. Снегаров*, История на Охридската архиепископия, 52–63 et passim; *Т. Осйрогорски*, Историја Византије, Београд 1959, 295–296.

37 *H. Gelzer*, Der Patriarchat von Achrida, 5, 8, 14, 17.

38 О повезивању Охридске архиепископије с Првом Јустинијаном постоји обимна литература; на овом месту наводимо само значајније радове: *H. Gelzer*, Ungedruckte und wenig bekannte Bistümerverzeichnisse, 40–41; *idem*, Der Patriarchat von Achrida, 9, 13, 15 et passim; *Б. Прокић*, нав. дело, 183–202; *V. N. Zlatarski*, Prima Justiniana im Titel der bulgarischen Erzbischofs von Achrida,

постојала, успомена на њу је сачувана преко CXXXI Јустинијанове новеле, јер је ова ушла у Василике цара Лава VI. Први пут се повезивање Прве Јустинијане с Охридском архиепископијом појавило у белешци деволског епископа Михаила (око 1118) у рукопису Хронике Јована Скилице (Cod. Vind. Hist. graec. LXXIV),[39] на шта алудира Нил Доксопатрид (1143),[40] док ће Јован Комнин бити први охридски архиепископ који ће је укључити у своју титулу (1157).[41] После њега то ће чинити Димитрије Хоматијан (прва половина XIII века)[42] и многи други каснији охридски архиепископи.[43]

До сада није пружен прави одговор на питање о разлозима поистовећивања Охридске архиепископије с Првом Јустинијаном, али то сигурно није учињено зарад потискивања њеног словенског карактера.[44] Одреднице *Бугарска* и *Прва Јустинијана* имају само правни и канонски смисао, и у вези су с аутокефалијом Архиепископије. Да је то тако, сведочи Теодор Валсамон, у коментарима „Фотијевог" Номоканона, написаним исто тако у XII веку. Пошто је најпре навео CXXXI Јустинијанову новелу, којом је цар у сагласности с римским папом утврдио аутокефалну цркву у рангу архиепископије, са седиштем у Јустинијани Прими, Теодор Валсамон је додао свој коментар: *Из ове Јустинијанове новеле произлазе и привилегије бугарског архиепископа, јер је он архиепископ Прве Јустинијане, отаџбине цара Јустинијана. Бугарска се и назива због тога Јустинијанском, што је цар Јустинијан ту област подвргао под управу Ромеја*.[45]

Охридски архиепископи су порекло своје цркве потражили у некадашњој Јустинијановој архиепископији вероватно да би одбранили њена аутокефална права, угрожавана и од стране Римске и од стране Цариградске цркве. Да ли су

Byzantinische Zeitschrift 30 (1929–1930) 484–489; *Р. Љубинковић*, Традиција Приме Јустинијане у титулатури охридских архиепископа, Старинар н. с. XVII (1966) 61–75; *G. Prinzig*, Entstehung und Rezeption der Justiniana Prima-Theorie im Mittelalter, Byzantinobulgarica V (1978) 269–287.

39 *B. Prokić*, Zusätze in der Handschrift des Johannes Skylitzes (Cod. Vind. hist. Graec. LXXIV), München 1906, 35, No 57.

40 *Migne*, Patrologia graeca, t. 132, col. 1097.

41 *H. Gelzer*, Der Patriarchat von Achrida, 9.

42 Analecta sacra et classica Spicilegio Solesmensi parata, ed. *J. B. Cardinalis Pitra*. Juris ecclesiastici Graecorum selecta paralipomena, Parisiis — Romae 1891, col. 49, 123, 329, 381, 479, 481, 494.

43 *H. Gelzer*, Der Patriarchat von Achrida, passim.

44 Такво мишљење је нарочито преовлађивало раније, уп. на пример, *Б. Прокић*, Јован Скилица као извор за историју мађедонске словенске државе, Глас СКА LXXXIV (1910) 144; *исти*, Постанак Охридског патријархата, 188; *И. Снегаров*, История на Охридската архиепископия, 80; *V. N. Zlatarski*, op. cit., 488; Византијски извори за историју народа Југославије, III, Београд 1966, 136, нап. 194 (*J. Ферлуга*).

45 Σημείωσι ἀπὸ τῆς παρούσης Ἰουστινιανείου νεαρᾶς τά προνόμια τοῦ ἀρχιεπισκόπου Βουλγαρίας, οὗτος γάρ ἐστιν ἀρχιεπίσκοπος τῆς α′ Ἰουστινιανῆς τῆς πατρίδος τοῦ βασιλέως Ἰουστινιανοῦ. Καὶ ἡ μὲν Βουλγαρία διὰ τοῦτο καλεῖται Ἰουστινιανὴ διὰ τὸν βασιλέα Ἰουστινιανὸν ἀποκαταστῆσαι τῇ βασιλείᾳ τῶν Ῥωμαίων τὴν τοιαύτην χώραν, *Migne*, Patrologia graeca, t. 104, col. 988–989. Ово место су, у вези с Охридском архиепископијом, коментарисали *E. Zachariä von Lingenthal*, Beiträge zur Geschichte der bulgarischen Kirche, Mémoires de l'Académie impériale des sciences de St. Péterbourg, ser. VII, t. 8, No 3 (1864) 26–27; *H. Gelzer*, Ungedruckte und wenig bekannte Bistümerverzeichnisse, 41; *Р. Љубинковић*, Традиције Приме Јустинијане, 64–67; *G. Prinzig*, op. cit., 274–275.

се такве опасности појавиле у XII, или већ у XI веку, после раскола цркава — није познато. Овим вештачким спајањем доказивано је да аутокефалност Охридске архиепископије почива на одлуци цара Јустинијана да одвоји неке области (Средоземна Дакија, Дакија Рипенсис, Превалитана, Дарданија, Горња Мезија и Панонија), које су дотле биле под римском јурисдикцијом, да од њих направи аутокефалну цркву и ову подвргне под управу Ромеја (Теодор Валсамон);[46] на основу ових Јустинијанових одредби, цар Василије II је потврдио аутокефалност епископије Бугарске, како је то било за време цара Романа Лакапена (епископ Михаило Деволски).[47] Спој традиција Прве Јустинијане и Бугарске живеће вековима касније у идеологији Охридске архиепископије, видљиве у титулисању њених архиепископа, али не само у томе. Свакако није случајно што се Димитрије Хоматијан у доказивању аутокефалних права своје архиепископије, у писму патријарху Герману II, позвао баш на Јустинијанову CXXXI новелу и на Прву Јустинијану.[48] Учиниће то и цар Михаило VIII Палеолог својом повељом Архиепископији 1272. године.[49] Потврду чињеници да је теорија о Охридској архиепископији као наследници бугарске и архиепископије Прве Јустинијане била у оптицају око 1295. године као нешто уобичајено и коначно прихваћено, налазимо и у ктиторском натпису над западним вратима баш у цркви Богородице Перивлепте, на чијем је крају наведено да је она подигнута у време Макарија, архиепископа Прве Јустинијане и целе Бугарске.[50]

Бар два века дуго настојање охридских архиепископа да одбране аутокефалност своје архиепископије, позивањем на традицију и права Прве Јустинијане, које смо укратко изложили, даје нам право да њиме покушамо да објаснимо програм фресака у источном делу наоса цркве Богородице Перивлепте. Постављање на овом истакнутом месту теме Христовог установљења цркве на апостолу Петру није само алузија на оснивање Цркве на земљи уопште, него и подсећање на то да је Охридска архиепископија израсла на територији некадашњег дела Илирика који је био у надлежности Рима, а коју је папа Вигилије, у договору са царем Јустинијаном, уступио за стварање аутокефалне Прве Јустинијане. На тој основи би почивала самосталност и високи ранг Охридске архиепископије. У коментару CXXXI Јустинијанове новеле (вероватно посредством Теодора Валсамона), Хоматијан ће рећи да је овај цар, утврђујући хијерархију најстаријих и великих патријаршијских седишта, првим међу свим свештеницима назвао

---

[46] В. нап. 45.

[47] В. нап. 39.

[48] Analecta sacra et classica, col. 494–495. О титули Димитрија Хоматијана в. нап. 37 и *А. В. Поповић*, Титулатура охридског архиепископа у писмима Димитрија Хоматијана, ЗРВИ XXXVIII (1999–2000) 279–284.

[49] *В. Н. Бенешевич*, Описание греческих рукописей, 542–544.

[50] … ἀρχιερατεύοντος δὲ Μακαρίου τοῦ παναγιωτάτου ἀρχιεπισκόπου τῆς Πρώτης Ἰουστινιανῆς καὶ πάσης Βουλγαρίας, *П. Н. Милюков*, Христианские древности Западной Македонии, Известия Русского археологического института в Константинополе IV-1 (1899) 90; *H. Gelzer*, Der Patriarchat von Achrida, 13; *Й. Иванов*, Български старини из Македония, София 1931, 38; *П. Миљковиќ-Пеjек*, Делото на зографите, 44, сл. 10.

папу старог Рима, за другог је одредио цариградског патријарха, а одмах после њега је споменуо архиепископски трон Бугарске.[51] Природа византијског сликарства налагала је употребу иконографског језика којим су се конкретни случајеви преводили у једну вишу реалност, али тако да су се поруке, у препознатљивом контексту, лако ишчитавале. Тако је у охридској Перивлепти позивање на Римску и Цариградску цркву било исказано сликама апостола, оснивача ових црквених седишта, што је у исто време повезано с Христовим оснивањем цркве на земљи. Иако су се охридски архиепископи у доказивањима о старини и пореклу своје аутокефалне цркве позивали искључиво на римске папе из времена пре црквеног раскола, Димитрије Хоматијан — вероватно да би отклонио сваку сумњу да нагиње унији — уз њих је упадљиво ставио и цариградске патријархе, као што су и наручиоци фресака у Богородици Перивлепти наложили да се поред св. Петра прикаже и апостол Андреја. На тај начин се сликом у Перивлепти, као и Хоматијановим текстом, снажно истицала припадност охридске цркве православној васељени.

Други аргумент о старини и аутокефалним правима Охридске архиепископије — а што је подвучено и титулом једног од њених предводника, Константина Кавасиле, на фресци у Перивлепти — темељен је на њеној вези са старом Бугарском архиепископијом. Михаило Деволски је изједначио Прву Јустинијану с Бугарском епископијом, коју би Василије II само обновио, док је Нил Доксопатрид објаснио да је она почела да се назива бугарском онда кад су њоме завладали Бугари.[52] Бугарска компонента аутокефалије Охридске архиепископије произлазила је, дакле, из чињенице што је ова била наследник архиепископије из времена бугарских царева. Стога су се њени архиепископи, поред доказивања древности и канонских права своје цркве, нарочито трудили да ојачају култове „бугарских“ светитеља, чија је делатност била везана за подручје њихове архиепископије. Свакако и у томе треба тражити разлоге интересовања за св. Еразма, Кирила, Методија или Наума, док је нарочита пажња била усмерена на св. Климента, епископа из Велике, чије су мошти почивале у самом Охриду, и који је био уважаван као заштитник града.[53]

У уздизању његовог култа уочава се врло занимљив развој. Климент је, као што смо раније споменули, рано почео да се поштује као светитељ, о чему сведочи и његова служба, коју је можда саставио још неко од његових ученика.[54] Интересовање за њега је, међутим, нагло порасло у XII веку. Вероватно му је тада написано житије на грчком језику, приписано архиепископу Теофи-

---

[51] Καὶ πρῶτον εἶναι πάντων τῶν ἱερέων εἰπὼν τὸν ἁγιώτατον πάππαν τῆς πρεσβυτέρας Ῥώμης, ἔπειτα δεύτερον μετ᾽αὐτὸν τὸν μακκαριώτατον Κωνσταντινουπόλεως, μετὰ τοῦτον εὐθὺς τοῦ ἀρχιεπισκοπικοῦ θρόνου τῆς Βουλγαρίας μέμνηται, Analecta sacra et classica, col. 494.

[52] *Migne*, Patrologia graeca, t. 132, col. 1097; *B. Prokić*, Zusätze, 35, No 57. Бугарско име архиепископије слично објашњавају и Теодор Валсамон и Димитрије Хоматијан (уп. нап. 45 и 48).

[53] Уп. *П. Миљковиќ-Пейек*, Христиански светителски култови, 70–71; *исйи*, Еден непознат лик на св. Климент Охридски, 34–38; *исйи*, Автокефалноста и своевидниот апостолицитет, 90–93.

[54] *Й. Иванов*, Български старини из Македония, 322–327.

лакту.[55] У њему се већ назире покушај величања св. Климента као мисионара, најзаслужнијег за покрштавање Бугара: он је био први епископ бугарског племена,[56] у народу је утврдио веру на камену правог хришћанског служења и припремио Господу народ изабрани,[57] а у похвали му се на крају клицало: *Кроз тебе је сва бугарска земља ӣознала Бога!*[58]

Средином XII века, највероватније у време архиепископа Јована Комнина, састављен је такозвани Каталог бугарских архиепископа, као део ширег прегледа хришћанских цркава (Paris. gr. 880),[59] у коме су се на челу сваке од цркава налазила имена апостола, њихових стварних или тобожњих оснивача. Листа бугарских архиепископа почињала је Протогеном, архиепископом Сардике, учесником Првог васељенског сабора, па су на тај начин Охридској цркви обезбеђени ако не апостолско порекло, а оно ауторитет васељенског сабора. После Протогена, Методија и Горазда, а пре Дамјана, бугарског патријарха из Доростола, наведен је Климент, епископ тивериопољски или велички, коме је бугарски цар Борис поверио надзор над трећином бугарског царства, и то од Солуна до Јериха и Канине или Тасипијата.[60] Одмах пада у очи неколико појединости у овом тексту: Климент је овде први архијереј уз којег се појављује одредница Бугарска; друго, њему, који је био само епископ, поверава се духовни надзор над трећином државе; треће, наведена просторна одредница поклапала се изгледа с јужном границом источног и централног Илирика, дакле с оним подручјем које се некада налазило под јурисдикцијом апостолске столице, а потом Прве Јустинијане.[61] Другим речима, светом Клименту се, упркос историјској тачности, приписивало да је био први архијереј на подручју будуће Охридске архиепископије.

Такав тенденциозан однос према њему појачао се нарочито у синаксарном житију (приписује се Димитрију Хоматијану)[62] и у служби, чије су поједине де-

---

[55] Житије је објавио *Н. Л. Туницкий*, Материалы для истории жизни и деятельности учеников свв. Кирила и Мефодия, 1. Греческое пространное житие св. Климента Словенского, Сергиев Посад 1918 (Variorum Reprints, London 1972). Наслов житија који говори о ауторству *врло светог и славног архиепископа Прве Јустинијане и читаве Бугарске кир Теофилакта*, свакако је познији.

[56] Καὶ οὕτω δὴ Βουλγάρῳ γλώττῃ πρῶτος ἐπίσκοπος ὁ Κλήμης καθίσταται, *Н. Л. Туницкий*, Материалы, 122.

[57] Исто, 124, 138.

[58] Διὰ σοῦ γὰρ πάσα τῆς Βουλγαρίας ἡ χώρα Θεὸν ἐπένωτεν, исто, 138.

[59] Уп. *H. Gelzer*, Der Patriarchat von Achrida, 6–7; *Й. Иванов*, нав. дело, 565–569. О листи бугарских епископа расправљао је *Р. Љубинковић*, Ordo episcoporum у Paris. Gr. 880 и архијерејска помен листа у синодикону цара Бориса, Симпозиум 1100-годишнина од смртта на Кирил Солунски, I, Скопје 1970, 131–147 (прештампано у *Р. Љубинковић*, Студије из средњовековне уметности и културе, Београд 1982, 91–101).

[60] Κλήμης γενόμενος ἐπίσκοπος Τιβεριουπόλεως ἤτοι Βελίκας, ὕστερον δὲ ἐπιτραπεὶς παρὰ Βορίσου βασιλέως Βουλγάρων ἐφορᾶν καὶ τὸ τρίτον μέρος τῆς Βουλγαρικῆς βασιλείας ἤγουν ἀπὸ Θεσσαλονίκης ἄχρις Ἱεριχὼ καὶ Κανίνων ἤτοι Τασηπιάτου, *H. Gelzer*, Der Patriarchat von Achrida, 6; *Й. Иванов*, нав. дело, 565; *Р. Љубинковић*, Студије, 96.

[61] *Р. Љубинковић*, Студије, 98 и нап. 40.

[62] Упоредни грчки и словенски текст житија објавио је *Й. Иванов*, нав. дело, 316–321. Хоматијаново ауторство житија оспорава *I. Snegarov*, Les sources, 95, који претпоставља да би његов пи-

лове написали архиепископи Хоматијан, Константин Кавасила и Григорије,[63] а то значи у XIII и у првим годинама XIV века. Сасвим у складу с тада важећом идеологијом Охридске архиепископије, по којој је ова стара црквена организација била везана за некадашњи Илирик и Мезију, у житију се каже да је Климент био родом из европске Мезије, наставник мезијског народа и епископ **въсемꙋ илирикꙋ, и обьдрьжещеи земли бльгарскомꙋ езыкоу**;[64] да је Климент својим учењем богоразумно просветио сав бугарски народ, **ап(о)с(то)льское дѣло съврьши. и ап(о)с(то)льскои бл(а)г(о)дати того ради сподоби се**,[65] због чега **и н(и)нꙗ съ ап(о)с(т)олы ꙋбо ѥс(ть), проповѣдникь истинѣ и равноап(о)с(то)ль**.[66] На исти начин га и Служба велича као великог мисионара и апостола (**вьсеи бльгарıи вѣлыкопроповѣдни апостоле, наставиль ѥси кь божественеи вѣрѣ езыкь моусиискы; т҄мы моусыискыѥ оутврьдиль ѥси, вѣрѣ проповѣдникь бысть, клименте вѣлики**), па га зато бугарски народ слави као тринаестог апостола (**апостола проповѣдоуеть третиаго на десете**).[67]

Био је то врхунац литерарног и богослужбеног прослављања св. Климента, што је нашло непосредни одјек у сликарству XIII века на подручју Охридске архиепископије, нарочито у цркви Богородице Перивлепте, где се појавио први пут међу стојећим фигурама у наосу, и то на најпрегледнијем месту. Тачно као у житијима, стихирама и канонима, он је овде приказан као велики мисионар, утемељивач хришћанске вере и настављач дела апостола, насликаних прекопута њега. За разлику од писаних дела, његова слика не одступа од историјске веродостојности, јер је приказан као обичан епископ, и уз његово име нема никаквог додатка.

До св. Климента је насликан охридски архиепископ Константин Кавасила. Као што смо поменули, Кавасила је убрзо после смрти почео да се уважава као светац, о чему сведоче његова служба и представе у сликарству, а мотиви за такав однос према њему не могу се разумети изван историјског контекста Охрида у XIII веку.[68] Насупрот ученом Димитрију Хоматијану који је, близак епирским деспотима, настојао у првим деценијама тог столећа да што више

сац могао бити архиепископ Григорије. Тенденциозност Климентовог синаксарског житија уочили су *Н. Л. Туницкий*, Св. Климент, 89–98; *I. Snegarov*, Les sources, 94–95 и други истраживачи.

[63] *Г. Баласчев*, Климент словенски и службата му по стар словенски превод, София 1898; *Н. Л. Туницкий*, Св. Климент, 98–101; *И. Снегаров*, История на Охридската архиепископия, 277–279, 284.

[64] Παντὸς τοῦ Ἰλλυρικοῦ καὶ τοῦ κρατοῦντος τῆς χώρας βουλγαρικοῦ ἔθνους, *Й. Иванов*, Български старини из Македония, 318.

[65] Ἀποστολικὸν ἔργον ἀνύσας καὶ ἀποστολικῆς διὰ τοῦτο ἀξιωθεὶς χάριτος, *Й. Иванов*, нав. дело, 321.

[66] Καὶ νῦν σὺν ἀποστόλοις μὲν ὁ κήρυξ τῆς ἀληθείας καὶ ἰσαπόστολος, *Й. Иванов*, нав. дело, 321.

[67] Πάσης Βουλγαρίας μεγαλοκήρυξ ἀπόστολος, Καθοδήγησας πρὸς θείαν πίστιν ἔθνη μυσῶν, Ἐν σοί δὲ μυριάδας μυσῶν ἐστερέωσε, πίστεως κήρυξ γέγωνας, Κλήμης ὁ μέγας, *Г. Баласчев*, нав. дело.

[68] Уп. *R. Ljubinković*, Les influences de la vie politique contemporaine sur la décoration des églises d'Ohrid, Actes du XIIe congrès international d'études byzantines, T. III, Beograd 1964, 224–225.

осамостали Охридску архиепископију, како од цара у Никеји тако и од цариградског патријарха, Константин Кавасила је начинио заокрет, што су први цареви из династије Палеолога (а вероватно и Цариградска патријаршија) умели да цене. Почаст које је после смрти указивана Кавасили била је у неку руку и признање његовом труду за враћање архиепископије у крило Цариграда. А кад је то почело да се заборавља, и његов лик се сасвим проредио на зидовима цркава.[69] Он никако није био случајно приказан у Богородици Перивлепти; наиме, да би се заокружила и видљиво показала идеја о пореклу и карактеру архиепископије, било је неопходно укључити у слику и неког њеног архиепископа-светитеља. Разумљиво је што је избор пао на Кавасилу, јер је он тада био једини од охридских архиепископа поштован као свети, а и успомена на њега је још била жива, пошто су од његове смрти биле протекле тек две-три деценије.

Сликом апостола Петра и илустрацијом познатог места Матеј 16, 18 показивано је, дакле, не само Христово оснивање цркве на земљи, већ се и подсећало на почетке самосталности Охридске архиепископије, израсле на подручју некадашње римске дијецезе, а представом апостола Андреје истицала се њена припадност крилу православне цркве. С друге стране, она би као Бугарска архиепископија имала свог оснивача у *тринаестом апостолу*, у св. Клименту, а његови би наследници били сви потоњи охридски архиепископи, од којих је један, св. Константин Кавасила, приказан до њега, с ознаком своје архиепископије. То што у Константиновој титули није споменута и Прва Јустинијана не би требало тумачити тадашњим колебањем у вези са поистовећивањем Охрида с овом некадашњом црквом.[70] Пуна титула се није обавезно исписивала поред ликова светих епископа и патријараха,[71] као што је изостала и крај свих осталих Кавасилиних портрета. Видели смо да се она појављује у титули охридских архиепископа још од времена Јована Комнина (1157), у званичним документима и натписима (па и у самој цркви Богородице Перивлепте), у књижевности и у сликарству.[72] Она се, међутим, понекад и изостављала, али се, нема сумње, подразумевала. Да у њеној употреби није било правилности можда је најбољи пример баш Димитрије Хоматијан, велики заступник идеје о Првој Јустинијани, који је у својој титули час користи, а час изоставља. Зато њено одсуство у Кавасилиној титули не умањије ангажовани смисао скупине слика о којој је овде реч. Уосталом, о посебној важности лика св. Константина Кавасиле на охридској фресци говори и то што је он само овде обележен као архиепископ Бугарске. У истом

69 После XIV века он ће бити насликан само једном, у Протатону на Светој Гори 1526. године, заједно с Климентом, Еразмом и Теофилактом, *Ц. Грозданов*, Портрети на светителите, 190.

70 *Исти*, Прилози познавању средњовековне уметности Охрида, 205–206.

71 Уп. *Ch. Konstantinidi*, Le message idéologique des évêques locaux officiant, Зограф 25 (1996) 39–50; за ликове св. Саве Српског в. *Б. Тодић*, Репрезентативни портрети светог Саве у средњовековном сликарству, Свети Сава у српској историји и традицији, Београд 1998, 225–248.

72 В. *H. Gelzer*, Der Patriarchat von Achrida, 9, 13, 15, 17, 25, 31 et passim; *Й. Иванов*, Български старини из Македония, 36–43, 45, 59 et passim; *Ц. Грозданов*, Охридско зидно сликарство XIV века, Београд 1980, 65, 124, 151.

смислу га и Служба прославља као светлу звезду, пастира или похвалу Бугарске и Мезије.[73]

На крају, треба поставити питање зашто се оваква декорација идеолошког карактера појавила у Богородици Перивлепти 1294/95. године. Оно је можда и излишно, кад се зна да је поменута теорија о пореклу Охридске цркве непрекидно трајала почев од XII века, ако не и раније, па све до укидања архиепископије 1767. године, тако да се њен одраз у сликарству могао појавити у било којој охридској цркви у овом дугом раздобљу. Напред смо, међутим, истакли да је она ојачала баш у XIII веку, што је оставило трага у писаним изворима, у натписима на зидовима цркава и у титулама архиепископа. По обнови византијске власти у Охриду (1259) свесрдно су је прихватили и цареви из династије Палеолога. Наиме, догађаји око Лионске уније били су добра прилика да се укину Српска архиепископија и Трновска патријаршија, које нису подржале унионистичку политику цара Михаила VIII. Био је то, уосталом, само наставак жестоких Хоматијанових напора, неколико деценија раније, да оспори ове две нове аутокефалне цркве, настале највећим делом на територији Охридске архиепископије.[74] На молбу неименованог охридског архиепископа, цар Михаило VIII је 1272. године издао за нашу тему вишеструко занимљиву повељу Охридској архиепископији. Позивањем на Прву Јустинијану и Бугарску архиепископију, њоме је покушана обнова старог подручја архиепископије (због чега су у њој, по нашем мишљењу, и наведена у изводима три сигилија цара Василија II), чиме се истовремено негирало постојање Српске и Трновске цркве.[75] Да је то била права намера повеље показује већ и њен наслов: Βασιλικὸν γράμμα γράφον τὰ ἱεροκύκλια τῆς ἁγιωτάτης μεγάλης ἐκκλησίας τῆς α′ Ἰουστινιανῆς καὶ πάσης Βουλγαρίας, Σερβίας καὶ λοιπῶν.[76] Додатак са Србијом у називу архиепископије открива очигледну тенденциозност документа, јер Србија у ово време није улазила у титулатуру охридских архиепископа.[77] Цар Михаило VIII је још једном покушао да поништи аутокефалију бугарској и српској цркви: у Лиону је

[73] Уп.: τῆς Βουλγαρίας ἀστὴρ φαεινότατε..., ποιμένα Βουλγάρων..., τὸν λύχνον τῆς γῆς Βουλγάρων..., Βουλγάρων θεῖε πρόεδρε..., τὸ καύχημα τῆς Μυσίας..., τὸ φίλτρον Μυσῶν θνήσκαι σοι, *Κ. Γ. Νιχωρίτης*, Ανέκδοτη ελληνική Ακολουθία, 353–354, 361–363, 370.

[74] Analecta sacra et classica, col. 381–390, 495–496.

[75] *Н. Бенешевич*, Описание греческих рукописей, 542–554; уп. *Е. Голубинский*, Краткий очерк истории православных церквей болгарской, сербской и румынской или молдовлашской, Москва 1871, 263; *Н. Радојчић*, Свети Сава и автокефалност српске и бугарске цркве, Глас СКА CLXXXIX (91) (1939) 223 и даље; *Г. Осӣрогорски*, Историја Византије, 428; в. такође *Б. Тодић*, Апостол Андреја и српски архиепископи на фрескама Сопоћана, 374–375.

[76] *В. Н. Бенешевич*, нав. дело, 544.

[77] Колико нам је познато, једино ће архиепископ Никола у параклису св. Јована Претече у Светој Софији у Охриду, између 1347. и 1350. године, бити означен као *архиеӣискоӣ чиӣаве Бугарске, ӣрви из Србије* (πρῶτος ἐκ Σερβίας), али је тај његов портрет настао у сасвим измењеним околностима, кад се Охридска архиепископија налазила у саставу српске државе, у којој је очувала своју аутокефалност, в. *Ц. Грозданов*, Прилози познавању средњовековне уметности Охрида, 2. О ахриепископу Николи и његовим портретима, 212–213; *исӣи*, Охридско зидно сликарство, 64–65. Србија ће бити укључена у титулу охридских архиепископа тек у XV веку, после укидања њене аутокефалне цркве.

1274. године прочитан његов меморандум, у коме је њихова каноничност оспоравана због тога што су настале без сагласности папске столице и у смутним временима латинске власти у Цариграду.[78]

Овакви покушаји Охридске архиепископије да поврати изгубљене територије своје духовне власти нису изгубили актуелност ни у годинама кад су настајале фреске у Богородици Перивлепти. Напротив. Српски краљ Милутин је између 1282. и 1284. године освојио простране византијске области, па је на тај начин више епархија Охридске архиепископије било потчињено Српској цркви.[79] И док је византијски цар Андроник II безуспешно покушавао да их поврати војном силом, архиепископ Макарије се постарао да у цркви Богородице Перивлепте сликом апостола Петра и Андреје, светог Климента и Константина Кавасиле покаже тобожње порекло и природу Охридске архиепископије, а самим тим и да истакне њена права која су одатле проистицала.

Branislav Todić

FRESCOES IN THE VIRGIN PERIBLEPTOS CHURCH REFERRING TO THE ORIGINS OF THE ARCHBISHOPRIC OF OHRID

In the year 1294/95, in the church of the Virgin Peribleptos in Ohrid, figures of the apostles Peter and Andrew were painted in the bottom register of wall paintings of the south wall, in front of the altar space (fig. 1), while those of St. Clement of Ohrid and St. Constantine Kabasilas appeared on the opposite, north wall (fig. 2). Their choice and placement on such a conspicuous location have already been the subject of interest of scholars who attempted to explain their iconography and unveil the reasons behind their appearance in this Ohrid church.

The image of apostle Peter is related to the text of Mt. 16, 18 and this apostle is thus represented as carrying a church on his back while trampling on Hades who, at the same time, is being pierced by an angel bearing a lance. From above, Christ, shown in bust, addresses St. Peter with the gospel text written out in fresco above his image. This rare representation could be interpreted as an image referring to the

[78] *Н. Радојчић*, нав. дело, 224 и даље (латински текст меморандума на стр. 226–227). Истицање чињенице да је српска црква добила аутокефалност без знања папе разумљиво је из разлога што је меморандум упућен папи и што је прочитан на једном скупу о унији; није, међутим, искључено да се њоме и подсећало на некадашњу јурисдикцију Рима у провинцији Илирик.

[79] Мир ће бити склопљен тек 1299. године, кад се српски краљ оженио царевом кћерком Симонидом, а венчање је обавио охридски архиепископ Макарије, онај исти који се спомиње у ктиторском натпису у цркви Богородице Перивлепте. Тада ће освојене територије и формално припасти српској држави, а више епископија биће припојено њеној цркви.

founding of the church on earth by Christ. The gospel text which inspired it was one of the main arguments in the primacy doctrine of the Roman church. In Byzantium, on the other hand, the equality of all apostles was underlined, and Peter shared his place of honor with Paul and, at times, Andrew. This can explain the presence of the latter by Peter's side in the mentioned Ohrid church. On the opposite wall we find figures of saints who held in particular reverence in the Ohrid area, namely those of Clement and Constantine Kabasilas. St. Clement (whose relics were treasured in Ohrid) was a bishop in nearby Velika in the X century, and his cult developed shortly after his death. On the other hand, at the end of his lifetime Constantine Kabasilas, an archbishop of Ohrid from the middle of the XIII century, was very devoted to the emperor Michael VIII and that seems to have decisively contributed to the early development of his cult.

We can basically except the opinion of those among the scholars who associated the images of the mentioned saints with Christ's founding of the church on earth and the spreading of Christianity among the Slavs. However, since the archbishopric of Ohrid had no direct apostolic origins, and since even St. Clement was actually its founder, the wall paintings of the Virgin Peribleptos should be viewed in a somewhat different light.

It is well known that the Archbishopric was founded by emperor Basil II who, in the second sigillium (1020), associated it with the earlier existing Bulgarian archbishopric. However, in the XII century, if not already at an earlier date, the archbishopric of Ohrid began to be associated also with Justiniana Prima, the archbishopric founded by emperor Justinian in 535. The first to include it in his title was the archbishop of Ohrid John Komnenos, in 1157, and many of his successors followed his example. Formulas such as Bulgarian and Prima Justiniana which appear in their titles were of a legal and canonic nature and were used in defending the autocephalos rights of the Archbishopric from both the Roman and the Constantinopolitan church.

This prompts us to explain the wall paintings of the eastern part of the naos of the Virgin Peribleptos as a result of intentions of the archbishops of Ohrid to underline the ties of their church with Justiniana Prima and the Bulgarian archbishopric. The image of the founding of the church upon St. Peter is not only a universal image of Christ's founding of the church on earth but also a reminder that the archbishopric of Ohrid was formed on the territory of ancient Illyricum which once belonged to Rome and was handed over as a result of an agreement between pope Vigilius and emperor Justinian for the purpose of founding the autocephalos church of Justiniana Prima. Supposedly, the independence and high rank of the archbishopric of Ohrid found justification in those facts. In his letter to patriarch Germanos II (from the 1220's), the archbishop of Ohrid Demetrios Chomatenos goes on to say that the emperor Justinian, in establishing the hierarchy of the most ancient and great patriarchal sees, called the pope of old Rome the first among priests, the patriarch of Constantinople the second and directly after him made mention of the see of the Bulgarian archbishopric, i.e. Ohrid. In the fresco decoration of the Virgin Peribleptos these references to the Roman and Constantinopolitan church were substituted by images of their founders, a common procedure in Byzantine iconography. Just as it did in

Chomatenos's letter, the presence of the apostle Andrew was there to point out that the church of Ohrid belonged to the Orthodox world.

The second argument upholding the ancient origins and independence of the church of Ohrid – reflected by both the title of its prelates and the wall paintings of the Peribleptos – is based on its ties with the ancient archbishopric of Bulgaria. That is why its archbishops strove to develop the cults of "Bulgarian" saints, primarily that of St. Clement. The text of his vita (XII century), ascribed to Theophylaktos of Ohrid, celebrates him as the most commendable missionary of the Bulgarian people, and in the Catalogue of Bulgarian archbishops (from the same century) he is mentioned in such a manner that one gets the impression that Clement was the first prelate of the territory of the future archbishopric of Ohrid. Such a calculated treatment of St. Clement was especially intensified in the XIII century, as attested in particular by his synaxarion vita and service, in which he is referred to as the thirteenth apostle. A similar phenomenon developed also in the decoration of the church of the Virgin Peribleptos in which Clement plays the role of the first prelate of Ohrid and the perpetuator of the activities of the apostles painted on the wall opposite his image. In order to express clearly and most thoroughly the idea of the origins and the nature of the Archbishopric, it was also necessary to include in this group an image of one archbishop of Ohrid and so the choice fell on Constantine Kabasilas, whose memory was still alive and who, moreover, was the only actually canonized archbishop of Ohrid.

Finally, we should also inquire why this ideologically colored fresco decoration appeared in 1294/95 in the church of the Virgin Peribleptos. The theory of the supposed origins of the archbishopric of Ohrid greatly gained in importance in the course of the events related to the Union of Lyon. This time it was suitably used in an attempt to abolish the Serbian archbishopric and the Bulgarian (Trnovo) patriarchate, founded at a somewhat earlier date and for the most part on the one-time territory of the archbishopric of Ohrid. Such pretensions appeared openly in the charter issued by emperor Michael VIII to the archbishopric of Ohrid (1272) and in his memorandum to the pope, read at the Council of Lyon in 1274. Moreover, in 1282 the Serbian king Milutin conquered vast Byzantine territories so that certain administrative units of the archbishopric of Ohrid were not only dislocated within a different state but also became a part of a different, Serbian church. So while the Byzantine emperor attempted to recapture these territories by military force, the archbishop of Ohrid, Makarios, strove to demonstrate visually on the walls of the church of the Virgin Peribleptos the supposed origins of his archbishopric and thus also to claim its rights, through the images of the apostles Peter and Andrew and saints Clement and Constantine Kabasilas. Because of its political engagement, this painted decoration remained unique in medieval art and should thus find explanation in particular ideological and political motives.

Зборник радова Византолошког института XXXIX, 2001/2002.
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines, XXXIX, 2001/2002

UDC: 711.424.033.2 (497.16 Kotor + 497.5 Dubrovnik)

IVAN STEVOVIĆ

BYZANTIUM, BYZANTINE ITALY AND CITIES ON THE EASTERN COAST OF THE ADRIATIC: THE CASE OF KOTOR AND DUBROVNIK*

This text considers the echoes of the various ties of Byzantium with Kotor and Dubrovnik in the early Middle Ages. Results of studies of the urban nuclei of these cities, the architecture of their churches in the period in question and the cults of especially venerated saints in both cities, indicate that at the beginning of the IX century both Kotor and Dubrovnik were flooded with a great influx of immigrants from the eastern provinces of the Empire.

All available sources agree that the reign of Basil I began with one expeditious and successful campaign of the Byzantine navy. The emperor had, namely, just ascended the throne when he received the envoys of a distant Adriatic city of Ragusa who informed him that the local inhabitants were already an entire fifteen months under Arabian siege. They asked for his help and were satisfied immediately: a fleet numbering a hundred ships under the command of drungarios and patrikios Niceta Oriphos set sail to the west and the very news of its arrival was enough to make the infidels disappear from Dubrovnik's horizon empty handed.[1] Most probably immediately thereupon, and certainly by 878, Dalmatia was raised to the rang of theme,[2] thus realizing three important goals: the Empire had once again become the undisputed master of that part of the Adriatic coast by which ships "never fear to be over-

* This text is a considerable extended version of the paper read under the same title at the XX International Congress in Paris, held from the 19th to the 25th August, 2001.

[1] Constantine Porphyrogenitus De administrando imperio, ed. *Gy. Moravcsik – R. J. H. Jenkins*, Washington 1967, c. 29, 1. 88–101, 127; Constantino Porfirogenito De thematibus, ed. *A. Pertusi*, Citta del Vaticano 1952, 97 sq; Theophanes Continuatus, ed. *I. Bekkerus*, Bonnae 1838, p. 289 sq; Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije II, Beograd 1959, 17 (*B. Ferjančić*).

[2] Cf. *J. Ferluga,* Vizantiska uprava u Dalmaciji, Beograd 1957, 68–71(= L'Amministrazione bizantina in Dalmazia, Venezia 1978, 165 sq); *N. Oikonomidès*, Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles, Paris 1972, 353; *B. Ferjančić,* Vasilije I i obnova vizantijske vlasti u IX veku (Basile Ier et la restauration du pouvoir byzantin au IXème siècle), ZRVI 36 (1997), 12 sq.

whelmed",[3] fortified naval bases served as outposts for monitoring the erratic Slavic tribes in the hinterland, while subtle methods of Byzantine diplomacy were used in the cities comprising the theme and among the population living outside these urban centers in attempts to strengthen eastern influences.[4] In other words, Basil's Adriatic campaign represented a sort of coup de grâce in a process which began at the dawn of the century and "resulted, in a little more than a hundred years, in the transformation of the political and cultural landscape of the central and southern regions of the Balkan peninsula."[5]

This and other events which should also be mentioned in this context, and not just as reminders, such as the approximately three decades earlier Arabian pillage of Budva, Risan or Rose and lower parts of Kotor (τὸ κάστρον τὰ Δεκάτερα, τὸ κάτω), appear at the same place in the text of DAI,[6] testify of the fact that during the IX century the fate of the mentioned cities was most directly determined by well known historical events taking place on a territory spreading from the Peloponesos and southern Italy to Venice, as well as of a certain weight these cities were ascribed in the capital of the Empire at the time.[7] With no intention to offer hasty conclusions on the reasons for and the extent of that significance of theirs, and especially on the context of the complex framework of contemporary Byzantine politics and administrative system, we shall dwell on phenomena which indisputably give substance to the above mentioned assertion. We shall focus on the remains of old urban matrices of Kotor and Dubrovnik, their architecture and patron saints of the earliest churches raised within their city walls and in their immediate surroundings, as well as on urban traditions, certain toponyms and ethnonyms. Such considerations lead to interesting, at times even surprising discoveries related to some not at all local qualities of the early medieval strata of these sites and thus what resulting assumptions may come — will come naturally.

---

[3] DAI, c. 29, 1. 285–287, 139; Viz. izvori II, 24; about maritime routes in the Adriatic sea see *H. Ahrweiler*, Byzance et la mer. La Marine de Guerre, la politique et les institutiones maritimes de Byzance aux VIIe–XVe siècles, Paris 1966, pasim; *J. Ferluga*, Navigation et commerce dans l'Adriatique aux VIIe et VIIIe siècle, BF 12 (1987), 39–51; *V. von Falkenhausen*, Résaux routiers et ports dans l'Italie méridionale byzantine (VIe–Xe s.), Η καθημερένή Ζωή στο Βυζάντιο, Αθήνα 1989, 711–731; *I. Goldstein,* How the Byzantines made use of the Adriatic Sea in the War against the Ostrogoths in 535–555, ZRVI 38 (1999–2000), 49–59.

[4] Cf. *Ferluga,* L'Amministrazione bizantina l. c; *F. Dvornik*, Byzantine Missions among the Slavs, New Brunswick/ N.J. 1970, 36–37; *D. Obolensky*, The Byzantine Commonwealth, London 1974, 108–109; *Ferjančić*, Vasilije I passim; *Lj. Maksimović*, Pokrštavanje Srba i Hrvata (La conversion des Serbes et des Croates), ZRVI 35 (1996), 163 sq.

[5] *Obolensky,* o.c. 104.

[6] DAI, c. 29, 1. 88–101, 127.

[7] For historical events on the above mentioned territory see, in general, *W. Treadgold*, The Byzantine Revival 780–842, Stanford Ca. 1988; *P. E. Niavis*, The Reign of the Byzantine Emperor Nicephorus I (AD 802–811), Athens 1987; *M. McCormick*, The Imperial Edge: Italo-Byzantine Identity, Movement and Integration, A.D. 650–950, Studies on the Internal Diaspora of the Byzantine Empire, ed. by H. Ahrweiler and A. E. Laiou, Washington D.C. 1998, 17–52; for byzantine — frankish relationship and negotiations cf. *T. C. Lounghis*, Les ambassades byzantines en Occident depuis la fondation des états barbares jusqu'aux Croisades (407–1096), Athènes 1980, 155–167.

And in order to reach so deeply into the past of this small territory which has always been an intense "meeting point of two different spheres of European culture and civilization, art and way of life",[8] it is necessary first and foremost to return once more to the mentioned passage in the writings of Constantine Porphyrogenitus, or, more precisely, to information offered therein referring to Kotor and Dubrovnik originally supplied by local Byzantine administrators. When, in 948–949, these reports reached the imperial office, those who took note of them had every reason to believe that their reporter from Kotor lived in hardly enviable surroundings. In a scanty description, he noted that the city lies at the end of a deep bay, surrounded from the land by high hills "so that the sun can be seen only in summer, because it is then in mid-heaven, and in winter it cannot be seen at all."[9] As opposed to reports coming from imperial officials in nearby Dubrovnik and the somewhat more distant Split and Zadar, which were full of information on the past of those cities, the one from Kotor left his superiors without any historical data: news of gloomy weather were supplemented just by information that "in the city lies Saint Tryphon who is sure to cure any ailment, and in particular those suffering from lung congestion",[10] whose curing powers, in view of his own complaints regarding the weather conditions, he may have had to try on himself. His observation ends with a note that the church dedicated to that saint is "vaulted " (ὁ δὲ ναὸς αὐτοῦ ἐστὶν εἰληματικός).[11]

Confined to the provincial region at the westernmost frontier of the Empire, this dispirited clerk was most probably not a native of the region in which he lived. Otherwise, the unhealthy climate of Kotor would have been just another hardship one had to take and certainly would not have left such an overstated impression on him. His neighbor from Dubrovnik decided on a style of reporting of an entirely different nature, characteristic of a historian: he began with explanations of the origins of the name of the city of Ragusa, lying on a steep slope, only to follow with a note that its citizens are descendents of the population of ancient Epidaurus (Πίταυρα, present-day Cavtat) which was destroyed by Slavs "and some were slaughtered and others taken prisoner, those who were able to escape and reach safety settled in the almost precipitous spot where the city is now; they built it small to begin with, and afterwards enlarged it, and later still extended its wall until the city reached its present size, owing to their gradual spreading out and increase in population." He went on to

---

[8] *V. J. Đurić,* Jezici i pismena na srednjovekovnim fresko — natpisima u Boki Kotorskoj: značaj za kulturu i umetnost (Les langues et les écritures dans les Inscriptions des fresques médiévales dans les Bouches de Kotor: rτle culturel et artistique) in: Crkva Svetog Luke kroz vjekove (L'église de Saint-Luc à travers les siècles), Kotor 1997, 257.

[9] DAI, c. 29, 1. 263–270, 137; Viz. izvori II, 23; cf. *B. Ferjanèiæ*, Dalmacija u spisu De administrando imperio — vrela i putevi saznanja (La Dalmatie dans le De Administrando Imperio — sources et circulation des informations), ZRVI 29/30 (1991), 15 sq (with previous literature about the nature and origine of informations mentioned in emperor's text).

[10] Ibid; much later, on the end of XIII century, the same tradition about miraculous power of St. Tryphon in cases of asphyxia existed in saint's monastery northeast from Cape Acritas (today Tuzlaburnu) near Constantinople, cf. *R. Janin*, Les églises et les monastères des grands centres byzantins, Paris 1975, 55.

[11] DAI, c. 29, 1. 270–271, 137; Viz. izvori II, 23.

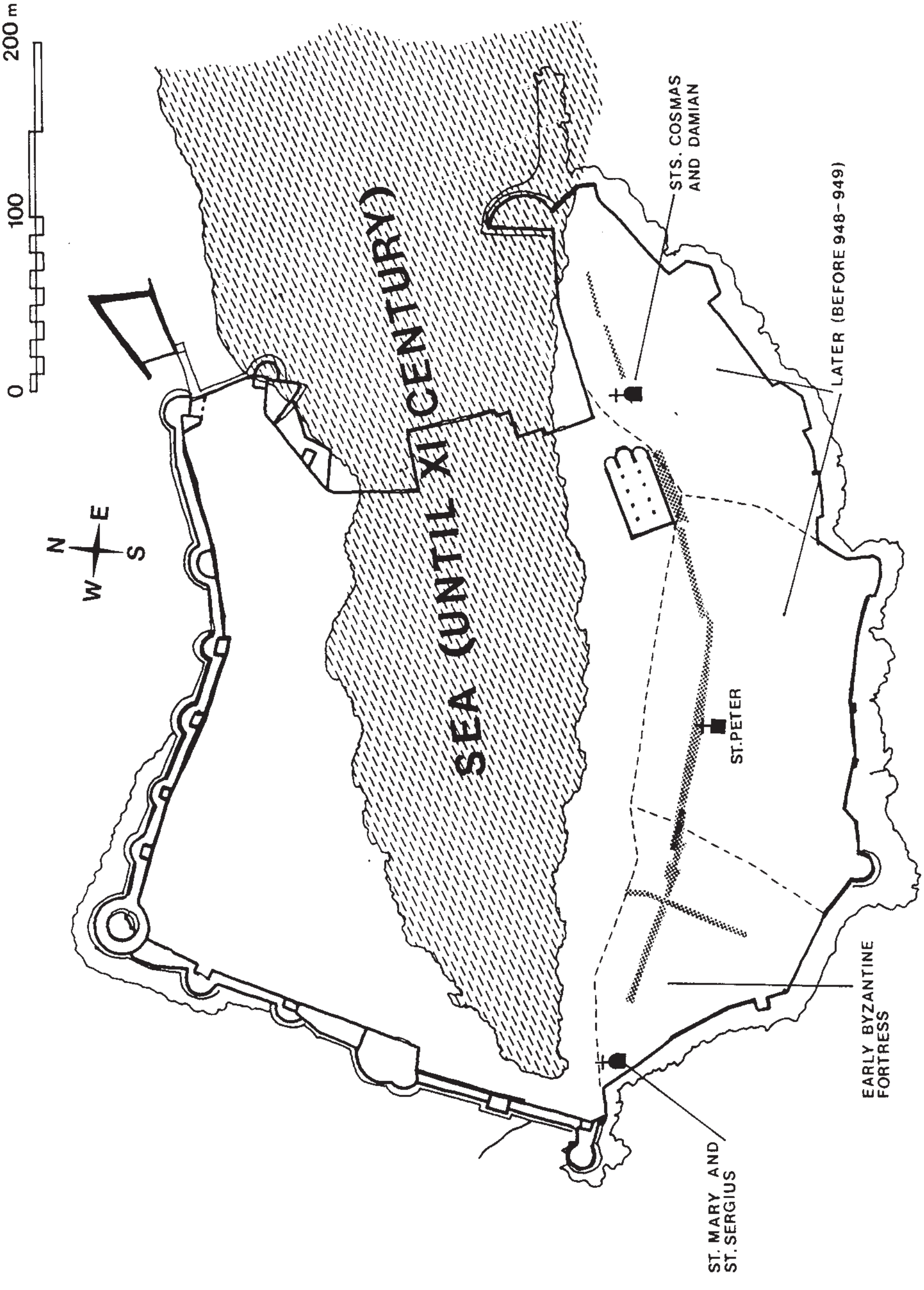

Fig. 1. Medieval urban matrice of Dubrovnik with traces of ancient lines of communications (after Beritić)

mention, *by name*, the most esteemed refugees from Epidaurus, people who had lived at least three centuries before his time, adding to that list the names of some who came from Salona. He also made note of the date of his report ("7th indiction, the year 6457") and finished with the words "in this same city lies St. Pancratius, in the church of St. Stephen, which is in the middle of this same city."[12]

Whoever wished to learn something of Kotor and Dubrovnik from this factual imperial text, surely got the impression that already in those early times Dubrovnik was Fortune's child bound to flourish throughout its history. Such an impression, basically quite correct, could only further be confirmed by news that, following the end of the siege, citizens of Dubrovnik transported a part of the Christian coalition troops to Bari on *their own* ships (DAI and Vita Basilii),[13] as well as those of a sort of "upgrading" of the city from the rang of "castron" (DAI and De Thematibus) to "polis" and "metropolis", as it is referred to in the biography of Porphyrogenitus' grandfather.[14] However, taking into consideration the fact that the mentioned sources refer to events which took place a whole century before the time of noting, for the sake of more thorough insight into the situation as it was in the IX century it is necessary to add several other facts. Namely, just two decades prior to the report on Dubrovnik put together by the imperial clerk, a synod of the Dalmatian church held in Split in 925 decided on the following: "De episcopis Ragusitano et Cataritano, quorum manifeste una sedes dignoscitur, ipsam diocesim aequa lance inter se dividant ita, ut si unus dictae ecclesiae pastor obierit, donec ordinetur episcopus, residuus episcopus ecclesiae ecclesiasticam curam gerat."[15] Unless we are mistaken, the year of the session of the synod is also terminus ante quem non for the founding of the independent bishopric of Dubrovnik, so that the "inflation" of historical data in the report recorded in DAI, and in particular the mention of arrivals from Salona, the ancient center of the province of Dalmatia, could also be seen as a reflection of an intense, an at precisely that time very needed "making" of Dubrovnik's past and intentions to link that past with Salonitan tradition and church organization.[16] For in this, the first of many disputes between the two bishoprics, the one disadvantaged was certainly that of Kotor: the continuity of its existence reach at least as far back as 787, when a certain Ioannos, bishop of Kotor (Ἰωάννου ἐπισκόπου Δεκατερῶν), was listed among the participating prelates at the council of Nicea.[17] However,

[12] DAI, c. 29, 1. 217–236, 135; Viz. izvori II, 20–21.

[13] DAI, c. 29. 1. 113–115, 129; Theoph. Cont. p. 292 sq; Viz. izvori II, 19.

[14] Cf. *A. Kazhdan, Polis* and *Kastron* in Theophanes and in some other historical texts, in: ΕΥΨΥΧΙΑ. Mélanges offerts à Hélène Ahrweiler, Paris 1998, 354 (in De Thematibus), 357 (in Vita Basilii).

[15] *F. Šišić*, Priručnik izvora hrvatske istorije, dio I, čest 1. (do god. 1107), Zagreb 1914, 219.

[16] Cf. similar but not the same interpretation of Porphyrogenitus' words given by *R. Katičić*, AEDIFICAVERUNT RAGUSIUM ET HABITAVERUNT IN EO. Tragom najstarijih dubrovačkih zapisa (Auf den Spuren der δltesten Aufzeichnungen von Dubrovnik), Starohrvatska Prosvjeta III–18 (1990), 7 sq; also, briefly, *Ferjančić*, Dalmacija 15.

[17] *J. Darrouzès*, Les listes épiscopales du concile de Nicée (787), REB 33 (1975), 25; Notitiae episcopatuum ecclesiae Constantinopolitanae, Paris 1981, 32, 242(*665*).

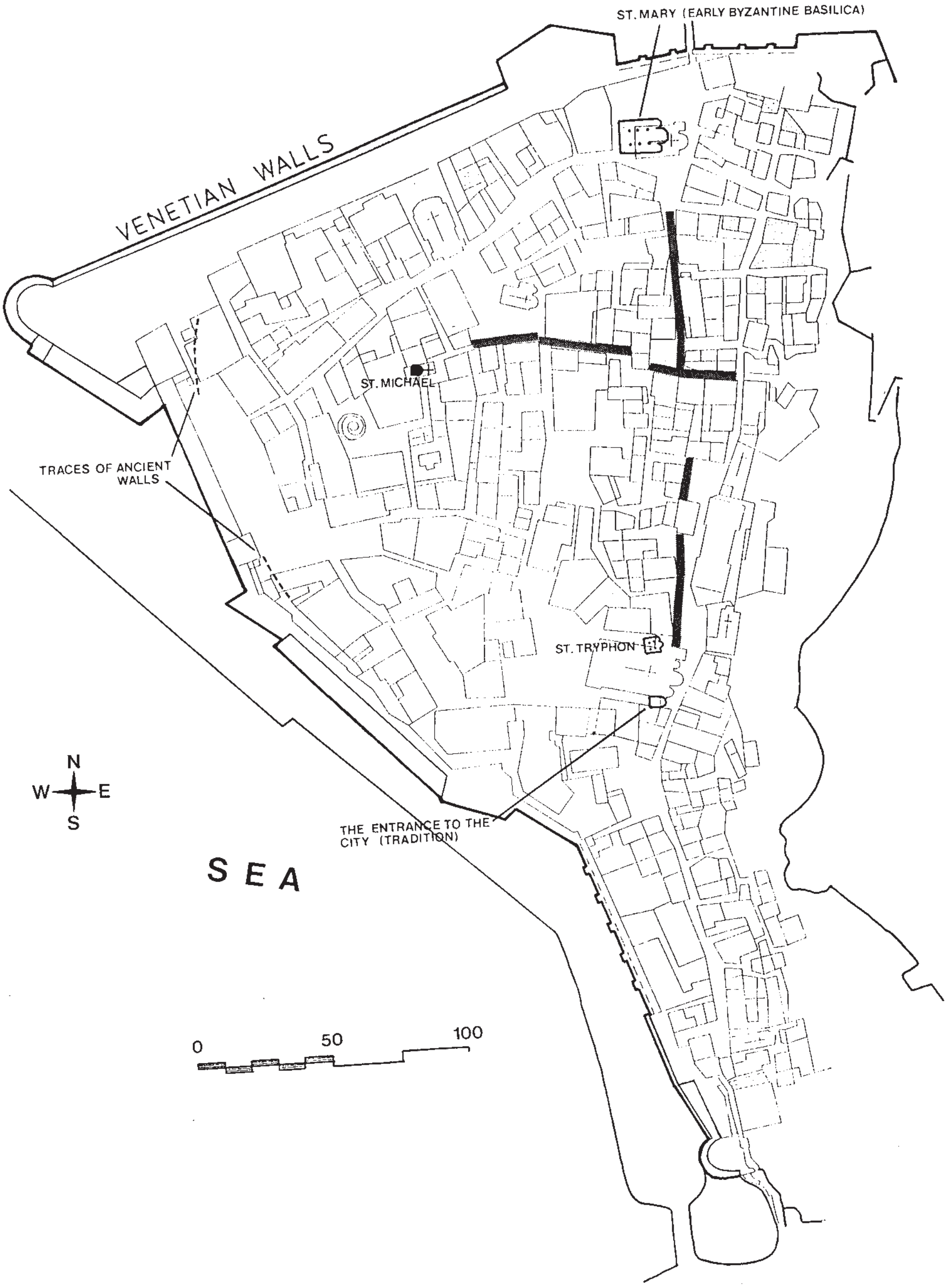

Fig. 2. Medieval urban matrice of Kotor with traces of ancient lines of communications (after Mijović–Kovačević)

that is not the last of the arcane and only seemingly local curiosities: according to local tradition known to us from later texts, all events of crucial importance in the life of the city of Kotor — the apparition of relics and the construction of the mentioned church of the city's patron, St. Tryphon, as well as the creation of the city's own fleet — took place in another year: "Anno a Christi Incarnatione octingentesimo nono."[18]

Leaving aside the "private" history of neighborly relations, let us turn now to Kotor and Dubrovnik, that is to the conditions and reasons for their inclusion in this category of agglomerations in the early Middle Ages. There are many features which they have in common. Like Dubrovnik, Kotor too had its ancient forefather — *Acruvium*, an oppidum registered in the works of Titus Livius, which in the first centuries of Christ era stretched from the shore of the adjacent Bay of Tivat towards the fertile plain in its hinterland, later known as Grbalj.[19] In the days of decline of the ancient world, the same processes were under way here as in much of the other parts of the Mediterranean: population was gradually moving towards safer locations at more inaccessible heights so that the citizens of Epidaurus found refuge on a steep slope of a peninsula linked to the mainland by a very narrow stretch of land, while those of Acruvium gathered on a slip of land at the deepest end of the bay topped by a natural plain cut into the towering steep hills — the future location of the "upper" town of Kotor. The nuclei of both cities were, thus, refugii and in that respect they are both quite similar to certain cities of Byzantine Italy.[20] Their first urban articulations, preserved only in traces, date from the time of Justinian's Adriatic campaigns: at the northernmost point of ancient Kotor a three nave basilica was raised in those days while at the highest point of the one-time peninsula of Dubrovnik there rose a fortification which housed the churches of the Virgin and St. Sergius mentioned even in sources of much later date.[21] From that time to the second half of the VIII century there is practically no information on the fate of these cities. However, based on indirect conclusions, we can assume that, even then, life went on as usual: a Kotor tradition has preserved the name of one, in those days certainly the most influential patrician, a certain Andreaci, to be further discussed later on, the presence of a bishop indicates also the existence of some other form of Byzantine administration, and certainly not of institutions established only in the year of the council of

[18] Cf. the texts of two local legends, in: *D. Sindik — G. Tomović*, Pisci srednjovjekovnog latiniteta, Književnost Crne Gore od XII do XIX vijeka, Cetinje 1996, 18–31.

[19] Cf. *M. Parović-Pešikan*, Novi arheološki nalazi u okolini Tivta (Nouvelles trouvailles archéologiques aux environs de Tivat), Starinar XIII–XIV (1965), 211–218; *P. Mijović — M. Kovačević*, Gradovi i utvr enja u Crnoj Gori (Villes fortifiées et forteresses au Monténegro), Beograd — Ulcinj 1975, 38–40, 111–112; *I. Pušić*, Rose in the Early Middle Ages, Balcanoslavica 6 (1977), 117–130.

[20] Cf. *V. von Falkenhausen*, Die st dte im byzantinischen Italien, MEFRM 101/2 (1989), 401–464, passim; *J.-M. Martin — G. Noyé*, Les villes de l'Italie Byzantine (IXe–XIe siècle), Hommes et richesses dans l'empire byzantine, t. II, ed. par V. Kravari, J. Lefort et C. Morrisson, Paris 1991, 27–62, passim.

[21] *M. Čanak-Medić*, Arhitektura Nemanjinog doba (L'architecture de l'époque de Nemanja) t. II, Beograd 1989, 208–210; *Ž. Peković*, Dubrovnik. Nastanak i razvoj srednjovjekovnoga grada (Dubrovnik. Le développement urbain de la ville médiévale), Split 1998, 45 sq.

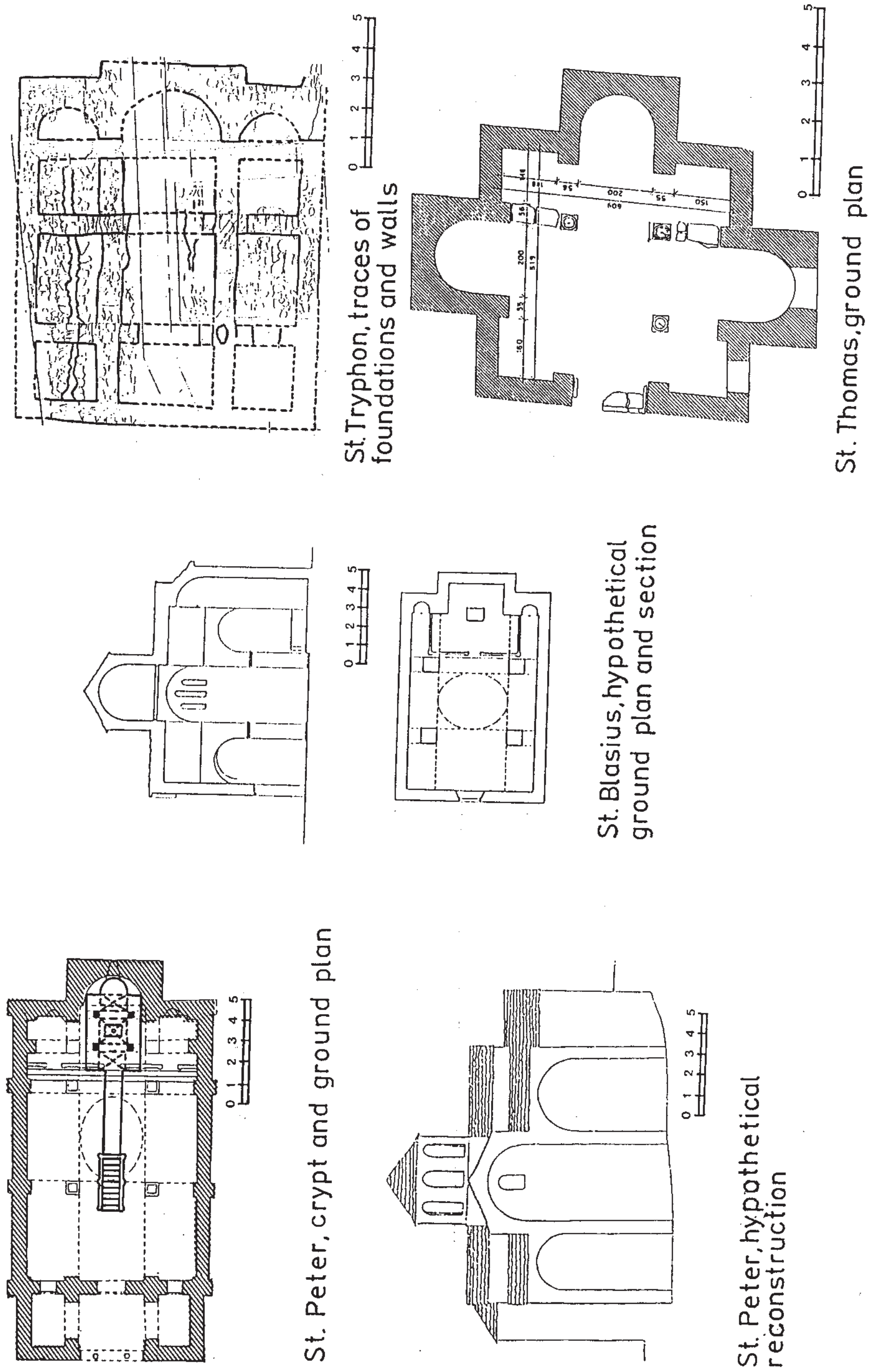

Fig. 3. Early medieval churches of Dubrovnik and Kotor (St. Peter and St. Blasius after Peković, St. Tryphon after Martinović, St. Thomas after Korać–Kovačević)

Nicea.[22] Also, before the middle of the IX century, neither Kotor nor Dubrovnik relied solely on natural advantages of the terrain in their defense: the Arabian attack on the lower part of Kotor apparently impinged hardly any serious damage because, according to archeological finds, the early Byzantine basilica raised in the suburbium endured until mid-XII century.[23] Reports of a long and unsuccessful siege of Dubrovnik speak indirectly of the fact that the city already had encircling fortification walls, while their length and orientation can be established with a great deal of certainty based on data found in later sources.[24] Regardless of their small dimensions and irregular shapes, as well as of all subsequent changes, the inner parts of these urban settlements display a system of spatial organization based on the experiences of antiquity. In Dubrovnik, the main line of communication running horizontally through the urban nucleus stretches eastward from the westernmost point of the one-time peninsula, that is from the location of the early Byzantine fortress and through the most ancient city quarters which can be seen as the result of a gradual growth of the city mentioned in DAI. This horizontal path of communication is intersected by a street connecting the southern part of the settlement, located on the steep hill slope, with the site of the original northern wall, that is with the city gate (fig.1). A similar situation also appears in Kotor: a long street leads from the basilica to the southern gate, adjacent to the church of St. Tryphon, the one intersecting it leads from the remains of the direction of the western city wall to the very foot of the hill.[25] (fig.2). Although mazes of narrow, winding streets grew around the main communication thoroughfares, the most ancient churches were raised on open areas — urban spaces thus became polycentric, life took place around miniature plazas.[26] Finally, even though the sea "obtained their livelihood",[27] the hinterland played an important role in the life of both Kotor and Dubrovnik. Relations with its population were regulated by Basil I who ordered that each Dalmatian castron give levy to the Slavs. Chapter 30. of DAI ends with a precise list of such payments: Dubrovnik is last on

22 For the byzantine administration in the cities and the various aspects of bishop's role at the time cf. *Martin — Noyé*, o.c. 37 sq; *F. R. Trombley*, Byzantine "Dark Age" Cities in Comparative Context, ΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟΝ, Studies in Honor of Speros Vryonis Jr., vol I, New York 1993, 429–449; *A. Dunn*, The Transition from Polis to Kastron in the Balkans (3rd – 8th/9th century): general and regional perspectives, BMGS 18 (1994), 60–80; see also *J. P. Thomas*, Private Religious Foundations in the Byzantine Empire, Washington D.C. 1987 ; *A. Guillou*, L'Italie byzantine. Un modèle culturel de province, MEFRM 101/2 (1989), 629–639; *V. Ruggieri*, Byzantine Religious Architecture (582–867): its History and Structural Elements, Roma 1991, 91–97. It seems interesting to note that, according to *Katičić*, o.c. 31 sq. the first known Dubrovnik's prelate, who lived in second part of the VIII century, was certain Ioannes. Was it the person same as Kotor's bishop?

23 *Čanak-Medić*, o.c. 205.

24 *I. Stevović*, "Prospetto della citta di Ragusa". Novi izvor za najraniju istoriju vizantijskog Dubrovnika ("Prospetto della citta di Ragusa". Nouvelle source pour la connaissance de la haute histoire du Dubrovnik byzantin), ZRVI 29/30 (1991), 137–154; *Peković*. o.c. 40 sq.

25 For Dubrovnik cf. *M. Planić-Lončarić*, Ceste, ulice i trgovi srednjovjekovnog Dubrovnika (Public roads, Streets and Squares in medieval Dubrovnik), Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 29 (1990), 157–168; *Peković*, o.c. 28 sq; for Kotor *Mijović-Kovačević*, o. c. and plan of the city.

26 Cf. *N. Lavermiocca*, Note sulla topografia di Bari bizantina, RINASA III–3 (1980), 126–135 as similar example.

27 DAI, c. 30, 1. 60, 143; Viz. izvori II, 29.

the list, charged with a tax of 36 nomismas to be paid to the archontes of Zahumlje and Travunija on whose land lay the vineyards of its population.[28] Kotor doesn't appear on that list. We shall see why.

During the preceding decades, the architecture of the oldest churches of Kotor and Dubrovnik was assessed on meager information found in written sources of various types and of later date and on archeologically insufficiently investigated remains. A certain turn in our knowledge of these churches came with the results of a systematic archeological investigation of Kotor undertaken after the earthquake of 1978: the parts of the early Byzantine basilica which were then found were enough for a reliable reconstruction of its dimensions and spatial organization while fragments of stone furnishings with inscriptions indicated that the interventions which changed the shape of its original superstructure took place in the days of bishop Ioannos. In that respect, it is necessary to mention that this basilica, the original cathedral of the city of Kotor, was located at the spot of the present-day Romanesque church of the Virgin, the central bay of which is even now covered by a dome.[29] Not far from that location, below the later medieval church of St. Michael, there are several layers of remains of another early church of a longitudinal plan. Still, the greatest surprise was the discovery of the remains of the church of St. Tryphon: instead of a circular building, expected on the basis of the adjective "εἰληματἴκός" used in DAI not only in its description but also in the description of the rotunda of the Holy Trinity from Zadar (present-day St. Donat),[30] characteristic "grid" foundations appeared here as well as remains of walls of a structure 13,75 m × 10,50 m in dimension which was built, *beyond any doubt*, on a cross-in-square plan with three apses and a dome rising on free standing piers above the crossing.[31] (fig.3). It thus became clear why already around the middle of the XIX century the same spot "yielded" the sarcophagus of Andreaci, the mentioned patrician from Kotor who, let us reiterate, according to local tradition bought the relics of St. Tryphon in 809. and had a church built in his honor. At the same time a logical explanation is obtained for the "context" of the architecture of the small cross shaped and domed triconch church of St. Thomas raised in the vicinity of Kotor.[32] Originating from the same source, this building campaign reached Dubrovnik: at the center of the second oldest city quarter there is even today a crypt with an apse, four piers and squinches which originally carried either a vault or a small calotte. This crypt was a part of the

---

[28] DAI, c. 30, 1. 132–142, 147; Viz. izvori II, 36; cf. *B. Ferjančić*, Struktura 30. glave spisa De administrando imperio (The Structure of Chapter 30 of the Treatise De administrando imperio), ZRVI 18 (1978), 77–78; idem, Vasilije I, 19–21 (with literature published after 1978.); see also *M. Suić*, Zadar u "De Administrando Imperio" Konstantina Porfirogenita (Zara nel "DAI" di Constantino Porfirogenito), Radovi Zavoda JAZU u Zadru 27–28 (1981), 15 sq.

[29] Cf. *Čanak-Medić*, o.c. 212 sq.

[30] DAI, c. 29, 1. 282, 139; Viz. izvori II, 24; for the meaning of the term ἐἰληματἴκός cf. *A. K. Orlandos — I. N. Travlos*, Leksikon arhaion arhitektonikon oron, Athens 1986, 92.

[31] *J. J. Martinović*, Prolegomena za problem prvobitne crkve Svetog Tripuna u Kotoru (Prolegomeni al problema della chiesa primordiale di San Trifone a Kotor), Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 30 (1990), 5–29; for the grid system of foundations recently *R. Ousterhout*, Master Builders of Byzantium, Princeton /N.J. 1999, 158 sq.

[32] Cf. *V. Korać — M. Šuput*, Arhitektura vizantijskog sveta (The Architecture of the Byzantine World), Beograd 1998, 113,115 (with previous literature).

Fig. 4. Kotor's cathedral, arcade (G. Tolić)

subsequently partly ruined church of St. Peter, according to tradition — the city's first cathedral, the scholarly reconstruction of which proved right the testimonies found in later-date documents that the church was built "ad morem antiquorum fidelium Graecorum".[33] Recently, there were hypotheses that the oldest phase of church of St. Blasios, the ancient protector of the city, was of the same architectural type while the remains of a large basilica which certainly had a dome, uncovered in the eastern part of the one-time early medieval settlement, are chronologically still insufficiently clear.[34] Finally, there is place just to mention the existence of a series of smaller buildings with preserved traces of dome structures spread across the islands surrounding Dubrovnik and on the Pelješac peninsula, as well as a strong tradition speaking of the presence of eastern monks in these parts.[35]

---

[33] Filip de Diversis, Opis Dubrovnika (Phillip de Diversis, The Description of Dubrovnik), Dubrovnik 1983, 117; *K. Jiriček — J. Radonić*, Istorija Srba II, Beograd 1984, 222; *Peković*, o.c. 62 et passim.

[34] For the church of St. Blasios *Peković*, o.c. 90 sq; for the remains of basilica below Dubrovnik's cathedral *J. Stošić*, Prikaz nalaza ispod katedrale i Buni eve poljane u Dubrovniku (A Review of Finds under the Cathedral and Buni eva poljana in Dubrovnik), Arheološka istraživanja u Dubrovniku i dubrovačkom području (Archaeological Researches in Dubrovnik and its Surroundings), Zagreb 1988, 15–38; *Peković*, o.c. 109 sq.

[35] Cf. *S. Puhiera*, Srednjevekovne crkve na ostrvu Šipanu kod Dubrovnika (Les églises médiévales dans l'île de Šipan près de Dubrovnik), Starinar V–VI (1956), 227–246; *V. Korać*, L'architecture du Haut Moyen Age en Dioclée et Zeta. Programme de répartition des espaces et origine

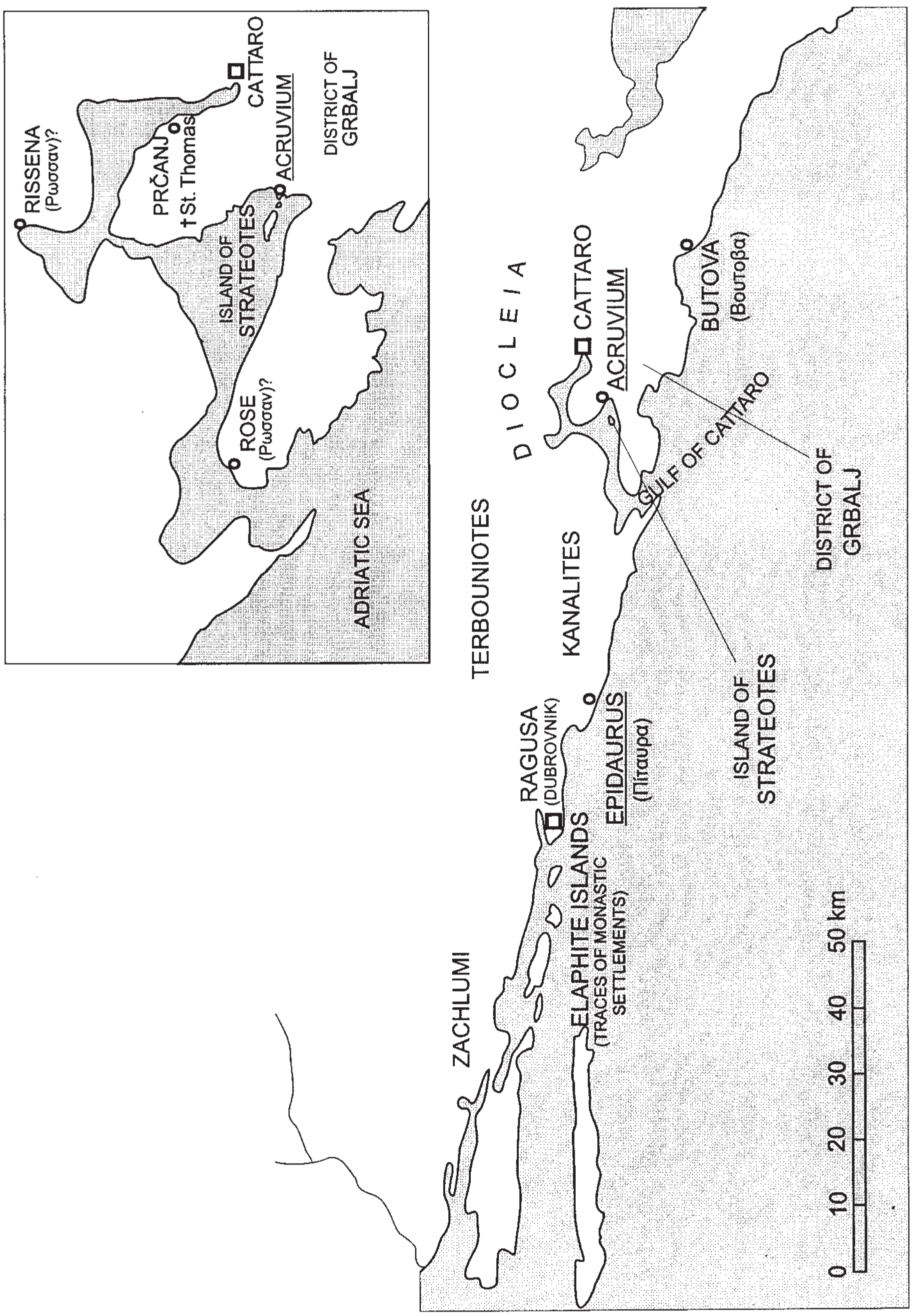

Fig 5. Area of Dubrovnik and Kotor (G. Tolić)

For centuries the city of Kotor has been under the protection of St. Tryphon, a martyr from Phrygian Campsada who died in Nicea, while the fate of Dubrovnik lies in the hands of St. Blasios, a bishop of Capadoccian Sebastea. For centuries their relics are carried out of treasuries and born in solemn processions through city streets on the same date, February 3rd. In the early Middle Ages, however, things were somewhat different and more complicated when it came to the date of celebration of the two saints: in the East, St. Blasios was celebrated on February 11th (according to the Constantinopolitan Synaxarion and cod. Sinaiticus #34), while in the West this feast fell either on the third (according to martyrologia of Chraban Maurus and Notker) or on the fifteenth of that month (according to the martyrologium of Usuard).[36] On the other hand, in Nicea February 3rd was truly St. Tryphon's day, as indicated by a note introduced to the calendar of Usuard: "Civitate Nicea passio sancti Trifonis", while, according to the Synaxarion, the memory of this martyr was celebrated on the first day of that month.[37] In that context, isn't it interesting that to this day the eastern church celebrates the memory of a certain St. Blasios on February 3rd, however, not the memory of the bishop but of a simple shepherd of the same name originating from Caesarea, situated not too far from Sebastea: his feast-day is registered in the Synaxarion and cod. Sinaiticus #34. This could support the idea that at a considerably earlier date, at the beginning of the IX century, his name was taken from the same sources as the ones used by the authors of the mentioned church regulations and introduced to the well known Neapolitan calendar in which it appears, although without any further definition.[38] Still, because this occasion is not designated for further specialist discourses, we leave this question open but remain focused on the problem of cults of saints. As we have already pointed out, some distinguished citizen of Kotor felt especially close to the apostle Thomas whose cult originated in distant Edessa. Moreover, one of the oldest churches in Dubrovnik was dedicated to the holy medicine men, SS. Cosmas and Damianos: considering the popularity of their cult, this information wouldn't be as indicative had we not known from local tradition that since ancient times the relics of considerably less known martyrs from the Cylician town of Egea, those of St. Zenobius, bishop, and his sister of the same name, were held in especially high regard. And in Egea, large churches were raised in honor of both pair of saints.[39] We must note that, for some

---

des formes, Balcanoslavica 5 (1976), 155–172; *I. Fisković*, Srednjovjekovna preure enja ranokrš anskih svetišta u dubrovačkom kraju (Mittelalterliche Umgestaltungen Frühchristlicher Altarraume im Gebiet von Dubrovnik), Arheološka istraživanja u Dubrovniku i dubrovačkom području, 189–208.

36 Cf. Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae: Propylaeum ad Acta Sanctorum Novembris, opera et studio *H. Delehaye*, Bruxelles 1902, 457; Le Calendrier Palestino — Géorgien du Sinaiticus 34 (Xe siècle), éd. *G. Garitte*, SubsHag 30, Bruxelles 1958, 157; for the data from the martyrologia of Chraban Maurus and Notker cf. *Архиепископ Сергий*, ый Месацеслов Востока II, Москва 1997, 40; Le Martyrologe d'Usuard. Texte et commentaire par *J. Dubois*, SubsHag 40, Bruxelles 1965, 180; Bibliotheca Hagiographica Graeca I, Bruxelles 1957, 97.

37 Le Martyrologe d'Usuard, 26, 174; Synax. CP, 437; BHG II, 307–309.

38 Synax. CP, 441–442; Le Calendrier Palestino-Géorgien, 12 (for the Neapolitan calendar), 149; *H. Delehaye*, Hagiographie napolitaine I, AnBoll LVII fasc.1–2 (1939), 26.

39 For the cult of St. Thomas *G. Sorge*, Le Translazioni delle reliquie dell' Apostolo Tommaso, RSBS II (1982), 147–157; for St. Zenobius, his sister and churches in Cylician Egea cf. *H. Delehaye*, Les origines du culte des martyrs, Bruxelles 1933, 166.

special reason, the citizens of Dubrovnik collected relics of holy bishops: could that give substance to assumptions that the relics of St. Pancratius, mentioned in DAI are actually those of the well known prelate from Taormina who was, according to “une longue et bizzare legende”, originally from Antioch and spent some time in Cylicia before he set off for the West, *under order of* the apostle Peter.[40] No less “exotic” is St. Andrew from the inscription *ANDREESCI AD HONOREM SOCIORVMQ. MAIOREM*, carved into an arcade from Kotor (fig. 4). Because canon law prevented that the first-called apostle be mentioned along with the other disciples of Christ as his “comrades” or more precisely his “brothers-in-arm”, we weren’t left with too many options in our search for another saint of the same name: in early medieval Latin martyriologia is only one who headed a group of Christian martyrs, SANCTI ANDREAE MARTYRIS CUM SOCIIS SUIS, celebrated on August 19th, the same date which in Constantinople marked the feast of a today almost entirely anonymous St. Andrew Stratelates, a Cylician martyr whose cult, as was recently shown, grew out of the memory of the ordinary soldier.[41] It was precisely the “presence” of this saint in Kotor which inspired us to focus our attention of the patrons of churches in Grbalj, the mentioned region in the vicinity of the city: on this rather small territory, remains of medieval structures were uncovered at several locations and more than ten of the still existing churches, although raised after the IX century, are dedicated to holy warriors from Asia Minor such as George (as many as seven), Theodore Tiron, Sergius, Menas… Shouldn’t this concentration of cults on such a small territory be associated with the name of the nearby island which is even today called Stratioti (fig. 5)?[42]

To sum up, we could say without hesitation that information discussed so far — the year 809, a group of domed churches of the cross-in-square type, cults of saints originating from neighboring regions of Asia Minor, the toponym Stratioti, Andreaci, the nobleman from Kotor whose name of Greek origin was accompanied by subsequent city chroniclers by the “surname” Saracenis, which also appears among the citizens of Dubrovnik later on in the Middle Ages[43] – offer elements for a sketch of a

---

40 Synax. CP, 807; BHG III, 165; *Delehaye*, Les origines 311.

41 *A. Kazhdaн*, Saint Andrew the Stratelates and Andrew the Stratelates, the Scythian, ΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟΝ I, 145–152; *I. Stević*, Sveti Andreja u kotorskom natpisu ANDREESCI AD HONOREM SOCIORVMQ. MAIOREM (Saint Andrew in the Inscription ANDREESCI AD HONOREM SOCIORVMQ. MAIOREM from Kotor), Zograf 27 (1998–1999), 23–32.

42 The area of Grbalj and island Stratioti are not yet sufficiently investigated. For the toponym cf. *Parović-Pešikan*, Novi arheološki nalazi 216, and informations in Istorija Crne Gore I, Titograd 1967 (entry *Tivat*).

43 For Saracenis in Dubrovnik cf. *S. Ljubić*, Index rerum, personarum et locorum in voluminibus I — V monumentorum spectantium historiam Slavorum meridionalium, Zagarebiae 1893, 327; Spisi dubrovačke kancelarije, knjiga I. Zapisi notara Tomazina de Savere, 1278–1282 , prep. i prir. *G. Čremošnik* (Notae et Acta Cancellariae Ragusinae vol. I, 1278–1282, transc. et dig. *G. Čremošnik)*, Zagreb 1951, 11(34). The same ethnonym appears in *J.-M. Sansterre*, Un médecin musulman à Rome au milieu du IXe siècle, Byzantion XLVIII–1 (1978), 279–285, and much later in *J. Chrysostomides*, Italian Woman in Greece in the Late Fourteenth and Early Fifteenth Centuries, RSBS II, 127 (with previous literature); for the problem in general, *E. Patlagean*, Les debuts d’une aristocratie byzantine et le témoignage de l’historiographie: système des noms et liens de parenté aux IXe–Xe siècles, The

picture not yet in full vision. If the appearance of St. Tryphon in Kotor can without much hesitation be seen as a palpable result of the sojourn of the city's bishop at the council of Nicea, that is as an element of propaganda of the eastern church not at all unusual in those days,[44] a logical question arises regarding the circumstances which lead to the translation of cults of local Cylician and Capadoccian saints to the eastern coast of the Adriatic, or, to be more precise, regarding the origins of the population which, although inhabiting distant settlements at the westernmost frontiers of the Empire, spatially much closer to Rome, put its faith in their protective powers? Examination of the remains of churches from Kotor and Dubrovnik calls to mind the church of St. Peter in Otranto, but they are earlier in date, with features much like those of the early Capadoccian churches of the same type.[45] Obviously, in the Adriatic region they were all built by masons familiar with the practice of raising typical domed churches of the cross-in-square type characteristic of the middle Byzantine period. And when we recall what events took place in Byzantium from September 809 to Easter 810, it is difficult to resist the idea that even they reached Kotor and Dubrovnik from the opposite side of the Mediterranean, bringing with them indications of their own beliefs. Were these cities the westernmost points reached by one of the most massive migratory waves of population from the East registered in the history of the Empire?[46] Byzantine Dalmatia or Byzantines in Dalmatia? If such a thing was ever envisaged and if ever there was an attempt to realize the former, in Basil's time it lead to the fulfillment of the latter. In the history of the Balkans this was a part of a process with far-reaching consequences.

Byzantine Aristocracy IX to XIII Centuries, ed. M. Angold, BAR International Series 221, Oxford 1984, 23–43 (with previous literature).

[44] For the translation of relics from Byzantium to the cities on eastern Adriatic coast *Maksimović*, o.c. 162–165, and to Venice *D. M. Nicol*, Byzantium and Venice. A Study in diplomatic and cultural relations, Cambridge 1988, 24–26. For the architecture of contemporary Venetian churches *O. Demus*, The Church of San Marco in Venice, DOStudies VI, Washington D.C. 1960, 63–67.

[45] *L. Safran*, San Pietro at Otranto. Byzantine Art in South Italy, Roma 1992, 10 sq, 186 sq; *L. Rodley*, Cave Monasteries of Byzantine Cappadocia, Cambridge 1985, 230–234. See also *Ch. Bouras*, Middle Byzantine domed cruciform churches on the Greek islands, Zograf 27, 7–16.

[46] For the massive migration of population from the eastern provinces during the reign of Nicephorus I *Treadgold*, o.c. 160 sq (with sources and literature); *Niavis*, o. c. 74–88; *H. Ditten*, Ethnische Verschiebungen zwischen der Balkanhalbinsel und Kleinasien vom Ende des 6. bis zur Zweiten Halfte des 9. Jahrhunderts, Berlin 1993, 246–249, 331–360.

Иван Стевовић

ВИЗАНТИЈА, ВИЗАНТИЈСКА ИТАЛИЈА И ГРАДОВИ НА ИСТОЧНОЈ ОБАЛИ ЈАДРАНА: СЛУЧАЈ КОТОРА И ДУБРОВНИКА

Извори којима располажемо листом се слажу у тврдњи да је владавина Василија I отпочела једном брзом и успешно изведеном акцијом византијске ратне морнарице. Наиме, тек што је ступио на престо цар је примио изасланике удаљеног јадранског града Рагузе који су му саопштили да се тамошњи живаљ читавих петнаест месеци налази под арабљанском опсадом. Замолили су га за помоћ и одмах је добили: флота од стотину бродова под командом друнгарија и патрикија Никите Орифа покренула се према западу и већ је вест о њеном доласку била довољна да неверници необављена посла нестану са дубровачког хоризонта. Највероватније одмах потом, а засигурно до 878. године Далмација је уздигнута у ранг теме, чиме су остварена три важна циља: царство је поново постало неприкосновени господар оне јадранске обале уз коју се бродови „никада не плаше буре", из утврђених поморских база могло се мотрити на ћудљива словенска племена у залеђу, док се у градовима који су чинили тему, као и међу становништвом изван њих, пробраним средствима ромејске дипломатије настојало на јачању источног утицаја.

Шта је представљало предуслове и разлоге сврставања Котора и Дубровника у категорију „градова" у раном средњем веку? Многа обележја су им била заједничка. Као и Дубровник, и Котор је имао свог античког претка — био је то *Acruvium*, oppidum забележен у делу Тита Ливија, који се током првих столећа нове ере по свој прилици ширио од обале Котору суседног тиватског залива према плодној равници у залеђу, жупи касније познатој под називом Грбаљ. Прва урбана артикулација, сачувана у траговима, заснована је у време Јустинијанових похода у Јадран: на крајњем северном делу старог Котора тада је саграђена тробродна базилика, а на највишој тачки некадашњег дубровачког полуострва израсло је утврђење у којем се у знатно каснијим документима још увек спомињу храмови Богородице и Св. Срђа. Од тог доба све до друге половине VIII века о судбини градова нема практично никаквих података. Посредно се, међутим, може претпоставити да живот у њима претрајава и у том раздобљу: которска традиција по имену памти једног свог, свакако најутицајнијег тадашњег патриција, Андреација, постојање епископа наговештава и присуство ромејске администрације у још неком виду, а то свакако нису биле институције установљене тек у години никејског сабора, у чијем је раду учествовао и которски црквени поглавар Јован. Такође, до половине IX столећа ни Котор ни Дубровник се у својој одбрани више нису ослањали само на природне погодности терена, док се у унутрашњости градова, упркос невеликим и неправилним површинама које су заузимали, као и свим накнадним изменама, препознаје систем организације простора заснован на искуствима антике.

Током претходних деценија о архитектури најстаријих которских и дубровачких цркава просуђивано је на основу штурих спомена у писаним изворима различите природе и познијег датума, као и крајње скромних и недовољно архе-

олошки испитаних њихових остатака. Својеврсни преокрет у знањима о овим храмовима донели су налази систематских истраживања Котора, после земљотреса 1978. године: пронађени су делови рановизантијске базилике довољни за поуздану реконструкцију њених димензија и простора, а према уломцима каменог намештаја са натписима констатовано је да је највероватније у време Јовановог епископовања дошло до интервенција којима су измењени облици њене дотадашње суперструктуре. Подно каснијег средњовековног светилишта Св. Михаила очували су се вишеслојни остаци још једне ране цркве подужне основе. Ипак, највеће изненађење представљало је откриће остатака храма Св. Трифуна, који је био саграђен у форми уписаног крста са три апсиде и куполом на слободним носачима изнад укрснице кракова. Тиме је добијено и разложно објашњење односно „контекст" архитектуре маленог крстообразног куполног триконхоса Св. Томе, подигнутог надомак града. Потекавши изгледа са истог врела, овај градитељски замах допро је и до Дубровника: у средишту другог најстаријег кварта и данас постоји крипта са апсидом и четири ступца са тромпама који су првобитно носили свод или малу калоту. Крипта је чинила део касније делимично порушене цркве Св. Петра, по традицији прве градске катедрале, чија је студијска реконструкција потврдила наводе познијих докумената у којима је записано да је храм био саграђен „ad morem antiquorum fidelium Graecorum". Недавно је претпостављено да је и најстарија црква Св. Влаха такође припадала истом типу грађевина.

Столећима унатраг Котор се налази под заштитом Св. Трифуна, мученика из фригијске Кампсаде пострадалог у Никеји, док је судбина Дубровника у вољи Св. Влаха, епископа кападокијске Севастије. Столећима унатраг њихове мошти се *на исти датум,* 3. фебруара, уз највеће свечаности проносе улицама градова. Такође, како је већ речено, апостол Тома из далеке Едесе особито је био близак неком угледнијем житељу Котора. Уз то, једна од најстаријих дубровачких цркава за патроне је имала Св. Враче Кузмана и Дамјана: сам по себи овај податак свакако не би превише говорио да из локалне традиције не знамо да су у Дубровнику од давнина особито поштоване и мошти неупоредиво мање познатих мученика Св. Зенобија, епископа килијског градића Егеје, и његове сестре имењакиње. А и једном и другом пару светитеља у Егеји су некада били посвећени велики храмови. Ништа мање „егзотичан" није ни Св. Андреја из натписа уклесаног на једној которској аркади, односно, према раносредњовековним латинским мартиролозима SANCTI ANDREAE MARTYRIS CUM SOCIIS SUIS, који је био прослављан 19. августа, на исти датум када је у Цариграду падао празник Св. Андреје Стратилата, киликијског мученика чији је култ, како је недавно показано, израстао из успомене на обичног војника. Управо нас је „присуство" овог светитеља у Котору навело да пажњу усредсредимо на патроне храмова у Грбљу, споменутој жупи недалеко од града: у невеликој области на више места откривени су остаци средњовековних грађевина, а више од десет постојећих мада касније подигнутих црквица посвећено је малоазијским светим ратницима Ђорђу (чак седам), Теодору Тирону, Срђу, Мини… Не треба

ли концентрацију ових култова на тако малом простору довести у везу са именом оближњег острва које се и данас зове Стратиоти?

Сажимајући изречено, можемо рећи да подаци које смо разматрали — година 809, скупина куполних цркава уписаног крста, светитељски култови који потичу из међусобно блиских области Мале Азије, топоним Стратиоти, которски племић Андреаци чијем ће имену несумњиво грчког порекла каснији градски хроничари додати „презиме" Сараценис — творе обрисе слике чија се представа наслућује али још увек не и сасвим јасно сагледава. Ако се појава Св. Трифуна у Котору без много резерве може тумачити као опипљиви резултат боравка градског епископа на сабору у Никеји, односно као својеврстан пропагандни потез источне цркве, по себи се намеће питање које су околности довеле до преношења култова локалних киликијских и кападокијских светитеља на источну обалу Јадрана, или, још одређеније, којег је порекла био живаљ који се у удаљеним насеобинама на крајњим западним границама Царства, просторно неупоредиво ближим Риму, надао у управо њихову заштитничку моћ? Поглед на остатке которских и дубровачких храмова неминовно призива у сећање цркву Св. Петра у Отранту, но овде је извесно реч о старијим грађевинама, обележја у основи сасвим сличних раним кападокијским црквама истог типа. Очигледно је да су их на Јадрану сазидали мајстори којима пракса грађења типично средњовизантијске куполне цркве уписаног крста није била непозната. А када се сетимо онога што се у Византији збивало од септембра 809. до Ускрса 810. године, тешко је одупрети се помисли да су и они у Котор и Дубровник стигли са сасвим другог краја Медитерана, носећи уза се знамења сопствених веровања. Да ли су ови градови били најзападније тачке до којих је досегао талас једног од најмасовнијих покрета становништва са истока забележеног у историји Царства? Византијска Далмација или Византинци у Далмацији? Ако је икада био замишљен, или постојао покушај да се оствари прво, у Василијево време он је довео до испуњења другог. За историју Балкана био је то део процеса са дуговечним последицама.

Зборник радова Византолошког института XXXIX, 2001/2002.
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines, XXXIX, 2001/2002

UDC: 631.67(497.11)(093 "653" : 949.711 "653"

MIRJANA ŽIVOJINOVIĆ

L'IRRIGATION DES TERRES EN SERBIE MEDIEVALE

Les données fournies par plusieurs chrysobulles de souverains de Serbie et d'un tsar de Bulgarie délivrés à des monastères, ainsi que par un inventaire des biens du monastère de Htetova, montrent qu'il avait été procédé à des travaux d'irrigation dans les territoires actuels de la Serbie et de la Macédoine, c.-à-d. dans les contrées qui, à la suite de conquêtes successives depuis les dernières décennies du XIIe siècle jusqu'au milieu du XIVe siècle, étaient durablement entrées dans le cadre de l'État serbe médiéval. Les monastères obtenaient des souverains le droit d'utiliser l'eau pour l'irrigation de leurs champs. Un higoumène pouvait, sous certaines conditions, autoriser une personne extérieur à son monastère à irriguer ses champs en prenant l'eau d'un canal principal ou secondaire.

Depuis les temps les plus anciens, les hommes, dans leurs efforts pour améliorer la fertilité de la terre cultivable, ont entrepris son irrigation dans les régions disposant de cours d'eau suffisamment importants. A cette fin ils construisaient des canaux parmi lesquels on distingue — des canaux principaux qui captaient l'eau détournée du fleuve, d'où leur appellation *izvod* du verbe *izvesti* (= faire sortir) dans les sources serbes, et des canaux secondaires qui conduisaient l'eau jusqu'aux différents champs; ces canaux secondaires sont désignés par les termes *vodovagja*, *brazda* ou *vada*. Le point d'où partait le canal principal était appelé *glava* (point de captage).[1]

[1] Ces termes sont attestés dans les sources serbes, v. au-dessous, le texte et les notes, 10, 11, 12, etc.; cf. Spomenici na srednovekovnata i ponovata istorija na Makedonija I, éd. *V. Mošin*, Skopje 1975, p. 199, n. 102, cit. Spomenici I; Spomenici na srednovekovnata i ponovata istorija na Makedonija III, éd. *V. Mošin*, Skopje 1980, p. 283, n. 5; cit. Spomenici III; *M. Blagojević*, Zemljoradnja u srednjovekovnoj Srbiji, Beograd 1973, p. 186–188, cit., *Blagojević*, Zemljoradnja; *S. Mišić,* Unutrašnje vode i njihovo korišćenje u srednjovekovnoj Srbiji, Dodatak Istorijskom glasniku 1/2 (1990–1992) 24–27. Pour les termes utilisés dans les actes grecs; v. au-dessous les notes, nos 5–8.

[2] Chrysobulle du roi Milutin pour le monastère de Saint-George-Gorgo (1300), éd. par *V. Mošin*, Spomenici I, p. 209–238, cit. Gorgo II; Chrysobulle de l'empereur Dušan pour le monastère de la Vierge dite de Gračanica (1314/1316), éd. *St. Novaković*, Zakonski spomenici srpskih država srednjega veka, Beograd 1912, p. 633–637, cit. Gračanica; Chrysobulles du roi Stefan Dečanski (vers 1330) et du roi

Les données contenues dans les chrysobulles délivrés en faveur de monastères par des souverains de Serbie[2] et par un tsar de Bulgarie,[3] ainsi que dans un inventaire des biens du monastère de Htetova,[4] montrent que l'irrigation était pratiquée sur les territoires actuels de la Serbie du Sud et de la Macédoine, plus précisément dans les contrées qui à la suite des conquêtes menées depuis l'époque du grand joupan Stefan Nemanja (1166–1196) jusqu'à celle du roi (1331–1345) et empereur (1345–1355) Stefan Dušan, étaient successivement et durablement entrés dans le cadre de l'Etat serbe médiéval.

L'irrigation était également pratiquée sur les territoires byzantins tels que l'arrière-pays de la Sainte Montagne et la région du Lac de Tachinos. Ceci est attesté par la mention dans les actes de monastères athonites de parcelles irriguées entrant au nombre des biens de parèques,[5] de droits de pêche autorisant certains monastères à exploiter des viviers aménagés dans les canaux du lac de Tachinos,[6] et enfin de canaux constituant les limites de champs[7] ou de l'ouverture d'un canal afin d'approvisionner en eau un moulin.[8]

Il convient d'avoir en vue que l'existence d'un système d'irrigation est en principe toujours bien antérieur à la date où certaine source en fait état dans son texte. Ainsi, la men-

---

Stefan Dušan (vers 1335, 1342/1345) pour le monastère de Dečani, éd. *P. Ivić – M. Grković*, Dečanske hrisovulje, Novi Sad 1976, p. 59–69, cit. Dečani I, p.73–140 = fol. 1–68, cit. Dečani II et p. 143–278, cit. Dečani III; Chrysobulle du roi Stefan Dušan pour le monastère de Htetova (vraisemblablement de 1343), éd. Spomenici III, p. 306–322, cit. Htetova II; Chrysobulle de l'empereur Stefan Dušan pour le monastère des archanges de Michel et Gabriel à Lesnovo (1347), éd. *l'archimandrite Léonide*, Glasnik Srpskog učenog društva 27, 1870, p. 287–296, cit. Lesnovo; Chrysobulle de l' empereur Dušan pour le monastère des Saints-archanges Michel et Gabriel à Prizren (1347/1348), éd. dans Spomenici III, p. 342–406, cit Arhanges; Chrysobulle de l'empereur Dušan pour l'église des Saints-archanges Michel et Gabriel, au-dessus de Gabrovo (1349), éd. Akty russkogo na Svjatom Afone monastyrja sv. velikomučenika i celitelja Panteleimona, Kiev 1873, n° 49 (serbes n° 3), p. 358–361, cit. Gabrovo; cf. Actes de Saint-Pantéléèmôn, éd. dipl. *P. Lemerle* et al., Paris 1982, actes serbes (par *S. Ćirković*), n° 3, cit. Pantéléèmôn.

3 Chrysobulle de l'empereur Constantin Asen pour le monastère de Saint-Georges-Gorgo (vers 1265), éd. dans Spomenici I, p. 183–204, cit Gorgo I.

4 Ed. dans Spomenici III, p. 283–299 (avant 1343), cit. Htetova I.

5 Actes d'Esphigménou, éd. dipl. par *J. Lefort*, Paris 1973, n° 8, l. 13, 65 (vers 1300); n° 14, l. 29, 35, 129 (1318) ; n° 15, l. 91 (1321) ; n° 16, l. 62 (1321), cf. p. 22 n. 74a; Actes de Lavra II, éd. dipl. par *P. Lemerle* et al., Paris 1977, n° 91, l. 49, l. 70 (vers 1300); n° 109, l. 534, 555 (1321); Actes d'Iviron III – IV, éd. dipl. par *J. Lefort* et *al*., Paris 1994, 1995, n° 70, l. 53, 247 (1301); n° 75, l. 375 (1318); n° 79, l. 363–364 (1320) ; n° 86, l. 201 (1341); Actes de Chilandar I, éd. dipl. par *M. Živojinović* et *al*., Paris 1998, n° 40, l. 44 , 47, 49, 51, 54, 67, 71–72 ; cit. Chilandar I. Les termes utilisés: khpwrei¤on uJpovpoton, khpoperibovlion uJpovpoton, khpourotovpion uJpovpoton, peribovlion uJpovpoton.

6 Lavra II, n° 104, l. 177 (1317); *Actes de Lavra III,* éd. dipl. par *P. Lemerle* et *al*., Paris 1979, n° 165, l. 18 (?) (1420); Actes de Kutlumus2, éd. dipl. par *P. Lemerle*, Paris 1988, n° 11, l. 25 (1322): aujlavkia aJlieutikav: Les Archives de Saint-Jean-Prodrome sur le mont Ménécée par *A. Guillou*, Paris 1955, n° 39, l. 52, 54, 86 (1345) et v. index, s. v. aujlavkion.

7 Actes d'Iviron I-II, éd. dipl. par *J. Lefort* et *al*., Paris 1985, 1990, no 9, l. 46 (996); n° 13, l. 23, 24 (1007); n° 35, l. 37 (1062); Lavra III, n° 130, l. 5 (1350/1351): aujlavkion, au\lax.

8 Actes d'Iviron I, n° 9, l. 56 (996): aujlavkin; sur les canaux (uJdrocovh) à Kato Arsénikeia, qui «alimentaient des moulins, des jardins et des prés pour nourrir le bétail» (l. 17–18); Actes de Xéropotamou, éd. dipl. par *J. Bompaire*, Paris 1964, no 7, l. 3 (1085): ajgwgov"; cf. *M. Kaplan*, Les hommes et la terre à Byzance du VIe au XIe siècle. Propriété et exploitation du sol, Paris 1992, 67–69, v. index, s.v.

tion d’un *izvod* d’église dans une sanction du chrysobulle de Constantin Asen pour le monastère de Saint-Georges-Gorgo près de Skopje (vers 1265)[9] suggère que les terres des régions de Skopje et de Polog, où ce monastère disposait de biens, étaient irriguées avant même le milieu du XIIIème siècle. Les appellations des canaux, telles que le *carev izvod* (= canal principal de l’empereur), enregistré en 1300 dans la vaste région de Skopje,[10] et la *grčka vodovagja* (= canal secondaire grec), mentionné en 1347 dans la vallée de la Bregalnica,[11] prouvent l’existence d’un système d’irrigation dans ces contrées à l’époque où elles se trouvaient encore sous autorité byzantine.

Cette recherche est fondée sur les données fournies par les sources mentionnées, et elle fait état, au premier lieu, de canaux entrant dans les limites de champs offerts à des monastères, puis elle évoque des autorisations de construire des moulins à eau dont le fonctionnement exigeait une forte chute d’où, d’ordinaire, leur érection à l’extrémité des canaux principaux, et enfin, à une seule occasion, elle signale l’existence de viviers aménagés dans un canal principal. Nous procéderons tout d’abord à la présentation des données attestant l’existence d’un système d’irrigation dans le cadre des régions allant du Nord au Sud. Nous évoquerons ensuite certaines dispositions peu nombreuses, concernant le droit exclusif des monastères à utiliser les systèmes d’irrigation se trouvant sur leurs domaines.

La région de Lipljan. Entre autres biens le roi Milutin a offert en 1314/1316 à la cathédrale dédiée à la Vierge, dite Gračanica, église rénovée de l’évêché de Lipljan, sise dans le village du même nom (7,5 km environ au sud-est de Priština), «tous les viviers du canal principal de Rodimlja jusqu’à /l’endroit/ où il rejoint la /rivière/ Sitnica», ainsi que la moitié des revenus, appartenant jusqu’alors au roi, provenant de tous les moulins à eau qui se trouvent sur ce canal dans la région dite de Pauni, «depuis le vivier d’en haut jusqu’à la Sitnica», alors qu’il a remis le moulin «en aval du vivier d’en bas» sous la pleine propriété de l’évêché de Lipljan.[12] Il est ici question d’un canal principal (*izvod’ rodim’skyi*) situé sur un territoire appelé Rodimlja, au sud de Lipljan, et alimenté par la Nerodimlja (auj. Nerodimka) dont il captait les eaux à 2 km environ au Nord-Ouest d’ Uroševac pour rejoindre la rivière Sitnica, près du village de Robovce (à 6 km environ au Nord-Ouest d’Uroševac).[13]

La région du Beli Drim. L’époque de la construction d’un canal secondaire (*vodovagja*) – dans la région s’étendant sur la rive gauche de la Dečanska Bistrica, canal entrant dans la limite du village appartenant au monastère de Dečani dit de Brodlići (auj. Brolić, à 8 km environ au Sud-Est de Peć) – est approximativement déterminée par

---

9 Gorgo I, p. 199. Il s’agit d’une dispositon générale qui présente la sanctionne de celui qui sans autorisation de l’archimandrite utiliserait un bien (pâturage, lieu de chasse, forêt etc.) du monastère de Saint-Georges.

10 Gorgo II, p. 217 (23).

11 Lesnovo, p. 291.

12 Gračanica, p. 634, IV,V, IX. Pauni désignait la région située sur le cours inférieur de la Basse Sitnica. Le roi y possédait un lieu de résidence et de même que l’archevêque, cf. *R. Grujić*, Eparhijska vlastelinstva u srednjevekovnoj Srbiji, Bogoslovlje 7/2, Beograd 1932, p. 27; *S. Ćirković*, Vladarski dvori oko jezera na Kosovu, Zbornik za likovne umetnosti 20 (1984) 67–83, posebno, 72–79.

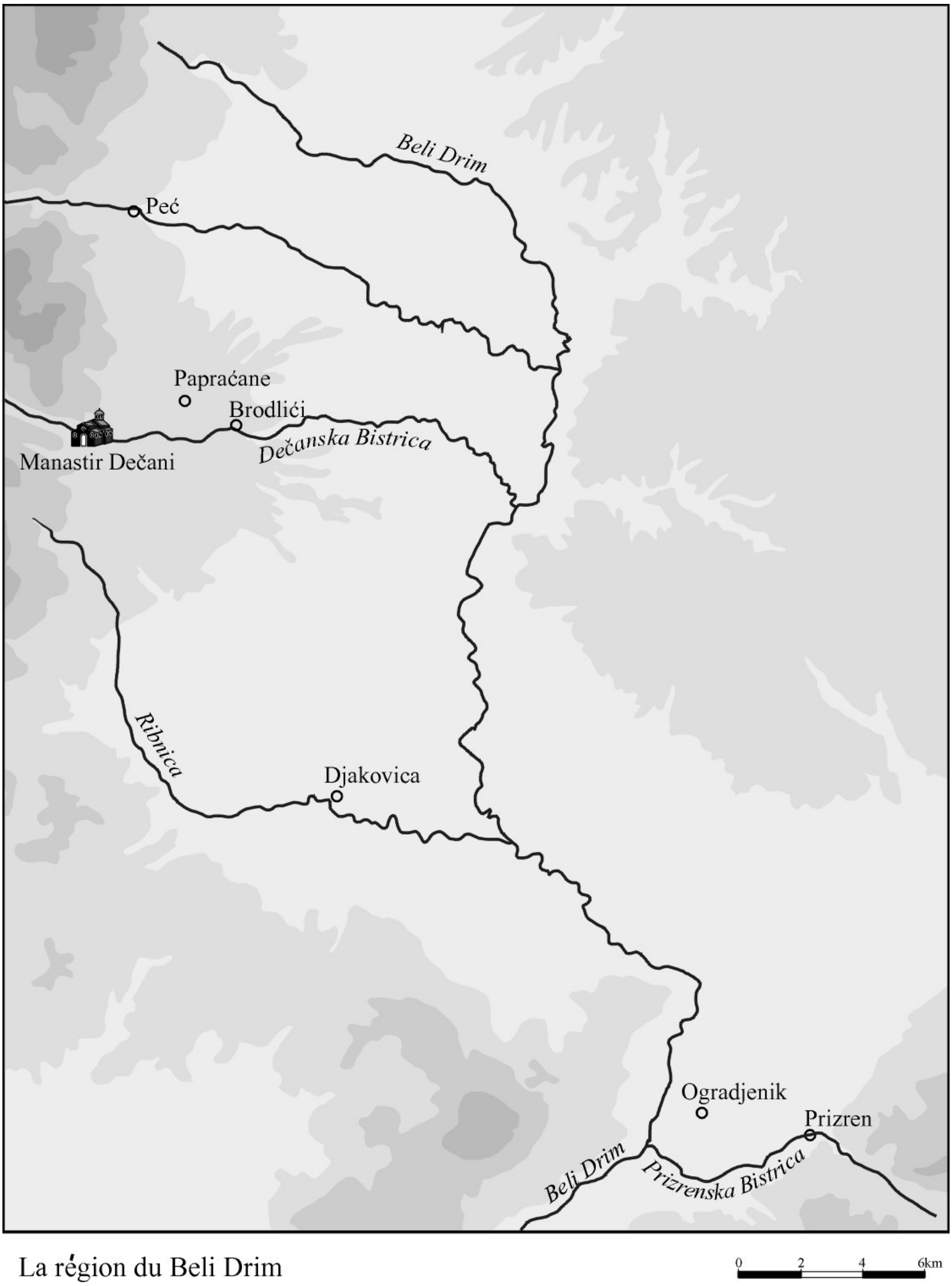
13 Cf. *Grujić*, loc. cit.

La région de Lipljan

la datation de deux chrysobulles de Dušan délivrés en faveur de ce monastère. Dans un premier chrysobulle (daté vers 1335) il est dit «Et sa limite (du village de Brodlići) [est] le long de la rivière comme coule la Bistrica jusqu'à Cer et à partir de Cer en droite ligne sur Kalupe et au-delà sur la route de Paprаćane»[14] (auj. village de Paprаćane, à 12,5 km environ au Sud-Est de Peć). Pour la seconde partie de la limite nous lisons dans le second chrysobulle (daté de 1343/1345) «et à partir de Cer en droite ligne sur l'église du Sauveur et à partir de l'église le long du canal secondaire (*vodovagja*) qui coule depuis

[14] Dečani II, fol. 60, p. 132.
[15] Dečani III, l. 1204–1205, p. 197.

La région du Beli Drim

Papraćane».[15] Ainsi l'église du Sauveur et le canal secondaire ont été construits après 1335, date du premier chrysobulle, mais avant 1343/1345, date du second chrysobulle. Il est également possible que ce canal secondaire ne fût pas unique, tout comme n'était unique le canal secondaire construit dans une région située plus au Sud, dans les environs de la ville actuelle de Djakovica, et mentionné, vers 1335, dans les limites d'une terre dite de Jablanica, près de la rivière du même nom, affluent droit de la Ribnica (auj. Erenik): «à partir de la Ribnica le long du canal secondaire et au-delà de celui-ci...».[16] Nous ne pouvons que supposer que le canal secondaire ici mentionné était lié à la Ribnica.

Des canaux secondaires (*vodovagja*) sont également attestés sur le cours inférieur du Beli Drim, sur la rive droite de la Prizrenska Bistrica allant vers Ogradjenik (auj. le village de Graždanik, à 7 km environ à l'Ouest de Prizren) où ils sont mentionnés en association avec les champs d'un certain Raïko, situés pour «l'un parmi les canaux secondaires en aval /du lieu dit/ de Djurovišti jusqu'à Orah; et les autres champs en aval du canal secondaire ...».[17] Puis, dans la suite du texte «et le champ de Djurovišti entre les routes jusqu'au canal secondaire, comme le *vodovagja* de la Bistrica va en direction d'Ogradjenik»,[18] région où il convient de rechercher le /village/ disparu de Djurovišti.

La région du Bas Polog. La terre du Bas Polog, à savoir les territoires des villages de Htetova, Selce, Lešok, Poroj, Hvališa, Brvenica et Rečice, ainsi que les lieux-dits Dubrava et Kljukovo, possédait un système d'irrigation très ramifié. Trois canaux principaux (*izvod*), au moins, sont attestés dans cette région traversée par le cours supérieur de la Velika Reka (auj. Vardar) et ses nombreux affluents. Un premier est mentionné sur un vaste domaine clôturé constitué par une terre sise au-dessous du monastère de la Vierge, dit de Htetova, dans le village du même nom (auj. Tetovo), qui s'étendait jusqu'à la Htetovštica (auj. Tetovska),[19] rivière dont partait très vraisemblablement ce canal. Le second canal (*izvod hvališky*), ayant reçu son nom d'après le village de Hvališa (auj. le lieu-dit Staro Fališe, à 1 km environ à l'Est de Fališe, village situé à 5 km environ au sud-est de Tetovo), est mentionné dans les limites d'un champ se trouvant «au-dessous de la route de Lešok (auj. village de Lešok, à 8 km environ au Nord-Est de Tetovo) le long de l'*izvod hvališky*».[20] Le troisième canal (*brvenički izvod*), appelé d'après le village de Brvenica (auj. village du même nom, à 4,5 km environ au Sud de Tetovo), devait à ce qu'il semble passer par le lieu-dit Dubrava (auj. le lieu-dit du même nom, à 1,5 km environ à l'Ouest de Fališe).[21] Enfin nous ignorons si une autre mention faisant état de deux canaux principaux (*izvod*), entre lesquels se trouvait un champ au

16 Dečani II, fol. 67, p. 139.

17 Archanges, p. 353 (IX). Orah (= le noyer), il s'agit ici d'une borne.

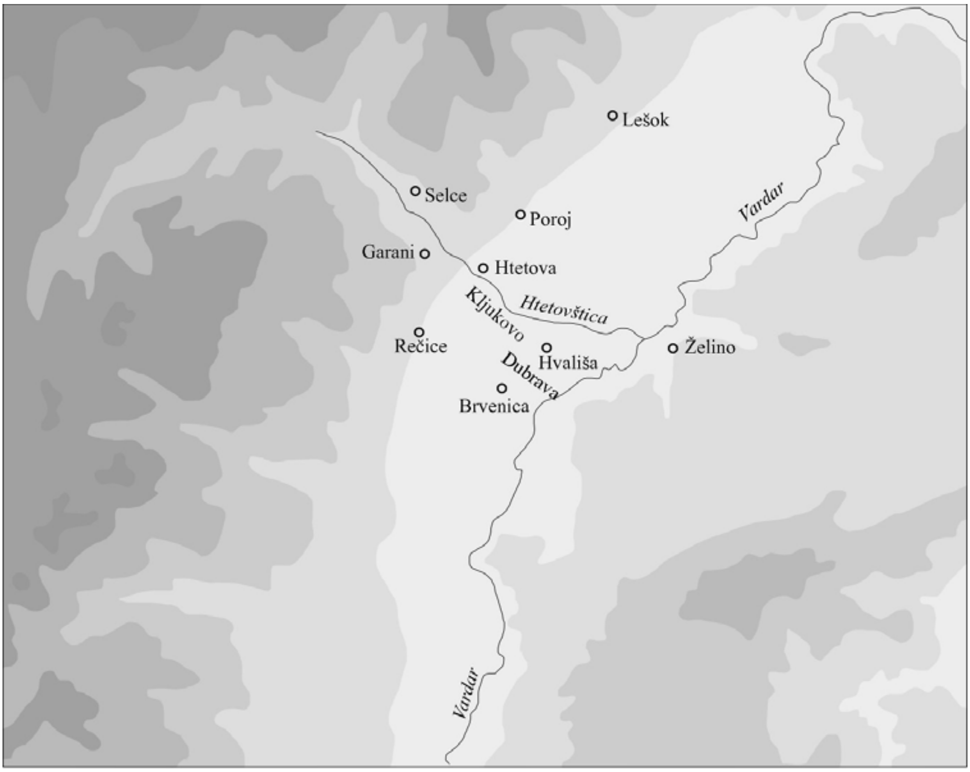
18 Ibidem, p. 354 (XIII).

19 Htetova I, p. 283 (1).

20 Ibidem, p. 287 (27). Pour la localisation de Hvališa et de Lešok, v. *V. Kravari,* Villes et villages de Macédoine occidentale, Paris 1989, 193, 202; cit. *Kravari*, Mac. occ.

21 Htetova I, p. 288 (30): Niva u Dubrave pod izvodom 'br'venič'kim'. Sur la localisation de Brvenica et de Dubrava, cf. *Kravari*, Mac. occ., p. 181, 186.

22 Ibidem, p. 288 (28).

La région du Bas Polog

lieu-dit Saždena Vr'ba[22] (localisation inconnue), se rapporte aux canaux précédemment mentionnés, ou à d'autres canaux existant dans cette région.

En plus des canaux principaux (*izvod*), de nombreux canaux secondaires — *brazda* sont attestés dans la région du Bas Polog. Dans la limite du village de Rečice (auj. Velika et Mala Rečica, à 3 km environ au Sud-Ouest de Tetovo, très proches l'un de l'autre) est mentionnée, vers 1265 et 1300, une *brazda* dite de Htetovo: «... et le long de la Velika /Reka/ jusqu'à la *brazda* de Htetovo (*htetovska brazda*)».[23] Une seconde *brazda* non désignée par son nom constituait vraisemblablement la limite entre les villages de Selce (auj. Selce à 4 km environ au Nord-Ouest de Tetovo) et de Garani (auj. Gajre, à 2 km environ à l'Ouest de Tetovo).[24] Une ou deux *brazda* sont mentionnées en relation avec un champ et une parcelle de terre au-dessous de Leskovljani (village disparu, sis probablement près de Htetovo et de Rečice, à l'Est de ces villages).[25] Une *brazda* de Podlug (*brazda podluška*)

[23] Gorgo I, p. 192; Gorgo II, p. 224 (32). Sur la localisation de Rečice, cf. *Kravari*, Mac. occ., p. 216.

[24] Archanges, p. 393 (CXLII). Sur la localisation de Selce et de Garani, cf. *Kravari*, Mac. occ., p. 218, 187.

[25] Htetova I, p. 293 (50): Niva pod Leskovljani niz' brazdu; … i pod Leskovljani komad' niz' brazdu. Sur la localisation de Leskovljani, cf. *Kravari*, Mac. occ., p. 201.

devait se trouvait dans cette même région, près de Rečice.[26] Des *brazde* sont également mentionnées dans les limites de champs au lieu-dit Leštije (qui devait se trouver au Sud-Est de Tetovo, près de Želino et de Hvališa) et dans ses environs.[27] D'après les *brazde* qui traversaient le lieu-dit Kljukovo (auj. le lieu-dit Klikovo, à 8 km environ au Sud-Est de Tetovo) un des champs de cette contrée a été appelé *medžubrazdije*.[28] Ensuite, une brazda se trouvait au-dessous d'un champ attenant jusqu'à la route allant de Lešok au lieu-dit Jablan'ci,[29] alors qu'une seconde, appelée Zlovadnica, se trouvait entre «l'ancienne» *brazda* et la route de Poroj (auj. le village du même nom, à 3 km environ au Nord-Est de Tetovo).[30]

La vallée du Vardar. Les mentions de canaux principaux et secondaires dans la vallée du Vardar et de ses affluents, aux environs de Skopje, révèlent l'existence d'un système d'irrigation très ramifié au XIIIe et XIVe siècle. Trois canaux principaux, au moins, y sont attestés. En l'occurrence, à l'occasion de la rénovation de Saint-Georges-Gorgo, le roi Milutin a offert à ce monastère deux canaux principaux, dont «un part du Lepenac en direction du Polje Turensko» (ce lieu-dit devait se trouver à l'Ouest de Skopje, près du confluent du Lepenac et du Vardar); avec l'eau de ce canal le monastère devait «irriguer le blé et les jardins sis au Polje Turensko» et alimenter un moulin devant être construit à l'endroit où le canal rejoignait le Vardar.[31] A la différence de ce canal qui existait déjà, un second fallait construire. A cette fin le roi a autorisé le monastère à prendre l'eau à l'endroit le plus propice sur la berge de la rivière, vraisemblablement là où il existait une pente naturelle du terrain, c'est-à-dire une plus forte déclivité de la rivière, et il semble qu'il s'agissait du *zabel* du roi, à travers lequel le canal devait s'avancer en direction du Polje Turensko. Milutin a donné à Saint-Georges le droit de «placer aussi un second moulin à eau»[32] de toute évidence à l'endroit où les eaux de ce second canal principal se jetteront dans le Vardar. Ces deux canaux existent encore de nos jours. Le premier part du Lepenac en amont du village de Bardovci (à 6 km environ au Nord-Ouest de Skopje) pour rejoindre le Vardar au-dessous du village de Zlokućane (à 4 km environ au Nord-Ouest de Skopje). Le second canal part du Vardar, en aval de Zlokućane, pour rejoindre ce même fleuve au centre de l'actuelle Skopje, sur la rive droite à proximité du pont de pierre.[33] Au Vardar était également rattaché un troisième canal principal, à savoir le *carev iz'vod*, passant vraisemblablement à proximité du village de Butel' (auj. Butelj, à 3 km environ au Nord-Est de Skopje)[34].

---

[26] Htetova I, p. 297 (76): … i do brazde podluž'ke. Sur Podlug, cf. *Kravari*, Mac. occ., p. 210.

[27] Ibidem, p. 288 (35), 283 (4). Sur la localisation de Leštije, cf. *Kravari*, Mac. occ., p. 203.

[28] Ibidem, p. 289 (43, 44). Sur la localisation de Kljukovo, cf. *Kravari*, Mac. occ., 198.

[29] Ibidem, p. 286 (18).

[30] Htetova I, p. 287 (22): A mega nive toi do stare brazde i do poroiska puti. Sur Poroj, cf. *Kravari*, Mac. occ., p. 211.

[31] Gorgo II, p. 215 (15). Sur la localisation de Turensko Polje, cf. *Kravari*, Mac. occ., p. 170.

[32] Gorgo II, p. 216 (15).

[33] Cf. *R. Grujić*, Vlastelinstvo Svetoga Đorđa kod Skoplja od XI–XV veka, Glasnik Skopskog naučnog društva I, 1925, p. 72; cit. *Grujić*,Vlastelinstvo. Sur la localisation de Bardovci, cf. *Kravari*, Mac. occ., p. 95.

[34] V. au-dessus, n. 10. Sur la localisation de Butelj, cf. *Kravari*, Mac. occ., p. 100.

La région de Vardar

Il semble que de nombreux canaux secondaires conduisaient l'eau aux différents champs alors que l'un d'entre eux alimentait les bains du monastère. Ce dernier entrait dans les limites d'un terrain sis dans les environs de la Sainte-Marina, église située au-dessus de Skopje près de la rivière de Slivštica (auj. ruisseau coulant dans la plaine de Butelj, du côté ouest, parallèlement à un second ruisseau la Serava, aujourd'hui le Radiški

potok).[35] Un second canal secondaire est mentionné, de même, au nord de Skopje à proximité de la «grande route» allant sur Čreševo/Čreševljani (auj. Čreševo, à 8 km environ au Nord-Est de Skopje, au piémont sud du massif de la Skopska Crna Gora).[36] Deux *vodovagja* sont enregistrées en tant que limites d'un champ situé «le long de la route qui conduit à travers Čelnik (peut-être au nord de Skopje près de la Slivština) à la /Skopska/ Crna Gora, jusqu'à la rivière de Serava, et jusqu' à la *vodovagja* et jusqu' à la *vodovagja* d'en haut».[37] On trouvait aussi une vodovagja dans la limite d'un champ près du lieu-dit Kletovnik (au Nord de Skopje, peut-être près de la Serava), près de la route conduisant à Čresevo:[38] l'existence de vodovagje à l'intérieur des limites de Čreševljani est attestſe par leur mention, avec d'autres bien immobilier de ce village, dans une disposition concernant un délai de péremption favorable pour le monastère.[39] Une *vodovagja* entrait dans les limites d'un champ dans le Polje dit de Veriša, sis à l'ouest de Skopje, près de la rive gauche du Vardar.[40] Et, finalement, au sud de Skopje, une *batinska vodovagja*, appelée ainsi d'après le village de Batinci (à 9,5 km au sud de Skopje), mentionnée dans la limite d'un champ qui s'étendait «le long de la route qui va à Dračevo (auj. village du même nom, à 10 km environ au sud-est de Skopje) jusqu'à la rivière Pres'čka»[41] (auj. Markova reka), faisait de toute évidence partie d'un système d'irrigation qui était rattaché à cette rivière.

La région de la Bregalnica. Le système d'irrigation dans la région de la Bregalnica et de ses affluents est attesté par des données concernant deux de ses canaux secondaires. La première donnée concerne la *vodovagja grecque* au village de Morozvizd' (auj. Morodvis, à 8 km environ au sud de Kočani). «Il (ce territoire) s'étendait le long de la rivière appelée Žr'novština (auj. Zrnovska reka), en suivant la rivière, jusqu'à /son confluent/ dans la Bregalnica, et au-delà /touchait à/ la *vodovagja grecque*, et le long de la *vodovagja*, le long de la route...».[42] La seconde donnée nous informe d'un canal secondaire dans le village de Žr'novština (auj. Zrnovci, à 2,5 km environ au Nord-Est de Morodvis), dont les eaux étaient partagées entre les habitants de ce village et de Morozvizd'. En plus de la moitié du canal secondaire (*pol'vade*), les habitants de Morozvizd' possédaient aussi deux moulins à eau dans le village de Žr'novština.[43]

La région de la Strumica. Des canaux secondaires sont liés à une terre et à deux champs que l'empereur Dušan a rattachés (1349) à l'église des Saints-Archan-

[35] Gorgo II, p. 220 (28); sur la localisation de la Sainte-Marina et de la Slivština, cf. *Kravari*, Mac. occ., p. 162, 100.

[36] Gorgo II, p. 218 (24); sur la location de Čreševo, cf. *Kravari*, Mac. occ., p. 106; carte, p. 105.

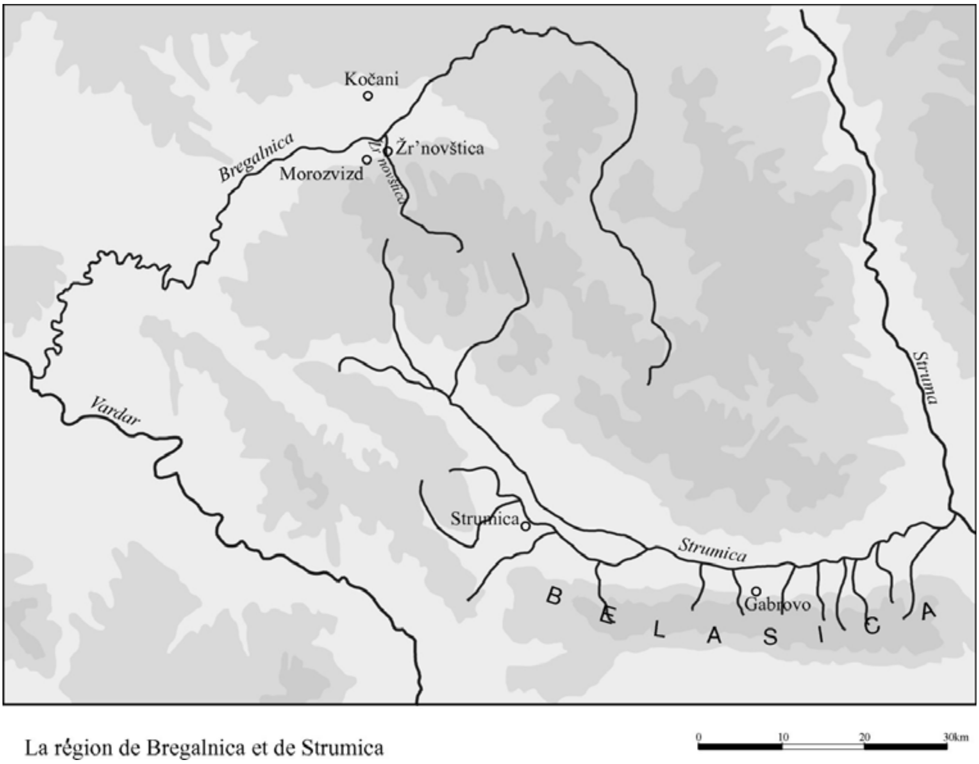
[37] Gorgo II, p. 220 (28); sur la localisation de Čelnik, cf. *Kravari*, Mac. occ., p. 102.

[38] Gorgo II, p. 218 (24); sur Kletovnik, cf. *Kravari*, Mac. occ., p. 126.

[39] Gorgo II, p. 219 (26). Il est question d'un privilège prévoyant un délai particulier plus court que d'ordinaire, dans lequel les anciens propriétaires des biens en question pouvaient réclamer leur restitution et eventuellement les reprendre de Saint-Georges.

[40] Gorgo II, p. 220 (28); sur Veriša et ses biens, cf. *Kravari*, Mac. occ., p. 173.

[41] Gorgo II, p. 220 (28). Sur la localisation de Batinci et de Dračevo, cf. *Kravari*, Mac. occ., p. 95, 110.

La région de Bregalnica et de Strumica

ges-Michel-et-Gabriel au-dessus de Gabrovo (à 9,5 km au Sud-Est de la ville de Strumica) dans le massif de la Belasica, dans la vallée des affluents droits de la Strumica. La terre offerte s'abaissait «depuis l'église jusqu'à la route conduisant au moulin... comme descend la *vodovagja*». Quant aux champs mentionnés il est dit qu'ils ont été offerts «avec un canal» (*s'vadom*).[44]

Le droit d'utiliser l'eau. En Serbie médiévale et, vraisemblablement, en Bulgarie, tout comme cela était le cas dans l'Empire byzantin, l'eau relevait de la *iura regalia*; elle était, donc, sous la compétence directe du souverain qui cédait le droit de son utilisation aux monastères et aux villages.[45] Ainsi Constantin Asen, tsar de Bulgarie, a lui aussi confirmé, vers 1265, au monastère de Saint-Georges, cinq sources au-dessus de Čelnik et /la rivière de/ la Slivštica depuis sa source.[46] Faisant procéder à la restauration de ce même

42 V. au-dessus, n. 11.

43 Lesnovo, p. 292.

44 Gabrovo, p. 360. Sur Anagnost Dragoje, cf. Pantéléèmôn, p. 163–164.

45 Par exemple, l'empereur Andronic II a confirmé par son chrysobulle (janvier 1316) aux moines de Chilandar le droit d'utiliser pour leur métoque à Thessalonique, comme d'autres, d'une certaine quantité de l'eau, descendant de Chortaïtès: Chilandar I, n° 33, l. 7–15, cf. les notes. V. aussi, Htetova II, p. 312, n. 17.

46 Gorgo I, 187. D'après la photographie de ce chrysobulle il s'agit de cinq puits et pas de 55, comme cela était lu dans les éditions antérieures, cf. aussi *Grujić*, Vlastelinstvo, 72.

monastère, Milutin lui a donné «le quart de la rivière de la Slivštica pour les besoins du monastère et des bains et cinq sources au-dessus de Čelnik».[47] Dans les besoins du monastères figurait l'irrigation de ses champs sis dans les environs de la Slivštica. Quand à la mention à part de l'eau indispensable pour les bains de Saint-Georges, elle résulte vraisemblablement du fait que ces derniers se trouvaient, à ce qu'il semble, à l'extérieur du complexe du monastère.[48] Nous avons vu que cette eau arrivait de la Slivštica par un canal secondaire à part (de la rivière Slivštica par une *vodovagja* qui conduit aux bains).[49] Alors que l'eau de la Slivštica était en usage pour plusieurs utilisateurs, parmi lesquels le chrysobulle du roi Milutin ne mentionne que le monastère de Saint-Georges, nous avons vu que les habitants des villages de Morozvizd' et de Žr'novštica, d'après une disposition du chrysobulle de l'empereur Dušan, devaient se partager pour moitié l'eau d'un canal secondaire.[50] De façon analogue l'eau de deux villages du domaine de Dečani, c'est-à-dire entre les habitants de Ljubolići (auj. le village de Ljbenić, à 7 km environ au Sud de Peć) et d'Orahovičići (village disparu, voisin de Ljubolići, peut-être à proximité de l'actuel village de Raušić), était partagé entre leurs habitants: «L'eau qui coule depuis Blat'ce (limite orientale de Ljubolići, source d'un cours d'eau) pour qu'ils en disposent pour moitié».[51]

Le droit d'utiliser un système d'irrigation sur ses possessions a été attribué en exclusivité au monastère de Saint-Georges; c'était assurément le cas de chaque monastère qui disposait d'un tel système, comme des paysans de certains de ses villages. Ainsi, le roi Milutin a interdit (en 1300) que «l'eau de l'église /de Saint-Georges/ soit captée et sortie des limites /du village/ de Čreševljani /appartenant à ce monastère/ dans tout autre métoque ou tout autre village de Saint-Georges, ou pour les besoins du roi, ou d'autres seigneurs régnant dans son État».[52] Ce droit d'utiliser l'eau pouvait être cédé par l'higoumène, moyennant contrepartie, à un utilisateur se trouvant hors de Saint-Georges, à savoir l'autoriser à prendre l'eau d'un canal principal ou secondaire du monastère pour irriguer ses champs. Le prix à payer pour l'irrigation d'un *ralo* de terre, compensation aussi appelé *vodovaština*, s'élevait à un *k'b'l'* de blé, alors que pour tout jardin il s'agit d'une somme de 2 dinars.[53] Cette disposition montre que la *vodovaština* versée pour une terre plantée de blé dépendait de toute

47 Gorgo II, 215.12;

48 Sur les bains des monastères à Byzance, cf. *Ph. Koukoules*, Buzantinw¤n Bivo" kai; Politismov" II, Athènes 1951, p. 426–427.

49 V. au-dessus, n. 40.

50 V. au-dessus, n. 43.

51 Dečani I, p. 64, l. 150; Dečani II, p. 83 = fol. 11; Dečani III, p. 161, l. 410–411. Sur les villages mentionnés, cf. *M. Pešikan*, Iz istorijske toponimije Podrimlja, Onomatološki prilozi II, Beograd 1981, p. 43, 52, 53.

52 Gorgo II, p. 219 (27).

53 Ibidem II, p. 233 (54). La *vodovaština* – taxe, attestée, à notre connaissance, uniquement dans notre document – semble avoir était perçue pour l'irrigation d'une terre plantée de blé ou plus généralement de céréales, cf. loc. cit., n. 111. *Ralo* désigne ici une superficie de terre qui peut être labourée par une pair de boeux en un jour. La taille de *ralo* n'était pas partout identique, cf. *M. Vlajinac*, Rečnik naših starih mera u toku vekova IV, Beograd 1974, p. 781–786. *K'b'l'* (kabao) = *modios* byzantin, est ici une mesure de volume, cf. *S. Ćirković*, Les mesures dans l'état médiéval serbe, Les mesure sur le sol de Serbie au travers les siècles, Beograd, SANU 1974, 79–80.

évidence de la surface irriguée, alors que pour tous les jardins la somme à verser était identique, ce qui suggère que ces derniers étaient approximativement de taille identique.[54] Par ailleurs, pour celui qui prendrait l’eau de l’église sans autorisation de l’higoumène, le roi Milutin a préscrit une amende de 12 hyperpres à verser au fisc et une double *vodovaština* à verser à l’église. Enfin, pour celui qui prendrait l’eau avec l’autorisation de l’higoumène, et qui ne s’acquitterait pas de la *vodovaština*, le roi a préscrit une amende s’élevant à 3 hyperpres et le versement à l’église d’une double taxe pour l’utilisation de cet eau.[55]

En résumé nous pouvons conclure que l’État serbe médiéval a trouvé sur les territoires conquis sur Byzance un imposant système d’irrigation plus ou moins ramifié. Ayant compris toute son importance pour l’amélioration de la fertilité des terres, les souverains, sous la compétence directe desquels se trouvait l’eau (*iura regalia*), octroyaient à certains monastères le droit d’utiliser les canaux existant, et d’en construire de nouveaux, sur leurs possessions. Un higoumène pouvait autoriser, moyennant contrepartie, un homme hors de son monastère à utiliser l’eau du monastère, c’est-à-dire à se «brancher» sur un des canaux du monastère.

Мирјана Живојиновић

НАВОДЊАВАЊЕ ЗЕМЉЕ У СРЕДЊОВЕКОВНОЈ СРБИЈИ

Подаци из хрисовуља које су српски владари и један бугарски цар издали појединим манастирима, као и попис добара манастира Богородице хтетовске, показују да се наводњавање примењивало у обрађивању земље данашњих јужне Србије и Македоније. То су области које су постепеним освајањима Срба, почевши од великог жупана Стефана Немање (1166–1196) до краља (1331–1345) и цара (1345–1355) Стефана Душана, трајно ушле у састав српске средњовековне државе. У вези са тим имали смо у виду и податке о наводњавању у Византији – у непосредном залеђу Свете Горе и око језера Тахинос. Будући да је систем за наводњавање постојао много пре времена на које упућују расположиви подаци, указали смо на то да је он примењиван у подручју Скопља пре средине XIII века, јер се *црквени извод* спомиње око 1265. године. Уз то, називи *царев извод* или *грчка водовађа* сведоче о њиховом постојању у време када су те области биле у саставу Византије.

Заснивајући ово истраживање на подацима из поменутих извора, првенствено на оним о поменима *водовађа* у међама поља, затим о воденицама и, најзад, на само једном податку о рибњацима смештеним у главном каналу (*изводу*),

54 Cf. *Blagojević*, Zemljoradnja, p. 189.

55 V. au-dessus, n. 53.

пратили смо постојање система наводњавања у следећим подручјима: града Липљана, Белог Дрима, Доњег Полога, долинâ Вардара, Брегалнице и Струмице.

Српски и бугарски владари су, попут византијских царева, имајући воде у својој директној надлежности (*iura regalia*), појединим манастирима давали искључиво право да на својим поседима користе постојеће канале и да граде нове. Игуман је могао, уз одређену надокнаду, тзв. *водоваштину*, дозволити човеку изван манастира да користи манастирску воду, тј. да се прикључи на неки од манастирских канала. За онога ко би то учинио без игуманове дозволе, била је предвиђена казна.

Зборник радова Византолошког института XXXIX, 2001/2002.
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines, XXXIX, 2001/2002

УДК: 262.12(=861)(497.7)"13" : 949.711)093.32) "13"

ЂОРЂЕ БУБАЛО

ВЛАХО ЕПИСКОП ИЛИ *ВЛАХОЕПИСКОП*

У три српски писана извора — попису имања манастира Св. Богородице у Хтетову и другој и трећој трескавачкој повељи краља Душана — јавља се прелат обележен називом *влахоейиской*. У једном делу литературе овај архијереј тумачен је као епископ с именом Влахо. У првом делу рада указује се на то да није постојала могућност да један високи представник Српске цркве носи име Влахо и да је изразом *влахоейиской* обележаван влашки епископ (или епископ Влаха), један од суфрагана охридског архиепископа. У другом делу расправља се о питањима карактера, средишта, територијалног опсега и историјског развоја ове епископије, у циљу решавања проблема доласка на њено чело бившег игумана манастира Св. Богородице у Хтетову, наведеног у хтетовском попису с титулом влашког епископа.

Издавачи средњовековних докумената принуђени су, били тога свесни или не, да на себе преузму и одговорност за њихово тумачење. Читање појединих израза или појмова зависи, неретко, од субјективне процене приређивача извора, чиме су у великој мери одређени њихово вредновање и употреба у научним истраживањима. У два маха, у документима писаним на српском језику, наилази се на помен црквеног великодостојника обележеног називом *влахо-ейиской*. У свим издањима, читање овог израза као две засебне речи, с првом означеном великим почетним словом (тамо где је примењивана модерна интерпункција), сугерисало је да је реч о епископу с именом Влахо.

У пресуди епископа призренског Георгија (у време краља Душана) поводом земљишне парнице између Хтетовског манастира и локалног властеличића Прогона наглашава се улога коју је у спору одиграо *влахо-ейиской*, у време када је као архимандрит стајао на челу манастира. Вођењу доказног поступка о припадности спорног земљишта није присуствовао *влахо-ейиской* већ његов брат означен као **кирь Алеѯа брать влахоѥпископовь**. Сведочећи о историјату спора око наведеног поседа, кир Алекса приповеда следеће: **кьда бѣше мои брать влахоѥпископь оу Хтѣтовѣ архимꙋдрить, тогда бѣхь ꙗ оу манастири дѣтетемь и добрѣ знамь ѥре не метехаше Прогонь сь Плешиѡмь, паче бѣ**

посѣкъль Прогонь ѥчмень, и рече брат ми влахоѥпископь и сьбрахоу говеда всего села и попасоше га.[1] Начин на који се о њему говори указује недвосмислено да је *влахо-еӣискоӣ* био активни архијереј управо у време када је епископ призренски Георгије водио судски поступак и донео коначну пресуду о својини над земљиштем Плеш. Записник о суђењу и пресуду исписао је као засебну исправу иномик поп Никола, а она је потом преписана у целости у попис имања манастира Св. Богородице у Хтетову, као аутентична потврда о поседовању спорног земљишта.[2] Овде није место за навођење све оне литературе у којој се о овом прелату говори као о епископу Влаху (једини изузетак представља Мађаш Ђони, који је упоредо користио и трескавачке повеље — види даље у тексту), већ треба као на особеност указати на гледиште, заступљено у једном њеном делу, да је Влахо био призренски епископ.[3] Томе је свакако пресудно допринела чињеница да се *влахо-еӣискоӣ* јавља у истом акту са епископом призренским Георгијем, иако његова припадност призренској дијецези није нигде наглашена.

Влахо-еӣискоӣ спомиње се и у скупини трескавачких даровница краља Душана, и то у другој и трећој повељи (према Новаковићевом хронолошком редоследу,[4] чија је конвенционална употреба независна од ставова истраживача о аутентичности и времену настанка сваког појединог примерка). Међу поседима које је краљ потврдио манастиру наводи се црква Св. Николе у Хлерину коју је приложио *влахо-еӣискоӣ*. Међутим, исти посед потврђен је манастиру већ првом Душановом повељом, али је у њој као приложник наведен влашки епископ. Одељак о цркви Св. Николе у Хлерину формулисан је у свим повељама са незнатним одступањима:

I **Црькква ꙋ Хлеріне Светии Никола що придаде влашьки пископь, сь людми, и сь виногради, и сь нивиѥмь, и сь водѣничиѥм, и сь вьсею ѡбластию и правинами.**[5]

---

[1] Текст се даје према оригиналу. Као што је већ напоменуто, у издањима је овај израз читан **Влахо ѥпископь**. *Љ. Сӣојановић*, Стари српски хрисовуљи, акти, биографије, летописи, типици, поменици, записи и др., Споменик СКА 3 (1890) 38; Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија III, Скопље 1980, 290–292.

[2] Детаљно о исправи поп Николе иномика са издањем: *Ђ. Бубало*, Номици и номичке књиге, Београд 2001, 111–119, 232–233 (необјављени магистарски рад).

[3] Споменици III, 116; *М. Јанковић*, Епископије и митрополије српске цркве у средњем веку, Београд 1985, 145, претпоставила је да је Влахо „пре Георгија био призренски архијереј“; њене податке преузима *Сава, еӣискоӣ шумадијски*, Српски јерарси од деветог до двадесетог века, Београд — Подгорица — Крагујевац 1996, 92. Влахо-епископа (заправо, епископа Влаха) не помињу ни *М. Пурковић*, Српски епископи и митрополити средњега века, Скопље 1937, ни *Аноним*, Призренски епископи, Свети кнез Лазар 1, 2 (1993) 223.

[4] *Сӣ. Новаковић*, Два прилога к српским старинама, Гласник СУД 41 (1875) 356 сл.

[5] Будући да су трескавачке повеље страдале у пожару Народне библиотеке 1941, а не постоји никакав снимак, текст се даје према постојећим издањима: исто, 361; *исӣи*, Законски споменици српских држава средњега века, Београд 1912, 667; Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија IV, Скопље 1981, 89, 99.

II **Вь Хлеринѣ вь ѥбори цьрквь Светы Никола, кою приложи Влахо ѥпископь, сь нивиѥмь, сь винограды, сь водѣнициѥмь, с периволемь, с рѣкоу, сь всѣми правинами цьркв ȣ тоу.**[6]

III **И еще ȣ Хлеринѣ ȣ амбори цьрквь Светїи Нїколае що приложи Влахо епископь, с нивиемь, с винограады, с млиномь, с периволемь с рѣкомь, сь всѣми правинами.**[7]

И у једном позном препису, условно означеном као четврта трескавачка повеља, налази се одељак о цркви у Хлерину идентичан са оним у другој повељи (наравно, са правописним одликама језика XIX века): **Во Хлеринѣ во ибоды церковь Светыи Нїкола, коѧ ю прилѡжи Влахоть епископь с҄ нивїемъ, с҄ винограды, с҄ воденичїемъ, с҄ периволемъ, с҄ рѣкȣ, со всѣми правинами церквȣ тȣ.**[8]

Без сумње, у сва четири случаја реч је о истом прилогу и приложнику, што је, разуме се, дало правац тумачењу израза *влахо-епископ* једном броју истраживача. Повољну околност представљала је, при томе, чињеница да се од свих познатих трескавачких повеља безусловно поверење у погледу аутентичности може пружити једино првој повељи,[9] у којој је приложник означен као влашки епископ, те да је овај прелат познат из византијских извора као један од суфрагана охридског архиепископа XI–XII века.[10] Имајући као полазиште премису да је именом непознати влашки епископ, у времену пре 1334. године, поклонио цркву Св. Николе манастиру Трескавцу, истраживачи су покушали да пруже објашњење терминолошке разлике између прве и осталих повеља, односно да утврде порекло израза *влахо-епископ*. Изузимајући Ивана Снегарова и Тома Томоског, који су се задовољили простим изједначавањем оба термина,[11] овим питањем први се озбиљно позабавио мађарски византолог Мађаш Ђони у посебној расправи посвећеној Влашкој епископији. Он је сматрао да је у питању калк учињен према грчком узору — Βλαχοεπίσκοπος.[12] Промена назива епископа дародавца привукла је пажњу и проф. Божидара Ферјанчића, који је претпоставио, као још један доказ сумњи у аутентичност друге трескавачке повеље, да састављач „вероватно није знао за некадашњу Влашку епископију, па је од њеног

---

6 *Ђ. Даничић*, Три србске хрисовуље, Гласник ДСС 11 (1859) 136 (= Ситнији списи Ђуре Даничића III, приредио Ђ. Трифуновић, Посебна издања САНУ CDLXXXVI, Одељење језика и књижевности 25, Београд 1975, IV); Споменици IV, 122, 135.

7 *Ђ. Даничић*, Хрисовуљ, Гласник ДСС 13 (1861) 373 (= Ситнији списи Ђуре Даничића III, X); Споменици IV, 148, 161.

8 Споменици IV, 183.

9 Пре свега на основу дипломатичке структуре и садржаја. Уп. Споменици IV, 69–76; *Л. Славева, В. Мошин*, Српски грамоти од Душаново време, Институт за истражување на старословенската култура Прилеп, Посебни изданија 4, Прилеп 1988, 107–109.

10 *M. Gyóni*, L'évêché valaque de l'archevêché bulgare d'Achris aux XIe–XIVe siècles, Etudes Slaves et Roumaines 1 (1948) 148–159, 224–233. Користим и ову прилику да изразим захвалност мр Нади Зечевић, чијом љубазношћу сам био у прилици да дођем до текста Ђонијеве расправе.

11 *И. Снегаров*, История на Охридската архиепископия I (от основаването й до завладяването на Балканския полуостров от турците), София 1924, 1995^{2}, 343; *Т. Томоски*, Записи за Власите во Македонија во средниот век (Од крајот на VI до крајот на XIV век), у: *Т. Томоски*, Македонија низ вековите. Градови, тврдини, комуникации, Скопље 1999, 432.

12 *Gyóni*, L'évêché vlaque 230, n. 15.

прелата поменутог у А (sc. првој повељи), направио властито име епископа".[13] Јевгениј Наумов указао је на овај проблем у полемици са Б. Ферјанчићем око питања аутентичности друге трескавачке повеље, заступајући у основи Ђонијев став иако се на њега не позива. По њему, *Влахоепископ* је „неверное прочтение издателем слова «влахоепископ», т. е. греческого названия, соответствующего славянскому «влашки епископ»".[14]

Тумачења израза *влахо-епископ* чинила су два независна тока, чији је правац био одређен употребљеном изворном подлогом. Они који су о њему судили на основу примера у попису имања Хтетовског манастира сматрали су да је у питању епископ Влахо, не знајући за случај из трескавачких повеља и литературу у вези са њим, док је, с друге стране, скупина омеђена интересовањима за трескавачке повеље одређивала овај израз као синоним влашког епископа, не узимајући у обзир пример из хтетовског пописа.[15] Сусретања двају токова ипак је било, али не увек и суштинских резултата. Већ је први издавач хтетовског пописа, Фјодор Успенски, који је израз **влахоѥпископь** читао као **Влахоѥ пископь**, указао у аналитичком индексу уз издање да се прелат истог имена среће у другој и трећој трескавачкој повељи, тада приступачним у Даничићевом издању.[16] Мађаш Ђони, заснивајући изворну подлогу за своје разматрање о влашком епископу, имао је пред собом и хтетовски попис и трескавачке повеље, те је, сасвим природно, објашњењем порекла израза *влахо-епископ* у другој и трећој трескавачкој повељи обухватио и његов помен у хтетовском попису.[17] Привилегију да се сусретну са оба примера имали су приређивачи едиције *Споменици на Македонија*, Лидија Славева и Владимир Мошин, прво у хтетовском попису, у III тому, а потом у трескавачким повељама, у IV тому. Они су, међутим, приликом идентификације ова два помена за основу узели тумачење Л. Славеве о епископу Влаху као призренском архијереју који се помиње у хтетовском попису.[18] Иако су приликом издавања и коментарисања трескавачког комплекса Душанових повеља имали у виду и податак о влашком епископу из прве повеље и гледишта Ђонија, Ферјанчића и Наумова о проблему израза *влахоепископ* у друге две повеље, Славева и Мошин су сматрали „дека историската личност, епископот Влахо од времето на кралот Милутин е наполно посведочена на три места во текстот на Хтетовското бревно од околу 1343. година".[19]

---

[13] *Б. Ферјанчић*, О повељама краља Стефана Душана манастиру Трескавцу код Прилепа, ЗРВИ 7 (1961) 167.

[14] *Е. Наумов*, К вопросу о подлинности некоторых сербских грамот XIV в., Славянское источниковедение, АН СССР, Институт славяноведения, Москва 1965, 117, 122.

[15] Изузев, наравно, Ферјанчића, који је такође сматрао да је посреди лично име, али не као обележје стварне историјске личности већ као пука грешка преписивача.

[16] *Ф. Успенский*, Материалы для истории землевладения в XIV в., Одесса 1883, 42.

[17] *Gyóni*, L'évêché vlaque, 231.

[18] Споменици III, 116.

[19] Споменици IV, 89–90, нап. 40. На другом месту, пак, стоји: „... во истото тоа време (sc. време у које се јавља епископ Влахо у другој и трећој трескавачкој повељи), околу 1343. година, личноста на епископот Влахо е идентификувана во текстот на Хтетовското бревно" (исто, 106). И у студији о српским повељама Душановог доба овај прелат назива се „Влах епископот" (*Славева — Мошин*, Српски грамоти, 110).

Да ли је заиста постојао епископ Влахо као историјска личност и какву је везу могуће успоставити између података хтетовског пописа и трескавачких повеља? Независно од пресудног значаја који у тумачењу израза *влахо-ейиской* има помен влашког епископа у првој трескавачкој повељи, о чему ће доцније бити довољно речи, на првом месту треба се позабавити могућношћу да се име Влахо појави уз носиоца високог црквеног звања. Као што је добро познато, црквени достојанственици источне цркве, као монаси, морали су имати календарска имена. Влахо свакако није једно од таквих. Заправо, облик *Влахо* посведочен је једино у Дубровнику од XIV века, као пословењени деминутив имена градског патрона — Βλάσιος > Власи > Влахо.[20] Може ли се по аналогији претпоставити да је у случају нашег епископа реч о деминутиву имена *Власије*, које је у ћирилским текстовима вишеструко потврђено као календарско име?

Кретање трагом извора изван оквира просте аналогије открива непремостиве тешкоће у заснивању овакве претпоставке. Име Βλάσιος — Blasius проширило се у хришћанској цркви (и у обе њене половине, наравно) као календарско, светачко, име (не библијско!), чији је најпознатији носилац свети свештеномученик Власије, епископ севастијски, преминуо 316. године.[21] Његово продирање и облик у словенским језицима зависили су, као у многим сличним случајевима, од тога да ли је за основу узиман грчки или латински предложак. У областима у којима је преовлађивао римокатолички обред, латинско *Blasius* дало је у словенском *Блаж, Блашко, Бласул, Блази*, ређе *Бласи*, док је основни облик, поготово у умекшаном италијанском изговору, стицао варијанте: *Bias(i)o*, *Biax(i)o*, *Biasi*, *Biagio*. Једини изузетак у католичкој средини представљала је језичка пракса Дубровника, где су познати искључиво облици изведени од грчког Βλάσιος — најчешће *Власи* (неколико случајева и са почетним Б) и придев *Власин*, али се према посведоченим падежним наставцима покаткад номинативом сматрао и облик *Влас*.[22] У даљем развоју, почев од XIV века, јављају се хипоко-

[20] *В. Караџић*, Српски рјечник, s. v. *Влахо*; *P. Budmani*, Dubrovački dijalekat, kako se sada govori, Rad JAZU 65 (1883) 168; *К. Јиречек*, Романи у градовима Далмације током средњега века, Зборник Константина Јиречека II, Посебна издања САНУ CCCLVI, Одељење друштвених наука 42, Београд 1962, 151; *P. Skok*, Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika I–IV, Zagreb 1971–1974, s. v. *Blaž*; Rječnik JAZU, s. v. *Vlaho*.

[21] Код православних празновао се 11. фебруара, код католика 3. фебруара. Управо је свети Власије Севастијски био заштитник града Дубровника.

[22] У литератури не постоји устаљено мишљење о основном облику и падежној промени. *М. Решеѿар*, Дубровачки зборник од год. 1520, Посебна издања СКА књ. С, Философски и филолошки списи књ. 24, Београд 1933, 272, сматрао је да је облик *Власи* био непроменљив. Он, при томе, критикује Стулића, који у своме *Рјечнику* претпоставља облик *Влас* (gen. *Власа*), али и *Будманија*, нав. место, чије уопштавање доцније појаве да се *Власи* схвата као плурал (*Свеѿи Власи*, *Свеѿијем Власима*) не води довољно рачуна о непроменљивости у раније доба и ареалу ограниченом на ванградско подручје. У речницима Даничићевом, ЈАЗУ и Етимологијском Петра Скока наводе се као постојеће обе варијанте — *Влас* и *Власи*. Она гледишта која показују искључивост у погледу номинативског облика (Решетар, Будмани) заснивају се на делимичном увиду у изворе. Првобитни облик *Власи* одиста је непроменљив у свим падежима. Када служи за обележавање имена свеца заштитника града Дубровника име *Власи* своју непроменљивост понекад преноси и на атрибут *Свеѿи*, који пред њим увек стоји — **ꙋѕка ѡдь Свети Власи** (*М. Решеѿар — Ђ. Ђанели*, Два дубровачка језична споменика из XVI. вијека, Посебна издања СКА књ. CXXII, Философски и

ристици *Влахо*, *Влахоѿа*, *Влахуша*, *Влакуша*, као изразита одлика дубровачког ономастикона.[23] Наравно, овакав развој је у касније доба довео до тога да се за име свеца постепено напушта старији облик *Власи*, уз преовлађивање народног облика *Влахо*. Но, у средњем веку, а делом и доцније, поштована су правила употребе светачких имена. Кад год се у дубровачким ћирилским актима помињало име градског заштитника, он је називан *Свеѿи Власи* (*Власије*) — никада *Влахо*!

Најчешће се помиње у вези са плаћањем стонског дохотка босанским владарима, утвђеном на дан Св. Власија (3. фебруара), и то у владарским привилегијама (**на дань светаго Власиꙗ; да се плаћаю всако годище по петь сать перьперь ѡд доходька коимь сꙋ дꙋжнѣ давати кралествꙋ ми ѡ Власиниҳь светьциҳь на трѣи днѣ месеца фревара; всако годище на Власинь дан петь сать перперь**) или у пратећим писмима уз посланике који су слати по доходак и у потврдама о његовој исплати (**на дань светога Власи петь сать перьперь; стоньски доходакь петь сать перьперь кои давате намь на Власинь дьнь; да намь ꙋдасте доходакь петь сать перьперь кое давате за Стонь на светога Власа дьнь; ѡ всакомь приходещемь Власинꙋ дневи**).[24] Редовно се среће у формули заклетве у међудржавним уговорима XIII века (**кльнемо се … ꙋ светога Власи блаженога мꙋчьника; …ꙋ светиҳь мꙋчьникь Власи, Димитри**…).[25] У неколико ћирилских тестамената писаних у Стону у другој половини XV века, за стонску цркву Светог Власија користи се назив **Свети Власи**.[26] Примери из XVI и XVII века показују да се као светачко име користила искључиво варијанта *Власи*. За пример могу се навести

филолошки списи књ. 32, Београд 1938, 9), иначе се у већини случајева придев *свеѿи* нормално деклинира. Номинативски облик *Влас* посведочен је веома ретко и то само посредно, обликом косих падежа — *Власа*, gen, *Власе*, voc. Облик *Влас* јавља се и у руском. (*Ђ. Даничић*, Рјечник из књижевних старина српских I–III, Београд 1863–1864; 1975[2], s. v. *власъ*; *Љ. Сѿојановић*, Старе српске повеље и писма, Дубровник и суседи његови I/1, Зборник ИЈК, I одељење, књ. 19, Београд — Сремски Карловци 1929, 242; Rječnik JAZU, s. v. *vlah*). Облик *Власи* и његова карактеристична непромењивост искључива су одлика дубровачког говора и спадају у ред најупадљивијих дубровчанизама (уп. још *Јиречек*, Романи, 151; *P. Skok*, Les origines de Raguse. Etude de toponymie et de lingistique historique, Slavia 10 (1931) 486; *Решеѿар — Ђанели*, Два дубровачка језична споменика, XXXVI, XLVI).

[23] Примарни дериват од *Власи* представља *Влахо*, од којег су настали и остали наведени облици. У литератури не постоји јединствено мишљење о настанку облика *Влахо*. На једној страни, облик *Влахо* покушава се објаснити аналогијом са типом промене код којег крајње *х* у nom. sg. даје наставак *-си* у nom. pl. — етноним *Влах — Власи*; *дух — дуси*; *грех — греси* — те је у обрнутом смеру од облика *Власи* изведено *Влахо* (*Budmani*, Dubrovački dijalekat, 168; *Skok*, Etimologijski rječnik, s. v. *Blaž*). С друге стране, облик *Влахо* објашњава се употребом суфикса *-хо* (*-cho*), веома продуктивног у дубровачкој антропонимији, по аналогији са именима Bacho < Basilius, Zucho < Žurg < Georgius; Macho < Martholus; Pacho < Paschalis, Pasqualis (*Јиречек*, Романи, 148, 151, 170, 179, 189; *И. Манкен*, Дубровачки патрицијат у XIV веку I, Пос. изд. САНУ књ. CCCXL, Одељење друштвених наука књ. 36, Београд 1960, 69 сл).

[24] *Сѿојановић*, Повеље и писма I, 46, 176, 241, 242, 243, 419, 445, 508, 515, 556, 563; *исѿи*, Старе српске повеље и писма, Дубровник и суседи његови I/2, Зборник ИЈК, I одељење, књ. 24, Београд — Сремски Карловци 1934, 117, 163–164. По свој прилици, у босанске повеље прешао је облик који се користио у Дубровнику.

[25] *Сѿојановић*, Повеље и писма I, 8, 9, 26; II, 206.

[26] Исто, 469, 470, 471.

случајеви у богослужбеним књигама или код писаца (**нека се зна када се донесе глава ѡть светога Власи ȣ Дȣбровникь**).[27]

Облик *Влахо*, својствен говорном, пучком језику, далеко је спорије продирао у књижевност. Уз одредницу *Влахо* у *Рјечнику ЈАЗУ* наводи се међу примерима само један који се односи на свеца, а и тај је узет из народне пословице (*Свети Влахо немој плахо*). Но, иако је као светачко име *Власи* остао доминантан у писаним споменицима и у доцнијим вековима, хипокористик *Влахо*, као лично име, муњевито се раширио од XIV века. Међутим, облик *Власи* није се у најранијем раздобљу живота града користио само за обележавање свеца већ и као лично име код Дубровчана. О томе сведочи неколико примера међу именима дубровачке властеле XIII века.[28] Од када је, пак, средином XIV века у говорном језику превладао облик *Влахо*, он у целости из ћирилских текстова потискује старију варијанту *Власи* као лично име.[29] Тако се за наредних неколико векова усталило двојство коришћења словенских облика имена Βλάσιος у Дубровнику — *Власи* (indecl.) за означавање свеца и *Влахо* као лично име. Рашireност имена *Влахо* међу дубровачким грађанима била је превасходно условљена чињеницом да је Свети Власије био градски заштитник. Употреба овог хипокористика у антропонимији дубровачког подручја развила се до мере извођења даљих деривата (*Влахота*, *Влахуша*), с једне стране, и до неограниченог продора пословењених деминутива у латинске и италијанске акте (Vlacho, Vlacussa, Vlac(h)ota).

Дакле, име *Влахо* није се употребљавало у XIV и XV веку као календарско (светачко) име у строгом смислу, већ искључиво као лично име дубровачких грађана. Осим тога, подједнаку важност за наше разматрање има чињеница да су облици *Власи* и *Влахо* искључива одлика дубровачког говора те да спадају у ред најупадљивијих дубровчанизама (до нивоа поузданог мерила порекла текстова). Већ је наглашено да су у католичким срединама источног Јадрана једино Дубровчани градили словенски облик имена свеца на основу грчког предлошка. Документи осталих приморских комуна показују спорадичну употребу имена Blasius у антропонимији (разуме се, неупоредиво мање него у Дубровнику) и то без посведочених словенских варијанти ослоњених на грчки изговор.[30]

Подједнако је важно за нашу тему утврдити какве је одлике имала употреба словенских облика имена *Власије* у залеђу, где ћирилска документација и

---

27 *М. Решетар*, Либро од мнозијех разлога. Дубровачки ћирилски зборник од г. 1520, Зборник ИЈК, I одељење књ. XV, Београд — Сремски Карловци 1926, 119; *исти*, Бернардинов лекционар и његови дубровачки преписи, Посебна издања СКА књ. XCIX, Философски и филолошки списи књ. 23, Београд 1933, 19; *Решетар — Ђанели*, Два дубровачка језична споменика, 4, 9; *Јиречек*, Романи, 151; Rječnik JAZU, sv. *Vlah*, *Vlasi*.

28 *Стојановић*, Повеље и писма II, 211, 413.

29 *Стојановић*, Повеље и писма I, 165, 212–214, 232, 233, 266, 270, 300, 375, 417, 428, 435, 441, 455, 467, 528, 586, 591; II, 32, 44, 62, 63, 92, 107, 112, 114, 131, 245, 247, 284, 352, 431, 437, 457, 475, 476, 477.

30 Уп. *Јиречек*, нав. место.

претпостављена грчка основа пружају поуздану основу у извођењу закључака. Име Св. Власија Севастијског пише се у ћирилским споменицима, без обзира на карактер, време и место настанка, увек на исти начин — **Власиѥ**. Тако, када се ради о дубровачком заштитнику (потврђујући повластице Дубровчанима 1373, Ђурађ Балшић куне се у Дубровнику **на мокехь светаго Власиꙗ**, писао логотет Ђурђев, Витко),[31] о црквама посвећеним овом свецу (у Призрену, Штипу и селу Ложанима код Струге **цркьвь светаго свещен҄номоученика Власиꙗ**)[32] или о текстовима црквених служби у његово име (11. фебруара).[33] Текстови служби утолико су важнији за питање терминологије будући да одсликавају праксу и из каснијег доба. Примери које сам имао прилике да видим показују непромењени облик имена. Као монашко име, *Власије* се веома ретко користило, а све постојеће потврде потичу из раздобља после XV века. Године 1683. помиње се јеромонах Власије, духовник хоповски,[34] а од поменика четири пута у Пећком, једном у Крушевском, два пута у Врдничком.[35] У антропонимији залеђа имена типа *Блажо*, *Блажимир*, *Блашко*, *Блажуј* (од којих је већина посведочена у поменицима)[36] упућују на словенску варијанту ослоњену на латинско Blasius. Овакви облици могу се објаснити евентуалним утицајем с приморја.[37] Међутим, далеко је вероватније да им у основи стоје имена као *Благоје*, *Блажимир*.[38]

---

[31] *Стојановић*, Повеље и писма I, 106. У босанским повељама, као што је наведено, претежу дубровачки облици, *Влас* и *Власи*, али посведочена су и два примера облика *Власије* (исто, 46, 515). И у исправама дубровачког порекла позната су два случаја употребе ове варијанте (исто, 563; II, 206).

[32] *Новаковић*, Законски споменици, 421, 452–453; *В. Мошин*, Словенски ракописи во Македонија, Скопље 1971, 112. Уп. и запис на полеђини повеље браће Драгаш о уступању цркве Св. Власија у Штипу (*Д. Синдик*, Српска средњовековна акта у манастиру Хиландару, Хиландарски зборник 10 (1998) 65).

[33] *Ст. Новаковић*, Служба и живот св. Ђурђа Кратовца. По рукопису XVII вијека, Гласник СУД 21 (1867) 104; *Љ. Стојановић*, Каталог Народне библиотеке у Београду. IV Рукописи и старе штампане књиге, Београд 1903, 345; *Б. Цонев*, Опис на ръкописите и старопечатните книги на Народната библиотека в София, София 1910, 183.

[34] *Љ. Стојановић*, Стари српски записи и натписи I, Зборник ИЈК, I одељење, књ. 1, Београд — Сремски Карловци 1902, 1982[2], бр. 1821.

[35] *Ст. Новаковић*, Српски поменици XV–XVIII века, Гласник СУД 42 (1875) 50.

[36] Исто, 44.

[37] Уп. *М. Грковић*, Речник личних имена код Срба, Београд 1977, 37; *иста*, Речник имена бањског, дечанског и призренског властелинства у XIV веку, Београд 1986, 29. *K. Jireček*, Das christliche Element in der topographischen Nomenclatur der Balkanländer, Sitzungsberichte der kais. Akademie der Wissenschaften in Wien. Phil.-Hist. Classe Bd. CXXXVI. XI, Wien 1897, 34 (= Зборник Константина Јиречека I, Посебна издања САНУ књ. CCCXXVI, Одељење друштвених наука књ. 33, Београд 1959, 485), сматрао је да се назив *Блаж* у топонимији Босне не може изводити од *Blasius* због чињенице да је у актима босанских владара познат само облик *Власи*(*ј*). Но, не треба губити из вида да се босанске повеље са поменом имена заштитника града Дубровника односе искључиво на делокруг питања из односа двеју држава, те да је, по свој прилици, у том облику ово име продрло у босанске повеље управо из дубровачке средине. Могуће и посредством концепата привилегија које су Дубровчани подносили на потврду својим суседима, те се касније облик имена и израз за празник када се плаћао стонски доходак босанским владарима (*власин дан*) аутоматски преносио у доцније потврде, скупа са многим другим формулама које су остајале непромењене. Тиме је улазио у редовну употребу у дипломатичком материјалу, што се види по истоветним облицима у мање свечаним пратећим писмима уз посланике који су слати у Дубровник по стонски доходак. Не

На крају, не може се избећи разматрање имена *Влах*, које се јавља било као придевак било као лично име. Најбитније је одредити да ли се име *Влах* заснива на етнониму *Влах* или постоји могућност да се у појединим случајевима, попут облика *Влахо* у Дубровнику, ради о хипокористику изведеном од имена *Власије*. С обзиром на то да је име *Влахо* изведено од *Власи*, поставља се, на првом месту, питање да ли је у Дубровнику посведочен облик *Влах* исте етимологије. Разуме се, у овом случају форма настанка могла би се искључиво објаснити аналогијом с типом промене *Влах — Власи*; *грех — греси*. Речнички материјал нуди само један пример, али он се односи на особу ван Дубровника и уз то је криво тумачен. У питању је извесни **Влахь Д8шоѥвикь** за којег је Ђура Даничић сматрао да је користио две варијанте личног имена — *Влах* и *Влахо*, слично дубровачким племићима који каткад уз име *Влахо* користе његов дериват *Влахуша*.[39] У писму Дубровчана Сандаљу Хранићу (11. новембра 1412) говори се о невољама које је у Дубровнику имао Сандаљев поданик Влах Душојевић. Први пут његово име наводи се у локативу (**по Влах8 Д8шоѥвикю**), а потом још четири пута у номинативу, искључиво с обликом **Влахь**.[40] Даничић је, очито, према облику локатива извео закључак да је поданик Сандаљев називан и *Влах* и *Влахо*, али је при томе сметнуо с ума чињеницу да су падежни наставци и присвојни придев за оба облика у целости истоветни. Када у неком споменику имамо име само у косом падежу, односно у виду присвојног придева, ми не можемо знати да ли је номинатив *Влах* или *Влахо*, али ако, као у овом случају, имамо у истом тексту посведочен и номинатив, онда је јасно да наставак косог падежа или присвојног придева одговара таквоме номинативу. Дакле, Влах Душојевић није био из Дубровника, није користио име *Влахо*, нити су та два имена било где посведочена као варијанте истога порекла. Пошто је, с друге стране, име *Влах* у залеђу вишеструко потврђено с пореклом од истоветног етнонима, то је очито и овде био случај. Наравно, језичка грађа из унутрашњости нуди више примера имена сачуваног само у виду присвојног придева.[41] И овде се, по свој прилици, ради о имену изведеном од етнонима *Влах*. Ако у Дубровнику, где је име *Влахо* изведено од *Власи*, није коришћено име *Влах* са истом етимологијом, онда је то још мање могуће у залеђу, где се његова етимологија може доказати једино од етнонима.[42]

може се свакако прихватити ни сасвим супротно гледиште *И. Пойовића*, Хришћанска грчка ономастика у Хрвата, ЗРВИ 5 (1958) 78, нап. 5, по коме се у Босни ово име налази само у латинском облику.

38 *Skok*, Etimologijski rječnik, s. v. *Blaž*; *М. Томић — М. Вајкулеску*, Поменик манастира Крушедола, Београд 1996, 25.

39 *Даничић*, Рјечник, s. v. *Влахь*. У регистру Стојановићеве збирке дубровачких ћирилских повеља Душојевић је наведен само са именом Влахо (Регистар збирке „Старе српске повеље и писма" Љубомира Стојановића, Историјски институт САНУ, Грађа књ. 13, Београд 1992).

40 *Сшојановић*, Повеље и писма I, 286.

41 Гробни натпис на једном херцеговачком стећку: **А се лежита два Влахова синь** (*Сшојановић*, Записи и натписи III, бр. 4850); **Влаховь гробь**, међник села Т'мава у арханђеловској повељи (Споменици III, 370).

42 Уз име *Влах* М. Грковић у својим речницима (Речник личних имена код Срба, Београд 1977, 56; Речник имена бањског, дечанског и призренског властелинства у XIV веку, Београд

У антропонимији српских земаља постоји и придевак *Влахиош*, преузет из грчког транскрипцијом Βλαχιώτης. У Византији су се овим апелативом означавали појединци пореклом из подручја расутих по европским деловима царства (Тесалија, Пинд, Епир, Акарнанија…), која су у појединим раздобљима носила у своме називу одредницу *Влахија — Велика, Мала, Горња, Доња Влахија*.[43] У сачуваној српској грађи познат је само један случај употребе овог придевка — у питању је један од Влаха катуна Добрушинаца у Јанчишту, подређеног арханђеловском властелинству, именом **Драгıа Влахиωть**.[44] Готово је сигурно да је и он овим придевком указивао на своје порекло из неке од балканских „Влахиј̂а". Да поменем још и топоним **Власово брьдо** у атару села Рабча код Призрена,[45] који би могао упућивати на постојање облика *Влас* или *Власо*.[46]

Имајући у виду наведене примере ваља се запитати да ли постоји иједна потврда имена *Влахо* ван Дубровника (без обзира на етимологију) и да ли је у средњовековној Србији име *Власије* било једини еквивалент грчком Βλάσιος. Не рачунајући спорне примере из хтетовског пописа и трескавачких повеља, у српским изворима нигде није посведочено име *Влахо*, а сви они морфолошки блиски примери заснивају се на другачијем пореклу. Име *Влахо* ограничено је на подручје Дубровачке републике и то искључиво као лично, не као календарско (светачко) име. Име *Власије* представља практично једини посведочени пример употребе календарског имена Βλάσιος у српској средини. Као монашко име изузетно се ретко користи, а ниједан од именом познатих српских архијереја, од стицања аутокефалности до данас, није њиме обележио монашки постриг.[47] Облик *Влахо* јавља се у српској средини тек у турско доба, а и тада само као хипокористик етнонима *Влах*.[48] Будући да се оба спорна примера односе на јужне области српске државе, области византијске или под јаким упливом њене цивилизације, потребно је одре-

---

1986, 56) и студији Имена у дечанским хрисовуљама, Нови Сад 1983, 41, наводи две могуће етимологије — етноним узет за лично име или од Blasius под утицајем с приморја. Овај други случај не може се, једноставно, доказати јер ни на приморју није познат облик *Влах* са оваквом етимологијом, а не постоје докази о било каквој вези између облика *Влах* и *Влахо*.

43 *P. S. Năsturel*, Les Valaques balcaniques aux Xe–XIIe siècles (Mouvements de population et colonisation dans la Romanie grecque et latine), Byzantinische Forschungen 7 (1979) 109 (ову расправу имао сам прилику да користим љубазним настојањем др Радивоја Радића; на томе му још једном захваљујем); *idem*, Vlacho-balcanica, BNJ 22 (1977–1984) 246. Релативно учестало ово име јавља се међу зависним људима светогорских манастира (cf. PLP 2, № 2833–2848; и као женско име Βλαχιώτισσα, ibidem, № 2849–2850).

44 Споменици III, 380.

45 Исто, 367.

46 *М. Грковић*, Речник личних имена код Срба, Београд 1977, 56, бележи из доцнијег доба облике *Власко*, *Власо*, *Власоје*, *Власша* претпостављајући порекло од *Влас*(*о*) или *Власшимир*, *Власша*. Но, могло би се претпоставити и извођење од основе *влас* (длака, коса, прамен косе, браде или маља) ради обележавања косматог, брадатог или длакавог човека. Са истим циљем изведена су имена од именице *рун*, *руно* — вуна, кожа са вуном (уп. *С. Ичев*, Речник на личните и фамилни имена у Българите, София 1969, 432; *М. Грковић*, Речник имена бањског, дечанског и призренског властелинства у XIV веку, Београд 1986, 167).

47 Уп. *Сава, епископ шумадијски*, Српски јерарси од деветог до двадесетог века, Београд — Подгорица — Крагујевац 1996.

48 Речник САНУ, s. v. *Влахо*; Rječnik JAZU, s. v. *Vlaho*.

дити се и према могућности да је у питању утицај грчке антропонимије. Одиста, у грчким изворима посведочен је облик Βλάχος (Βλαχώ), најчешће као придевак уз име,[49] али је у овом случају у питању етноним преузет управо из словенских језика. Посредног или непосредног порекла од истог етнонима јесу и следећи антропоними: Βλάχα, Βλαχιανός, Βλαχιώτης, Βλαχιώτισσα, Βλαχοϊαννὴ, Βλαχοϊωάννης, Βλαχοπουλίνα, Βλαχόπουλος.[50] Име Βλάσιος употребљава се искључиво у своме основном облику.[51] Чак и под претпоставком да је име Βλάχος преузимано из грчког, што је практично немогуће, ово име се због своје етимологије не би могло користити у монаштву.

Изложене чињенице указују недвосмислено да не постоји практично никаква вероватноћа да се један епископ српске цркве јави са именом *Влахо*. Овакав закључак утврђују и подаци који се могу добити из правописне и граматичке анализе употребе израза *влахо-епископ*. За ову врсту испитивања стоји нам на располагању само хтетовски попис, с једне стране зато што су све три трескавачке повеље изгореле у пожару Народне библиотеке 6. априла 1941. године, а с друге, јер се у њима израз *влахо-епископ* јавља само у номинативу једнине. У начину писања овог израза у хтетовском попису могу се назрети извесна правила. Писар пописа одваја граматичке и логичке целине тачком у средини реда а у њиховом оквиру текст тече in continuo. Међутим, израз *влахо-епископ* увек се пише заједно и на сва три места, колико се јавља, одвојен је од текста који му претходи и следи (односно само претходи, као у првом случају, будући да му следи тачка којом је обележен крај целине). Поред тога, у истом овом првом случају граматичка конструкција показује да се израз користио као јединствена реч. Наиме, кир Алекса је наведен као **братъ влахоепископовь**. Припадност се изражава у форми присвојног придева, који јасно одражава целину речи, док би у случају да се ради о одвојеном имену и титули било природније употребити генитив: „брат Влаха епископа“.[52]

*

У претходном излагању настојао сам да покажем да се име *Влахо* ни у ком случају није могло појавити уз носиоца високог црквеног звања Српске православне цркве и, следствено, да епископ Влахо као историјска личност није по-

---

[49] PLP 2, № 2859–2887, 2889–2892, 4185; Addenda und corrigenda zu fasz. 1–8, № 91523–91528, 93230–93231.

[50] PLP 2, № 2821–2827, 2832–2858.

[51] Ibidem, № 2790–2805; 4, № 7947.

[52] Као један од аргумената у прилог неодрживости тумачења израза *влахо-епископ* у виду имена и титуле, *Gyóni*, L'évêché vlaque, 230, n. 15, узима синтаксички обичај у старосрпском да се приликом навођења носилаца титула и звања прво наводи титула, односно звање, а потом име. Иако се великом заступљеношћу овај обичај може сматрати правилом, одступања има тек толико да се овом доказу не сме пружити апсолутна снага. Најречитији пример налази се управо у хтетовском попису где је један исти писар забележио епископа Игњатија пет пута са звањем на првом месту, али два пута обрнутим редоследом (Споменици III, 286, 287, 293, 295, 296). Да не идемо даље од извора у којима се помиње влашки епископ, друга трескавачка повеља наводи као једног од дародаваца охридског архиепископа Николу као *Николу архиепискупа* (Споменици IV, 125).

стојао. Но, ако је ван сваке сумње да је реч о епископу, како се онда може објаснити први део израза *влахо-епископ*, односно значење читавог израза. Као што је већ наглашено на почетку, најприроднији правац у решавању овог питања нуди чињеница да се као приложник цркве Св. Николе у Хлерину манастиру Трескавцу наводи *влашки епископ* у првој, несумњиво аутентичној, трескавачкој повељи, а у друге две *влахо-епископ*. Без сумње, реч је о истој личности и то о именом непознатом прелату Влашке епископије, који је у време пре издавања прве трескавачке повеље (1334/35) учинио свој прилог манастиру.

Од тумачења која су пружена у вези са променом назива приложника у односу на прву повељу, изгледа ми најприхватљивије оно које је заступао Мађаш Ђони. Он је, да поновим још једном, сматрао да је реч о калку учињеном према грчком узору βλαχοεπίσκοπος.[53] Дакле, *влахо-епископ* у трескавачким повељама представља само други израз за влашког епископа, једног од суфрагана охридског архиепископа. Ипак, треба приметити да Ђонијево тумачење, чврсто у својој логичној доследности, почива на посредно изведеној конструкцији. Сложеница Βλαχοεπίσκοπος није посведочена у изворној грађи, али Ђони њено постојање претпоставља по аналогији са изворима потврђеном Βουλγαροεπίσκοπος.[54] Са своје стране Ђонијевој аргументацији могу додати чињеницу да је префиксоид Βλαχο- веома продуктиван у грађењу сложеница у грчком језику.[55]

Како је, дакле, дошло до тога да се у српском акту нађе грчка сложеница? У архиви манастира Трескавца чувала се вероватно даровница влашког епископа писана на грчком језику, у којој је прилагач означен као βλαχοεπίσκοπος. Писар прве Душанове повеље превео је титулу у духу српског језика компоновањем именичке синтагме од два елемента (*Власи* и *епископија*) и то присвојним придевом на месту првог и непромењеном именицом на месту другог. У доцнијим потврдама (или потврди) нови писар одлучио се да преузме постојећи термин, било транскрипцијом, било калкирањем, поготову што је у српском језику обилато коришћена творба сложеница срастањем помоћу спојног вокала -*о*-.[56] С друге стране, израз *влахо-епископ* у српском тексту не мора безусловно да подразумева постојање еквивалента у грчкој исправи. Могуће је да је тамо назив епископа био забележен на уобичајен начин генитивском конструкцијом (Βλάχων), те га је у првој повељи писар превео на српски језик заменивши ге-

53 *Gyóni*, L'évêché vlaque, 230, n. 15.

54 Уп. назив σερβοεπίσκοπος који се јавља у акту цариградског патријарха Матије I из јула 1401. године (*F. Miklosich et J. Müller*, Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana II, Vindobonae 1865, 529–532; регест, преглед издања и литературе и коментар *J. Darrouzès*, Les régestes des actes du Patriarcat de Constantinople. Vol. 1 Les actes des patriarches, fasc. VI Les régestes de 1377 a 1410, Paris 1979, № 3226–3227; уп. *И. Снегаров*, История на Охридската архиепископия-патриаршия II. От падането й под турците до нейното унищожение (1394–1767), София 1932, 1995^2, 12, нап. 1).

55 Види примере у Λεξικό της κοινής νεοελληνικής, Θεσσαλονίκη 1998.

56 Cf. *R. Zett*, Beiträge zur Geschichte der Nominalkomposita im Serbokroatischen, Slavistische Forschungen 9, Köln — Wien 1970, 53–56 и попис сложеница у старосрпском (стр. 335–358) у којем надмоћно влада спојни вокал -*о*-.

нитивску конструкцију присвојним придевом, а у доцнијим повељама предузето је прављење сложенице срастањем помоћу спојног вокала *-о-*.

По аналогији с примером из трескавачких повеља природно се намеће закључак да израз *влахо-ейиской* носи исто значење и у хтетовском попису, тј. у исправи Николе иномика.[57] И док помен влашког епископа као приложника Трескавачког манастира, у време док се налазио под византијском (или бугарском) влашћу, не пружа повода сумњи, дотле је за доследну оправданост тумачења овог израза у хтетовском попису потребно оцртати његову појаву конкретним историјским околностима. Подаци о личности влашког епископа које нуди исправа поп Николе иномика наведени су већ на почетку овог излагања. За даље разматрање најважније су две чињенице — влашки епископ из исправе Николе иномика пре ступања на епископски трон био је старешина богородичиног манастира у Хтетову; у време када је епископ призренски Георгије водио доказни поступак и донео пресуду бивши тетовски архимандрит већ се налазио на челу дијецезе. Ја сам већ на другом месту настојао да покажем да се епископ призренски Георгије, који се не налази ни у једном од познатих спискова призренских епископа, могао наћи на трону тек након последњег према списковима познатог епископа. Епископ призренски Арсеније помиње се почетком 1333, а након њега на трону су била још двојица, само по имену знана, епископа (Теодосије и Дамјан II), те је Георгије, по свој прилици, преузео катедру Призренске епископије најраније 1333. а највероватније коју годину касније.[58] Дакле и сам влашки епископ, бивши хтетовски архимандрит, био је на челу епископије после 1333. године.

У то време, Хтетовски манастир налазио се под влашћу српског краља већ пуних пола века, што значи да је и брат кир Алексе био у Хтетову архимандрит у доба када је српски архиепископ већ био протегао своју духовну власт и на ове области. Тешко се може прихватити претпоставка да старешина манастира који се налазио под јурисдикцијом српског архиепископа и у границама српске државе долази на чело једне грчке епископије. Његов долазак на чело Влашке епископије ваља тражити у времену када су се области ове дијецезе, укључујући по свој прилици и само средиште, нашле под влашћу српског владара. Разуме се, при томе се узима у обзир чињеница да су освајања византијских области била у појединим случајевима праћена довођењем српских владика на чело упражњених грчких епископија. Оваквом поступку обично је претходило протеривање грчких архијереја (уколико се нису мирили с новом влашћу) или њихово бежање пред освајачким налетима.[59] Довођење српских архијереја могло је бити повезано са проширивањем јурисдикције српског архиепископа, одно-

---

57 Тај закључак већ је извео *Gyóni*, L'évêché vlaque, 231, али је узимао у обзир хронологију која појаву овог прелата ставља у Милутиново време, крајем XIII века.

58 *Ђ. Бубало*, О називу и времену настанка Пописа имања Хтетовског манастира, Стари српски архив 1 (2002) 177–194. Ове две расправе писане су упоредо те су аргументација и извођење закључака међузависни. Другим речима, резултати једне уграђени су у другу и обрнуто, без обзира на редослед излажења.

59 *Јанковић*, Епископије и митрополије, 74–78 (с прегледом старије литературе).

сно патријарха. Колико се данас зна, српској патријаршији припојене су митрополије у Серу, Мелнику, Зихни, Драми и Филипију, а од области охридске архиепископије одузета је епископија Морозвижда и припојена новооснованој Злетовској епископији.[60] Но, да ли је безусловно значило да довођење српског архијереја на чело грчке епископије повлачи за собом њено припајање српској цркви или, другим речима, да ли је довођење хтетовског игумана на чело Влашке епископије представљало једну од манифестација ширења власти српског архиепископа на рачун охридског? Ако је тако, онда би требало да постоје потврде и о новим српским архијерејима горенаведених припојених грчких митрополија. Међутим, осим Сера и вероватно Мелника, на свим осталим катедрама помињу се само грчки митрополити и епископи.[61] Но, изгледа да се у нашем случају није дирало у територијална права охридског архиепископа. Могуће је да је и ово постављење учињено са знањем и пристанком охридског архиепископа Николе, као у случају припајања Морозвиждске епископије Злетовској.[62] Иако је Охрид формално сачувао аутокефалност, ипак треба имати у виду да се читава територија под његовом надлежношћу налазила у саставу српске државе, уз коју је архиепископ Никола нескривено пристајао, за разлику од епархија Цариградске патријаршије, чији је духовни старешина остао ван граница новог царства. Аутокефалност у односу на цариградског патријарха замењена је аутокефалношћу у односу на српског, али уз световну власт које је била кадра, поготову у време освајања нових области, да наметне промене у црквеној јерархији без формалног укидања надлежности архиепископа.

---

[60] *М. Благојевић*, О спорним митрополијама цариградске и српске патријаршије, ЗРВИ 38 (1999–2000) 359–372.

[61] *М. Живојиновић*, Судство у грчким областима Српског царства, ЗРВИ 10 (1967) 205 сл; *Г. Острогорски*, Серска област после Душанове смрти, Посебна издања Византолошког института књ. 9, Београд 1965, 84, 106 сл, 111, 117 сл; *Јанковић*, Епископије и митрополије, 77; *Благојевић*, О спорним митрополијама, 362. Колебање око народности митрополита мелничког Кирила потиче од чињенице да се потписивао грчки. У последње време, *М. Благојевић*, нав. дело, 368, склонији је претпоставци да је реч о архијереју српског порекла. Његовој аргументацији (стр. 368, нап. 52) може се додати и чињеница да је повеља цара Уроша којом дарује у баштину цркву Св. Николе Стошког мелничком митрополиту Кирилу (1356) писана на српском језику. Сачувана дипломатичка грађа сведочи о томе да су српски владари од времена Стефана Душана издавали грчким дестинатарима (лицима или манастирима) повеље на грчком језику уколико су права која су из поседовања повеље проистицала била везана за грчке области. Уколико су, пак, права из повеље остваривана у српским земљама (села или приходи) онда је даровница срочена на српском. Пошто се овде ради о византијској територији освојеној тек у Душаново доба, очекивала би се грчка повеља да се радило о митрополиту Грку. Осим наведеног треба имати у виду да се Урошева даровница сачувала у Хиландару, што је готово сигуран доказ да се Кирило пред крај живота повукао у Хиландар откупивши своје право боравка и издржавања баштинском црквом у Мелнику. Природно је да се српски јерарх повукао у српску монашку обитељ. На крају, према спољашњим обележјима, језичким одликама, дипломатичкој структури, и подацима о времену и месту писања те писару, повеља је несумњиво изишла из српске царске канцеларије те се не може говорити о могућности да се овде ради о српском преводу грчког оригинала. О Кирилу види још *Р. Грујић*, Лична властелинства српских црквених представника у XIV и XV веку, Гласник СНД 13 (1934) 52 сл.

[62] *Јанковић*, Епископије и митрополије, 63–66; *Т. Томоски*, Морозвиждска епископија, у: *Т. Томоски*, Македонија низ вековите, 187; *Благојевић*, О спорним митрополијама, 370 сл.

Сужавајући временски оквир доласка хтетовског игумана на чело Влашке епископије на раздобље 1333–1343 (с обзиром на то да је хтетовски попис настао пре лета 1343),[63] неопходно је одредити у ком одсеку наведеног периода Влашка епископија и њено средиште долазе под власт српског краља. Разуме се, да би се овај одсечак уклопио у релативно поуздано утврђену хронологију и обим Душанових освајања на рачун Византије, на првом месту треба приближно одредити област јурисдикције влашког епископа и његово седиште. На несрећу, питања карактера, територије и центра ове епархије представљају, без сумње, најтамније одељке у нашем познавању устројства Охридске архиепископије. Заправо, у досадашњој литератури није поуздано утврђено ни седиште влашког епископа ни подручје његове јурисдикције. Помени Влашке епископије веома су ретки у изворима, а само два пута у пописима суфрагана охридског архиепископа XI–XII века. У једном списку ова епископија означена је просто као *Ейискойија Влаха* (Βλάχων),[64] а у другом је одређена атрибутима Βρεανόγης (Βρεανόγου) ἤτοι Βλάχων.[65] У грчким изворима не помиње се ниједан епископ Влашке епископије,[66] било да је одређен именом или не. Према запису на једном грчком рукопису XI века, данас у Народном музеју у Охриду, од службеника ове епископије зна се само за Јована, свештеника Свете епископије Влаха (Ἰωάννης ἱερεὺς τῆς ἁγιωτάτης ἐπισκοπῆς Βλάχων).[67]

---

63 *Ђ. Бубало*, нав. дело.

64 *H. Gelzer*, Ungedruckte und wenig bekannte Bistümerverzeichnisse der orientalischen Kirche, BZ 1 (1892) 257; *idem*, Ungedruckte und ungenügend veröffentlichte Texte der Notitiae episcopatuum. Ein Beitrag zur byzantinischen Kirchen- und Verwaltungsgeschichte, Abhandlungen der philosophisch-philologischen classe der königlich- bayerischen Akademie der Wissenschaften bd. XXI, abt III, München 1899–1901, 633; *В. Н. Бенешевич*, Описание греческих рукописей монастыря Святой Екатерины на Синае III, вып. 1, Рукописи 1224–2150, Петроград 1917, 101; *В. Тъпкова-Заимова*, Епархийски списъци от средета на XI до средета на XII в., Гръцки извори за българската история VII (Извори за българската история XIV), София 1968, 105.

65 *Gelzer*, Ungedruckte, BZ 1 (1892) 257; *В. Н. Бенешевич*, Заметки к текстам Notitiae episcopatuum, Seminarium Kondakovianum 1 (1927) 67; *Тъпкова-Заимова*, Епархийски списъци, 108; *J. Darrouzès*, Notitiae episcopatuum ecclesiae constantinopolitanae, Paris 1981, 372.

66 *Снегаров,* История I, 343, претпостављао је да је епископ Нифон са ктиторског натписа (1390) у цркви Св. Спаса у селу Емпорио једини по имену познати влашки епископ. Своју идентификацију Снегаров је засновао на погрешном тумачењу израза **вь ѥбори**; **ȣ амбори** у трескавачким повељама сматрајући да се црква Св. Николе, коју је влашки епископ поклонио манастиру, налазила у селу Емпорио код Хлерина (дакле, оном истом у којем се налази и црква Св. Спаса). Заправо, назив *амборија* трескавачких повеља преузет је у основном значењу (трговиште, подграђе) из грчког да би се прецизно одредио положај цркве Св. Николе у Хлерину (уп. *Т. Томоски*, Две Амбории на македонските Дебри, у: *Т. Томоски*, Македонија низ вековите, 159–168; ЛССВ, s. v. *Амборија* (С. Ћирковић)). Што се тиче цркве Св. Спаса, она се заиста налази у селу Емпорио код средњовековног града *Девре* — Δεύρη; турски *Кајлар*, данас *Пйолемаида* (*V. Kravari*, Villes et villages de Macédoine occidentale, Paris 1989, 251 sq; *Томоски*, нав. дело, 159, 161 сл). Претпоставка Снегарова губи на убедљивости и због чињенице да се село налази јужније од до сада претпостављене области јурисдикције влашког епископа (види даље у тексту) и да је реч о крају XIV века када не постоји ни најмањи наговештај да је ова епархија још увек постојала. Сасвим произвољно и без икаквог основа податке Снегарова тумачи *П. Анйониадис*, Επισκοπικός κατάλογος Ιεράς Μητροπόλεως Φλωρίνης, Πρεσπών και Εορδαίας, BYZANTINA 17 (1994) 222, сврставајући Нифона међу могленске епископе.

67 Отчет о деятельности Русскаго Археологического Института в Константинополе в 1898-м году, ИРАИК 4, вып. 3 (1899) 136; *В. Мошин*, Рукописи на Народниот музеј во Охрид, у;

Назив епископије, Βρεανόγης (Βρεανόγου),[68] сматран је у литератури као одређујући географски појам, пре свега као назив епископског средишта. Међутим, највећи број научника који су се овим питањем бавили остајали су спутани чињеницом да у познатој топографији подручја Охридске дијецезе нема назива места које би се могло идентификовати са оним којим је обележена Влашка епископија,[69] или су се једноставно задовољавали поменом о постојању епископије. Једини озбиљни покушаји убикације средишта епископије на основу назива Βρεανότη потичу од пера Силвиу Драгомира и Мађаша Ђонија и уколико у доцнијој литератури има података о месту столовања влашког епископа они се заснивају на резултатима ова два научника. С. Драгомир[70] сматрао је да облик

Народен музеј во Охрид. Зборник на трудови. Посебно издание по повод 10-годишнината од основувањето на музејот, посветено на XII меѓународен конгрес на византолозите, Охрид 1961, 227. Његов усамљени помен био је толико драгоцен да му је посвећена чак и посебна расправа (*N. Popescu*, Ioan, prevtul Episcopiei Aromănilor — cel mai bătrin preot român pe la anul 1050, Biserica Ortodoxă Română 52 (1934) 458–460). Како је већ упозорио *Năsturel*, Vlacho-balcanica, 236, n. 1, приликом цитирања ове расправе *E. Stanescu*, Byzantinovlachica I: Les Valaques à la fin du Xe siècle — début du XIe et la restauration de la domination byzantine dans la Péninsule Balkanique, Revue des études sud-est européenes 6–3 (1968) 430, n. 77, иако је правилно схватио значење записа који је инспирисао Попескуову расправу, навео је њен наслов (и дао превод на француски) у облику који упућује на закључак да је Јован заправо био влашки епископ. Одиста, грешка Станескуа и, како изгледа, невоље са француским учинили су да код *Г. Г. Литаврина*, Влахи византийских источников X–XIII вв, у: Юго-Восточная Европа в средние века I, АН Молдавской ССР, Институт истории, Кишинев 1972, 136, запис Јована, свештеника Свете епископије Влаха прерасте у полулегендарну традицију о првом влашком светом епископу Јовану Влаху.

[68] Читање овог термина даје се према издању *Darrouzès*, Notitiae, 372, али се у већини старијих издања и практично свој литератури која се овог питања дотиче налази облик Βρεανότης. Овакво читање потиче већ од првих издавача спискова дијецеза Охридске архиепископије, *G. Parthey*, Hieroclis Synecdemus et Notitiae graecae episcopatuum, Berolini 1866, 95–100 и нарочито *Gelzer*, Ungedruckte, BZ 1 (1892) 257, чије је издање све до данас највише коришћено у литератури. Исто и код *Тъпкове-Заимове*, Епархийски списъци, 108. Међутим облик Βρεανόγου налази се већ у Бенешевичевом издању овог списка према једном рукопису Государствене публичне библиотеке у Петрограду (*Бенешевич*, Заметки, 67). Мора се одбацити и претпоставка да се варијанта назива епископије код Гелцера налазила само у рукопису који му је послужио као основа. Но, Дарузес, коме свакако треба поклонити највеће поверење, за подлогу свога издања користи и ркп. Vaticanus 828, на основу којег је Гелцер дао своје читање, али у иначе веома исцрпним варијантама не помиње облик са словом τ на месту γ, изузев, наравно, различитих падежних наставака као резултат схватања рода именице од стране сваког појединог писара. У регистру уз своје издање Дарузес даје номинативски облик средњег рода — Βρεάνογον. *Gyóni*, L'évêché vlaque, 227, n. 14, имао је у виду Бенешевичево издање и облик Βρεανόγου, али је због чињенице да је рукопис који је Бенешевич користио компилација настала након XIV века, у којем је писар погрешно репродуковао називе епископија с предлошка, одбацио овај облик као преписивачку грешку.

[69] *Gelzer*, Ungedruckte, BZ 2 (1893) 60, само кратко је забележио о називу епископије: „Über den Namen der Kathedra wage ich keine Vermutung". *Снегаров*, История I, 192, на основу облика Βρεανότης претпоставља назив места *Бренош* или *Вренош*, називајући чак епископију *Брено̄шска*, али не пружа никакву убикацију. Одатле су назив *Брено̄шска* за Влашку епископију преузели Р. Грујић за свој чланак о Охридској архиепископији у Народној енциклопедији СХС (прештампано у: Азбучник српске православне цркве по Радославу Грујићу, приредио С. Милеуснић, Београд 1993, 172) и *Томоски*, Записи за Власите, 431 сл. *Тъпкова-Заимова*, Епархийски списъци, 108, нап. 5, у немогућности да убицира центар епископије, претпоставља да је посреди могла бити и писарска грешка.

[70] *Gyóni*, L'évêché vlaque, 226. Гледишта Драгомира наводим према цитатима из Ђонијевог дела.

Βρεανότη одговара имену или области града Врања, сматрајући овај град првобитним средиштем Влашке епископије. Своје разлагање о седишту влашког епископа Ђони је веома широко засновао, делом и на Драгомировим резултатима. Он, на првом месту, полази од лингвистичке анализе узимајући да је облик Βρεανότη грчка транскрипција словенског топонима, а двоглас εα рефлекс словенског ѣ, чиме добија претпостављену основу **Брѣнот(и)** или **Врѣнот(и)**.[71] Премда је навео доста убедљиве филолошке и историјске аргументе против Драгомирове убикације, Ђони је ипак прихвата као једну од претпоставки. Са своје стране, уз доста натегнуту реконструкцију историјских околности, Ђони покушава да облик Βρεανότη пронађе у називу села Горњи и Доњи Врановци, северно од Прилепа. На убикацију у околини Прилепа навео га је (осим једне друге хипотезе Драгомира, о којој ћу доцније говорити) податак из прве трескавачке повеље по којем се манастир Трескавац изузима испод власти епископа као ставропигијални и будући да се ова одредба налази готово одмах иза оне о поклону влашког епископа, Ђони је закључио да је ненавођењем посебног епископа у овој другој одредби писар заправо подразумевао оног претходног поменутог, тј. влашког.[72] Без обзира на то што се и идентификацији Βρεανότη са Горњим и Доњим Врановцима с филолошке тачке гледишта могу упутити исте замерке као у случају Врања (како је већ сам Ђони признао), остаје чињеница да је податак о локалном епископу испод чије власти се изузима Трескавац сувише произвољно тумачен. Пре ће бити да је овде законодавац имао на уму уопштену намеру без обзира на то у оквиру које дијецезе се манастир налазио у тренутку доношења прописа. Осим тога, тешко да се у изворима могу наћи потврде за то да се област Битољске епархије битније изменила од времена када је у повељама Василија II за Орхидску архиепископију Прилеп наведен као један од градова дијецезе. Штавише, у другој половини XIV века, када је ова епархија уздигнута на ранг митрополије, њено седиште премештено је из Битоља управо у Прилеп.[73] Уосталом и сам Ђони признаје да је убикација седишта у Врановцима такође само несигурна претпоставка.

Чињеница да назив Влашке епископије не гласи дословно онако како су веровали истраживачи који су покушали да га идентификују, даје само варљиву наду. Ни облик Βρεάνογον не може се поистоветити ни са једним познатим местом у области Охридске архиепископије.[74] Међутим, овом географском појму требало би приступити на другачији начин. У списковима епископа није неуобичајено да се за једну епархију дају у рубрици два равноправна назива повеза-

[71] Ibidem, 225. Дошао је, дакле, до исте основе као Снегаров (види нап. 69) иако га, зачудо, није користио. На ову појаву, кроз називе епископија Охридске цркве, указује и *Й. Иванов*, Епархиите въ Охридската архиепископия презъ началото на XI векъ, Списание на Българската академия на науките 1 (1911) 95–98, али упозорава да је рефлекс ѣ у грчком поред εα могао бити α, ε, ια.

[72] *Gyóni*, L'évêché vlaque, 225, 229, 231 sq.

[73] *Снегаров*, История I, 172 сл; *Јанковић*, Епископије и митрополије, 98–100; *К. Аџиевски*, Пелагонија во средниот век (Од доаѓањето на Словените до паѓањето под турска власт), Скопје 1994, 65 сл.

[74] Cf. *V. Kravari*, Villes et villages de Macédoine occidentale, Paris 1989.

на везником ἤτοι (или). При томе су састављачи као варијанте назива или уз старо, античко, име епископског средишта наводили и ново, или записивали назив области над којом се простирала власт архијереја и место где се налазила катедра.[75] У случају нашег епископа могуће је да су за основу назива епископије узети област над којом се простирала јурисдикција и етничка, односно социјална категорија која ју је највећим делом насељавала.[76] Веома је важна, готово пресудна за идентификацију чињеница да је влашки епископ поседовао црквена добра у Хлерину. Он је, наиме, манастиру Трескавцу пре 1334. поклонио у Хлерину цркву Св. Николе са читавим властелинством (људима, земљиштем, воденицом, правинама). То зацело значи да је влашки епископ овакво даривање могао учинити једино у својој дијецези, тј. да се град Хлерин налазио у области Влашке епископије.[77]

Град Хлерин и име Βρεάνογον као обележје подручја над којим се простирала власт епископа представљају основно полазиште у географској идентификацији, али је пре даљег трагања целисходно дати неколико напомена о карактеру саме епископије. Њен назив недвосмислено упућује на закључак да су Власи представљали претежан део пастве, односно ону групацију која јој је давала најизразитије обележје. Да ли се онда може говорити о епископији организованој по територијалном принципу или је реч о дијецези којој је била поверена брига о душама Влаха на територији читаве Охридске архиепископије? Мишљења у литератури подељена су, разуме се, између два гледишта. Они који су у епископу Влаха видели духовног старешину свих Влаха Охридске цркве узимали су као полазиште податак из друге повеље цара Василија II за Охридску архиепископију, по коме су сви Власи Охридске архиепископије били дужни давати ар-

[75] *И. Снегаров*, По въпроса за епархията на Климент Охридски, у: Климент Охридски. Сборник от статии по случай 1050 години от смъртта му, София 1966, 298–300 (са наведеним примерима). Одређујући карактер назива Βρεανότη, у циљу његове убикације, *Gyóni*, L'évêché vlaque, 225 sq, инсистирао је искључиво на чињеници да су двоструки називи епископија повезани везником ἤτοι одговарали класичном и новом називу одређеног места. Стога је, без задршке, сматрао да се иза облика Βρεανότη може тражити једино назив епископског средишта. Склоност писара да у појединим случајевима дају упоредо класични и нови назив центра епископије Ђони је покушао да узме као један од аргумената којим би премостио прилично дубоку језичку провалију између облика Βρεανότη и *Врање* и *Врановци*, уз објашњење да је облик Βρεανότη доста удаљен од свог претпостављеног предлошка због тежње писара ка извештаченој архаизацији облика. Такозване Листе старих и нових географских имена (μετενομασίαι) имале су у Византији управо улогу помоћног средства приликом читања али и писања будући да је склоност ка архаизацији у изразу била једна од битних одлика византијске литературе. Међутим, у познатим и објављеним текстовима (који садрже велики број старих и нових имена епископских средишта Охридске цркве, идентичних са метонимима у самим нотицијама) не може се наћи облик Βρεανότη, односно Βρεάνογον, као пример класичног топонима (*A. Diller*, Byzantine lists of old and new geographical names, BZ 63 (1970) 27–42).

[76] Сличан пример налазимо код навођења епископије вардариотских Турака. Турци Вардариоти, који су чинили релативно географски компактну скупину, подређени су под власт посебног епископа у оквиру Солунске митрополије. Први пут се помиње у једној нотицији с почетка X века. Назив ове епископије наводи се у нотицијама по правилу у двоструком виду (ὁ Βαρδαριωτῶν ἤτοι Τούρκων), при чему оба термина представљају апелативе, али први носи географско одређење (*Darrouzès*, Notitiae, 279, 317, 371).

[77] Cf. *Gyóni*, L'évêché vlaque, 232 sq.

хиепископу *каноник*, као и остали верници.[78] Доцније у истом веку, према овако установљеној реконструкцији, основана је посебна епископија надлежна за све Влахе Орхидске архиепископије.[79] Но, како објаснити чињеницу да се само у оквиру Охридске архиепископије оснива посебна дијецеза за Влахе када их је било у великом броју и изван њених граница? Осим тога, на који начин је ова епископија могла да делује у организационом погледу? Како је могло бити организовано подручно свештенство, на који начин су Власи испуњавали духовни дуг мењајући периодично место боравка, како је служба божија организована у зимовиштима, а како на летњим испашама, како је разграничена надлежност са епископима на чијој територији су се налазиле влашке скупине, шта се дешавало у срединама где је било мешаног становништва? Друга скупина питања полази од недоумице зашто се оснива посебна епископија само за Влахе — да ли је посреди језик, неприступачност култу, слаба оданост хришћанству, управо нестални карактер станишта?[80] На сва ова питања тешко је дати логички оправдане одговоре или практична решења.

Свесни ових невоља били су и они истраживачи који су у Влашкој епископији видели класичну црквену организацију устројену на територијалном принципу. Њихове претпоставке о подручју јурисдикције влашког епископа биле су одређене делом убикацијом средишта на основу назива Βρεανότη, а делом историјским околностима деловања епископије, претпостављеним или наслућеним из извора. Као што је већ истакнуто, Драгомир је првобитно подручје епископије везао за Врање као њено средиште претпостављајући да је јурисдикционо подручје засновано одузимањем делова Нишке или Скопске епископије. Већ крајем XII века она је потпала под власт Србије.[81] Поновно јављање влашког епископа у трескавачким повељама Драгомир узима као показатељ континуитета ове дијецезе, али сматра да су због српског освајања њени територија и средиште померени ка југу те да центар треба тражити у Прилепу или његовој околини.[82]

Са ове позиције кренуо је у даље разлагање Ђони, држећи такође за сигурно да је епископија трајала непрекинуто од времена оснивања у XI веку, те да јој се седиште може тражити у селима Горњи или Доњи Врановци северно од Прилепа (о разлозима за такву убикацију види раније у тексту). Подручје епископије Ђони види у северним деловима Битољске епархије (Прилеп, Бабуна,

---

[78] *Gelzer*, Underuckte, BZ 2 (1893) 46; *Снегаров*, История I, 58; *Gyóni*, L'évêché vlaque 152–155; *Stanescu*, Byzantionovlachica, 428–430.

[79] *Gelzer*, Ungedruckte, BZ 2 (1893) 60; *idem*, Der Patriarchat von Achrida. Geschichte und Urkunden, Leipzig 1902, 11; *Снегаров*, История I, 192; Народна енциклопедија СХС, s. v. *Охридска архиейискойија* (Р. Грујић) — (= Азбучник, 372); *Ф. Гранић*, Црквеноправне глосе на привилегије цара Василија II Охридској архиепископији, Гласник СНД 13 (1933) 3, нап 7 (= Byzantion 12 (1937) 400); *Литаврин*, Влахи, 134–136; *Năsturel*, Les Valaques balcaniques, 101 sq; *idem*, Vlacho-balcanica, 235 sq.

[80] Види размишљања о овим проблемима код *Литаврина*, Влахи, 135 сл. и *Stanescu*, Byzantinovlachica, 428–431.

[81] *Gyóni*, L'évêché vlaque, 226.

[82] Ibidem, 231.

Пореч), и претпоставља да је њен већи део потпао под власт Србије после 1183, а остатак враћен под окриље Битоља. На тај начин он објашњава појаву да се влашки епископ не јавља у грчким изворима након 1183. године. Након дужег периода у којем је епархија мењала господаре и бивала подељена у више држава, при чему се помен влашког епископа у хтетовском попису везује за Милутиново време, епископија је поново уједињена у Душановој држави и као таква јавља се у трескавачким повељама.[83] Већ је и сам Ђони навео доста јаке филолошке и историјске разлоге који Драгомировим и његовим хипотезама одузимају доста од чврстине, а изложеном историјском развоју могу се упутити суштинске замерке управо у погледу околности које су подразумеване. Претпоставка да је епископија у целини или већим делом дошла под власт Србије после 1183. не слаже се са познатим чињеницама о територијалном развоју српске државе, а утолико је више неодржива с обзиром на то да у српским изворима, поготову оним који осветљавају организацију и развитак српске цркве, нема ни најмањег помена о припајању Влашке епископије. Чињеница да се влашки епископ не јавља у грчким изворима после 1183,[84] којом је поткрепљивана ова претпоставка, не мора имати сама по себи такву одређујућу снагу. Не треба губити из вида да се спискови епархија Охридске цркве XIII и XIV века нису сачували. Поред тога, помен влашког епископа у првој трескавачкој повељи с краја 1334. односи се на поклон који је он учинио пре ове године, али није прецизирано када.

Но, иако су Драгомир и Ђони у својим разлагањима о средишту и подручју Влашке епископије били сувише везани именом Βρεανότη, они нису превидели податак трескавачких повеља из којег произилази да је влашки епископ поседовао у Хлерину цркву Св. Николе са свим имањима и правима. Драгомир је претпоставио да се седиште епископа могло налазити у Хлерину, а Ђони, прихватајући гледиште Драгомира као једну од могућности, оцртао подручје епископије у јужном делу Битољске или северном делу Костурске епископије. Свестан несигурности хипотеза и конструкција у вези са Влашком епископијом, Ђони уместо закључка пружа као могућа решења о средишту (укључујући и њихова гравитациона подручја као области епископије) сва три изнета предлога — Врање, Врановци, Хлерин — не дајући ни једноме апсолутну предност.[85]

---

[83] Ibidem, 226–232.

[84] Нема никаквог основа у изворима тврдња *Томоског*, Записи за Власите, 431, да се Влашка епископија помиње у преписци охридског архиепископа Димитрија Хоматијана. Изгледа да се аутор повео за одељком о епископијама Охридске цркве у време столовања Димитрија Хоматијана у Снегаровљевој синтези, у којем се наводи и Влашка епископија. Но, нити у писмима Хоматијановим има помена о влашком епископу, нити се Снегаров на њега позива у случају влашке епископије. Снегаров је, једноставно, претпоставио њено трајање и кроз XIII век будући да се јавља у наредном столећу. Једини податак о Власима у Хоматијана односи се на једно влашко село близу манастира Хотехово у Епиру (*J. B. Pitra*, Analecta sacra et profana spicilegio Solesmensi parata VI, Parisiis — Romae 1891, col. 341 sq; cf. *Снегаров*, История I, 245; *Năsturel*, Les Valaques balcaniques, 109 sq).

[85] *Gyóni*, L'évêché vlaque, 233.

У новије време, без покушаја убикације епископског центра, Томо Томоски узимајући као пресудан податак из трескавачких повеља претпоставља да се јурисдикција влашког епископа протезала над Власима сточарима у хлеринској и могленској области, тј. „во Меглен, во Сари Ѓол и во сточарскиот предел Стан". Напротив, словенски живаљ ових предела био је потчињен могленском епископу.[86] Гледиште Томоског представља својеврсну мешавину ставова о територијалној епископији и оној намењеној искључиво Власима тако што је искључиву надлежност епископа над Власима сузио на ограничено подручје постојеће (Могленске) епископије. Недоследност овакве реконструкције лако је видљива због чињенице да су се веће концентрације влашког становништва налазиле и у другим дијецезама, али тамо није било овакве поделе надлежности над влашким и словенским становништвом. У ову скупину научника може се уврстити и Еуген Станеску, мада је он пружио само најопштије запажање о карактеру епископије без покушаја да је територијално одреди, сумњајући у постојање епископије организоване по етничком или социо-економском принципу.[87]

Прикључујући се низу изнетих гледишта, ја сам такође склон да верујем да је Влашка епископија била организована по територијалном принципу а да су се њена два назива (Βρεανόγης / Βρεανόγου ἤτοι Βλαχων) односила на област коју је покривала и на етнички (социјални) елемент који је био претежан у њеним оквирима. Уз највећи опрез усуђујем се да предложим решење које територију влашког епископа смешта у планинску област коју чини дугачки венац у простирању северозапад–југоисток, са планинама Баба у данашњој Македонији, те Βαρνοῦς и Βέρνο у Грчкој. Овај релативно компактан планински масив оивичен је са запада Преспанским језером; са севера и истока Пелагонијском равницом, а са југа долином реке Алиакмон.[88] Осим географским положајем и одликама терена, ова област стицала је граничне обрисе и распоредом суседних епископија, чији је број и распоред варирао током времена. На северу се налазила Битољска епархија, на истоку Моглен, Острово, Воден, Верија, на југу Гревена, Костур и Сервија, на западу Девол, Преспа, Охрид.[89] У време када је основана, њена територија је вероватно формирана отцепљивањем извесних области од појединих старијих епископија (Костур, Битољ, Девол?). Облик Βρεάνογον може се довести у везу са називима планина Βαρνοῦς и Βέρνο, западно од Хлерина. Овај планински терен с врховима од преко 2000 метара, са релативно кратким радијусом сезонског кретања, представљао је погодан терен за насељавање бројних влашких скупина. О присуству Влаха на овим просторима сведочи и данас очувани топоним *Влашки йуш*, споменут у другој и трећој треска-

[86] *Томоски*, Записи за Власите, 432.

[87] *Stanescu*, Byzantinovlachica, 428–431. Никакве реалне основе нема тврдња *Е. Наумова*, Волошская проблема в современной югославской историографии (проблемы этнической и социальной истории средневековых Влахов, у: Славяно-волошские связи (сборник статей), Кишинев 1978, 212, да се Влашка епархија једним својим делом протезала на област Велике Влахије у Тесалији.

[88] *Kravari*, Villes et villages, 26, fig. 1; carte № 8, 9.

[89] Уп. *Снегаров*, История I, passim.

вачкој повељи. Овај друм води ка масиву Βαρνοῦς-а северозападно од Хлерина.[90] Могуће је да је ово један од путева којим су Власи у пролеће одлазили на пасишта, а на јесен силазили у зимовишта. Добро је позната прича Јована Скилице о судбини Давида, једног од комитопула, убијеног од неких *Влаха путника* на почетку Самуиловог устанка, код такозваних *Лепих храстова* између Костура и Преспе, како прецизира Михаило Деволски.[91]

Могуће је да је седиште епископово било управо у граду Хлерину (што су као једну од могућности већ навели Драгомир и Ђони), практично једином градском насељу на ободу ове области. Не заборавимо да влашки епископ поклања цркву Св. Николе манастиру Трескавцу управо у овом граду. Град Хлерин ретко се помиње (пре XIV века, како изгледа, само у Идризијевој географији),[92] али никад као део неке од суседних, горепоменутих епископија.[93]

Имајући као полазиште предложено географско одређење Влашке епископије, лако се може успоставити хронологија доласка хтетовског игумана на чело ове епархије. Данас је непобитно утврђено да Хлерин (укључујући и већи део епископије) није могао бити у српским рукама пре 1342. године, мада не постоји општеприхваћено мишљење у ком временском одсеку је овај град подлегао српској сили.[94] Сигурно је свакако да се то збило пре пролећа 1343, када су Византинци већ сматрали Хлерин бившим византијским градом,[95] највероватније или у рану јесен 1342, када је освојен и Воден, или у пролеће исте године, приликом прве, неуспешне опсаде Водена, како у последње време сматра Коста Аџиевски.[96] Номичка исправа у којој је бивши хтетовски игуман означен као

---

[90] Споменици IV, 122, 148, 183; *Kravari*, Villes et villages, 280; *Томоски*, Записи за Власите, 432.

[91] Византијски извори за историју народа Југославије III, Београд 1966, 75. О овом догађају детаљно *Stanescu*, Byzantinovlachica, 407–417 (са старијом литературом). *Năsturel*, Les Valaques balcaniques, 91; *idem*, Vlacho-balcanica, 229, упозорава да је овај одељак код Скилице доцнији додатак. Уп. *С. Пириватрић*, Самуилова држава. Обим и карактер, Посебна издања Византолошког института САНУ 21, Београд 1998, 79.

[92] *Аџиевски*, Пелагонија, 118 сл.

[93] Према мишљењу *Gyóni*, L'évêché valaque, 231, Хлерин је пре оснивања Влашке епископије био део Костурске. Без особите научне вредности јесу тврдње *П. Антониадиса*, Ἐπισκοπικός κατάλογος Ἱεράς Μητροπόλεως Φλωρίνης, Πρεσπῶν και Εορδαίας, BYZANTINA 17 (1994) 217–232, који митрополију Флорине, основану 1925, види као наследницу старе епископије Хераклеје Линкестис и епископија Моглена и Преспе, узимајући њихову познату историју као показатељ непрекинутог историјског трајања црквене организације на тлу Хлерина. Према аутору излази да се Хлерин налазио у оквиру Могленске епархије иако сам признаје да је овај град први пут поменут као њен део тек 1706. године, а као насељено место у делу Јована Кантакузина.

[94] О проблему хронологије освајања Хлерина, са прегледом литературе Византијски извори за историју народа Југославије VI, Београд 1986, 346, нап. 158; 415, нап. 173; 435, нап. 240; *Аџиевски*, Пелагонија, 182 сл. У новијој историографији остало је углавном усамљено мишљење које освајање Хлерина убраја у Душанове територијалне добитке након мира с Византијом 26. августа 1334. Овом гледишту даје већу вероватноћу *Kravari*, Villes et villages, 50, fig. 5; 52. У карти приложеној уз расправу *M. Živojinović*, La frontière serbo-byzantine dans les premières décennies du XIVe siècle, Βυζάντιο και Σερβία κατα τον ΙΔ΄ αιωνα, Αθήνα 1996, 66, Хлерин је обухваћен границама Српске државе из 1334. године.

[95] ВИИНЈ VI, 435.

[96] *Аџиевски*, нав. место.

Влахоейиской носи датум 4. новембар. Будући да је читав Хтетовски попис, у који је преписана исправа попа Николе иномика, настао пре лета 1343. године, то се датум 4. новембар може односити једино на 1342. годину, када је након освајања територије и средишта Влашке епископије на њено чело доведен хтетовски игуман. Нови влашки епископ постављен је, дакле, пре 4. новембра 1342. године.[97] Овај датум, уз то, представља и најприближнији terminus post quem писања пописа имања Хтетовског манастира.

Нема никаквих података о томе каква је била судбина новог влашког епископа и саме епархије. Спискови суфрагана Охридске цркве из XVI, XVII и XVIII века не спомињу је. Можда је на њено место, према јурисдикционом подручју, дошла Преспанска епископија, која се у изворима не помиње пре почетка XVI века.[98] За град Хлерин зна се да је почетком XVIII века био једно од седишта Могленско-молисковске епархије.[99]

Đorđe Bubalo

BISHOP VLAHO OR *VLAHOEPISKOP*

In three different sources written in Serbian — the inventory of the estates of the monastery of the Holy Virgin in Htetovo as well as in the second and third charter issued by king Dušan to the monastery of Treskavac — there is mention of a church prelate identified as *vlahoepiskop*. One group of historians interpreted this title as referring to a bishop by the name of Vlaho. On the other hand, historians analysing the clauses of all the charters issued to the monastery of Treskavac noticed that in the first charter issued to that monastery the term Vlach bishop stands in place of the term *vlahoepiskop* found in the second and third charter. Therefore, although with some vacillation, they interpreted the term *vlahoepiskop* as a synonym for the bishop of the Vlachs, one of the subordinates of the archbishop of Ohrid. This entirely correct conclusion can further be sustained with new arguments in its favor. Judging by the sources available, the name Vlaho is a hypocorystych of the name Vlasi(je), a transcription of its Greek form, Βλάσιος. However, although Βλάσιος is a calendar and thus also a monastic name, its Slavonic diminutive (Vlaho) was never used in the Serbian or any other Slavonic Orthodox church. The name Vlaho is a specific feature of Dubrovnik onomastica (as is the fact that the name of Vlasi(je) is derived from the

[97] Он се, према томе, као личност не може поистоветити са влашким епископом који је приложио цркву Св. Николе у Хлерину манастиру Трескавцу будући да је тај дар учињен пре јесени 1334. године.

[98] *Gelzer*, Der Patriarchat von Achrida, 20 sq, 29–35, 45–146; *Снегаров*, История II, 156–181, 240–255.

[99] *Gelzer*, Der Patriarchat von Achrida, 31; *Снегаров*, История II, 180; *Антониадис*, op. cit., 226.

Greek and not the Latin form of the name, Blasius). In that form it was used solely by the subjects of the Dubrovnik Republic, in the medieval period exclusively as a personal name, while its basic form, Vlasi(je), referred to the saint. In Cyrillic literacy and the anthroponymia of medieval Serbia, only the form Vlasije, never Vlaho, appears as an equivalent of the Greek Βλάσιος. Thus, Vlaho could by no means have been used as a monastic name of a high ranking prelate of the Serbian church. As it has already rightfully been pointed out by the Hungarian Byzantologist, Mathias Gyóni, the term *vlahoepiskop* is a *calque* (or, I may add, a transcription) of the assumed Greek word βλαχοεπίσκοπος, denoting a prelate of the bishopric of the Vlachs.

This diocese is probably the administrative unit of the church of Ohrid least well documented by the sources. In Greek sources it appears in XI and XII century *notitiae* and an inscription from the same period. In Serbian sources it appears in the documents mentioned above. Judging by the available information on the organization of the archbishopric of Ohrid, the bishopric of the Vlachs was not responsible for pastoral care of the Vlachs on the entire territory of the archbishopric, it was rather a typical unit of church administration based on the territorial principle. The epithet Vlach in its name indicates the prevalence of this ethnic and social category within its boundaries. In Greek sources this bishopric is referred to as simply the bishopric of the Vlach (Βλάχων) or, variably, as Βρεανόγου/Βρεανόγης ἤτοι Βλάχων. The word Βρεάνογον (i.e. Βρεανότη in most of the older editions and, based on that, in practically the entire bibliography on the subject) was rightfully taken as a determining geographic term, that is as the name of the see of the bishopric. So far, there are several possible ubications of this episcopal see: in Vranje or the villages of Gornji and Donji Vranovci, north of Prilep and, regardless of the name Βρεάνογον (Βρεανότη), in Prilep or Hlerin. I am more inclined to believe that the twofold name was used to designate the territory under the jurisdiction of a bishop and the ethnic, i.e. social category the density of whose population was the most salient feature of the region. Judging by the name Βρεάνογον, the territory under the jurisdiction of the bishop of the Vlachs can be identified with the region of the mountain range consisting of the Baba massive, in present day Macedonia, and the Βαρνοῦς and Βέρνο mountains in Greece. This is a compact mountainous region, with a high concentration of Vlach population confirmed by the sources. Since, according to the data found in the charters of the monastery of Treskavac, some of the church estates of the bishop of the Vlachs was located in Hlerin, the episcopal see was most probably situated in that city.

Before his elevation to the episcopal throne, the Vlach bishop mentioned in the Htetovo inventory held the position of archimandritos of the monastery of the Holy Virgin in Htetovo. As the head of a Serbian monastery, he could rise to the throne of the Vlach bishopric only after the territory and the center of that bishopric became a part of the Serbian state. Based on our present knowledge of the chronology and extent of Dušan's conquests of Byzantine territories, the earliest possible date is spring of the year 1342 or autumn of the same year. It is certain, however, that in the autumn of 1342 the former archimandritos of Htetovo had already risen to the throne of the Vlach bishopric. That, at the same time, is the last document of its existence.

Зборник радова Византолошког института XXXIX, 2001/2002.
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines, XXXIX, 2001/2002

УДК: 949.5.04(093.32) : 949.711 "13"

РАДИВОЈ РАДИЋ

СРБИ ПРЕД ГРАДОМ СВЕТОГ ДИМИТРИЈА?
(Једна алузија Димитрија Кидона у „Монодији палима у Солуну")

У „Монодији палима у Солуну", посмртном слову које је изашло из пера Димитрија Кидона у септембру 1345. године, помиње се непријатељска иноплемена војска кадра да опасно угрози други град Царства. Када се знају позиције супротстављених страна у грађанском рату у Византији, с једне стране, и када је познато да је управо у септембру исте године Стефан Душан освојио важан град Сер, с друге стране, онда је разложно претпоставити да је непријатељска војска која може освојити Солун — српска војска.

После арабљанског запоседања великих византијских центара у VII веку — Антиохије у Сирији (638) и Александрије у Египту (646) — Солун је постао други град Византијског царства. Тако је било све до 1423. године када су Византинци, немоћни пред наступајућим Османлијама, град предали Венецији, односно 1430. године када га је коначно запосео султан Мурат I (1421–1451).[1] У позновизантијско доба, пре свега у XIV веку,[2] Солун је чак имао и извесне предности у односу на Цариград.[3] Није без значаја чињеница да је град Светог Димитрија био знатно мање спутан економском зависношћу од италијанских поморских република Венеције или Ђенове.

Током дуге и бурне историје Солун је био изложен нападима разних племена и војски, али су његове зидине у више наврата заустављале насртљиве нападаче — Аваре, Словене, Бугаре, Каталанце. Ипак, три пута се догодило да је град Светог Димитрија подлегао нападачима. Најпре га је, закратко, на челу арапске флоте заузео пустолов, гусар и ренегат Лав Триполитанац, 904. године; потом су га 1185. поселили Нормани, а онда Турци 1387. године (и држали до Ангорске битке 1402. године).[4]

---

[1] *Г. Осӣрогорски*, Историја Византије, Београд 1959 (репринт 1998), 519.

[2] *O. Tafrali*, Thessalonique au quatorzième siècle, Paris 1913 (репринт: Thessaloniki 1993), 1–291.

[3] *R. Browning*, Byzantine Thessalonike: a unique sity? Dialogos. Hellenic Studies Review 2 (1995) 91–104.

[4] *W. Treadgold*, A History of the Byzantine State and Society, Stanford 1997, 467, 654, 782, 789.

У време највећег успона српске средњовековне државе, средином XIV столећа, Стефан Душан (1331–1355) освојио је читав низ пространих византијских области у Македонији, Тесалији, Епиру. Солун је попут усамљеног острва у архипелагу српских поседа успео да се одржи. Колико је познато, српски владар није предузео никакве конкретне војне акције — опсаду или блокаду, на пример — против другог града Византијског царства.[5] Ипак, зна се да је још у лето 1334. године српска војска коју су предводили Стефан Душан и угледни византијски пребег Сиргијан стигла до Солуна и запретила граду Светог Димитрија.[6] Међутим, читав подухват се распршио после Сиргијанове погибије и састанка српског краља и византијског цара Андроника III Палеолога (1328–1341) на реци Галику у последњим данима августа 1334. године.[7]

Град Светог Димитрија се нашао пред великим искушењима и четрдесетих година XIV столећа, у време грађанског рата у Византијском царству, када су српски одреди освојили велики део Македоније. Било је то особито раздобље у богатој историји града јер је њиме тада (1342–1350) владала револуционарна влада зилота.[8] Како је забележио Нићифор Григора, српском краљу се потчинило пространо подручје „све до теснаца Христопоља осим Солуна".[9] Да опасност од српског напада није била немогућа такође казује византијски полихистор, а у вези са Душановим освајањем Верије 1345. године. У Григорином историјском спису остало је записано: „А Солуну се није допадало да се било коме потчини, ни Кантакузину ни владару Срба".[10]

Још један византијски извор износи стрепњу због могућности српског напада на Солун средином пете деценије XIV столећа. Реч је о „Монодији палима у Солуну" која је изашла из пера Димитрија Кидона. Иначе, монодија (μονῳδία) је књижевно дело реторског жанра које је држано у духу посмртног слова.[11]

„Монодију палима у Солуну" млади Димитрије Кидон је саставио поводом погрома представника аристократских кругова у другом граду Царства током лета 1345. године.[12] Том приликом су и Кидонови најближи рођаци једва

[5] Историја српског народа I, Београд 1981, 511–523 (*Б. Ферјанчић*), 541–556 (*С. Ћирковић — Р. Михаљчић*).

[6] Nicephori Gregorae Byzantina Historia, ed. *L. Schopen — I. Bekker*, I, Bonnae 1829, 499–500 (у даљем тексту: Greg.). Уп. Византијски извори за историју народа Југославије VI, Београд 1986, 219–221 (*С. Ћирковић*) (у даљем тексту: ВИИНЈ VI).

[7] *Р. Радић*, Сфранцес Палеолог — прософографска белешка, ЗРВИ 29–30 (1991) 193–204; *С. Ћирковић*, О састанцима цара Андроника III и краља Стефана Душана, ЗРВИ 29–30 (1991) 205–212.

[8] *Р. Радић*, Време Јована V Палеолога (1332–1391), Београд 1993, 131–134 (са навођењем релевантне литературе).

[9] Greg. II, 746. Уп. ВИИНЈ VI, 263 (*Б. Ферјанчић*).

[10] Greg. II, 795. Уп. ВИИНЈ VI, 273 (*Б. Ферјанчић*).

[11] *D. Hadzis*, Was bedeutet „Monodie" in der byzantinischen Literatur? Byzantinische Beiträge. Gründungstagung der Arbeitsgemeinschaft Byzantinistik in der Sektion Mittelalter der Deutschen Historiker, Gesellschaft IV. 1961 in Weimar, Berlin 1964, 177–185 (недоступно); *H. Hunger*, Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner I, München 1978, 132–145; The Oxford Dictionary of Byzantium, ed. *A. Kazhdan*, II, New York — Oxford 1991 1396 (*E. M. Jeffreys*).

[12] Patrologia Graeca 109 (1863) col. 639–652.

извукли живу главу. Његова мајка је била присиљена да се скрива, док је млађи брат Прохор био спашен захваљујући позамашној своти новца.[13] Двадесетједногодишњи Кидон се тада налазио у Верији, где је у септембру 1345. године и написао Монодију.[14] Овај текст је преведен како на енглески[15] тако и на руски језик.[16] Ипак, нико од досадашњих истраживача није нашао за сходно да коментарише један део овог занимљивог текста, место у којем се наговештава могућност да некаква војска заузме главни град Македоније.

У спису који обилује подробним и готово натуралистичким описима суровых разрачунавања, ламентирањем о погубности грађанских ратова и јадиковкама над судбином представника виших градских слојева остало је записано:

„Када је пао војник није преостао нико ко би био кадар да заустави непријатеље који наступају; штавише, неће бити никога ко би могао да посаветује шта би ваљало учинити. А сада, када су се непријатељи приближили, они у граду, који се окрећу против истоплеменика (κατὰ τῶν ὁμοφύλων), најежиће се када пред вратима (града) буду угледали војску која сија. И када нападачи насрну браниоци неће издржати и град ће припасти победницима. И тада ће (поражени) схватити да само страдају од оног што су урадили другима. То ће бити видљиво свима као што се виде необичне звезде које попут буктиња сијају дању и као што се примећује земљотрес. О, свеопшти бродоломе! Сада поштујем и ненадане олује, и громове, и пукотине у земљи, и болести, који, премда смрт чине пријатнијом, уништавају те безбожне несрећнике.“[17]

О каквој војсци која би могла да угрози Солун казује Димитрије Кидон? Поменута је реч непријатељи (οἱ πολέμιοι), непријатељи који су се померили напред! Млади интелектуалац онима у граду не супротставља себи сличне, истоплеменике, него неке друге, дакле иноплеменике, од којих би се први најежили. У сваком случају, није реч о сукобљеним странама у грађанском рату — одредима узурпатора Јована Кантакузина или, пак, војсци цариградског регентства које је наступало у интересима малолетног престолонаследника Јована V Палеолога (1341–1391). Другим речима, војска која може не само да се појави пред бедемима Солуна него и да га освоји јесте страна војска.

Каква је била ситуација у грађанском рату у време састављања „Монодије палима у Солуну“, дакле на измаку лета 1345. године? У јуну 1345. године у Цариграду је убијен Алексије Апокавк, најмоћнији човек регентства и главни

---

13 *М. А. Поляковская*, Портреты византийских интеллектуалов. Три очерка, Санкт-Петербург 1998², 23 (у даљем тексту: *Поляковская*, Портреты).

14 За датовање в. Demetrios Kydones, Briefe, Übersetzt und erläutert von *F. Tinnefeld* (Bibliothek der griechischen Literatur 12), I–1, Stuttgart 1981, 64.

15 *J. Barker*, The „Monody“ of Demetrios Kydones on the Zealot Rising of 1345 in Thessaloniki, Μελετήματα στη μνήμη Β. Λαούρδα, Thessaloniki 1975, 285–300.

16 *М. А. Поляковская*, Освещение фессалоникийского восстания 1345 г. в памятнике риторической литературы, ВВ 48 (1987) 79–93. Овај превод је поновљен у књизи *М. А. Поляковская*, Портреты византийских интеллектуалов. Три очерка, Екатеринбург 1992, 202–210; Санкт-Петербург 1998², 270–282.

17 PG 109 (1863) col. 652.

противник узурпатора Јована Кантакузина.[18] У септембру 1345. године Кантакузин се налазио у Тракији,[19] дакле прилично далеко од Солуна. На другој страни, одреди Стефана Душана су управо тада приводили крају операције око освајања важног града Сера који су поселили 24. септембра 1345. године.[20] Читава Македонија до реке Месте, изузев Солуна, налазила се под његовом влашћу. И, напослетку, може се закључити да Димитрије Кидон није искључивао могућност да у то време Срби нападну Солун. У једном писму које је у октобру/новембру 1345. године упутио из Верије у Тракију млади интелектуалац у очајању позива Јована Кантакузина: „Појави се и избави наше градове!".[21]

Radivoj Radić

SERBS IN FRONT OF THE CITY OF ST. DEMETRIOS?
(One Allusion from the "Monodium to the Fallen in Thessaloniki" by Demetrios Kydones)

In the "Monodium to the Fallen in Thessaloniki" (PG, 109, col. 652), an eulogy written by Demetrios Kydones in September 1345, there is mention of a hostile foreign army capable of posing a serious threat to the second city of the Empire. Having in mind the positions of the warring factions in the ongoing civil war in Byzantium on the one hand, and the fact that in September of that very same year Stefan Dušan had captured the important city of Serres on the other, there is reason to suspect that the hostile army seen as a possible captor of Thessaloniki — is indeed the Serbian army.

[18] *Љ. Максимовић*, Регентство Алексија Апокавка и друштвена кретања у Цариграду, ЗРВИ 18 (1978) 181–183.

[19] *D. Nicol*, The Byzantine Family of Kantakouzenos (Cantacuzenus) ca. 1100–1460, Washington 1968, 60–61; *Idem*, The Reluctant Emperor. A Biography of John Cantacuzene, Byzantine Emperor and Monk, c. 1295–1383, Cambridge 1996, 72–75; *Поляковская*, Портреты, 31–32.

[20] *Б. Ферјанчић*, Византијски и српски Сер у XIV столећу, Београд 1994, 60–62.

[21] Démétrius Cydonès. Correspondance, publiée par R. Loenertz, I (Studi e Testi 186), Città del Vaticano 1956, No 8, 35. Уп. *Поляковская*, Портреты, 32.

Зборник радова Византолошког института XXXIX, 2001/2002.
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines, XXXIX, 2001/2002

UDC: 929.513.33(=861)"14" : 881.01–94.077

МИЛОШ БЛАГОЈЕВИЋ

СРОДСТВЕНА ТЕРМИНОЛОГИЈА И ХИЈЕРАРХИЈА ВЛАДАРА У СПИСИМА КОНСТАНТИНА ФИЛОЗОФА И ЊЕГОВИХ САВРЕМЕНИКА

Почетком XV века Византија је престала да буде вазал османских Турака, што је освежило постојеће схватање да је византијски цар „духовни отац" свих владара. Такво схватање било је прихватљиво у средњовековној Србији, па је у нешто измењеном виду присутно и у „Житију Стефана Лазаревића" од Константина Филозофа Костенечког.

У Византији је изграђено и учвршћено схватање према којем је византијски цар изабраник Божији, једини законити цар, јер је легитимни наследник римског и првог хришћанског цара Константина Великог.[1] Управо због тога са њим се није могао изједначавати ниједан владар на свету. Такво схватање обично није одговарало реалном односу снага између тадашњих држава, па је пронађено згодно решење које се сводило на постојање фиктивне хијерархије између владара и држава. На врху замишљене хијерархијске лествице налазио се једино византијски василевс, а на најнижем степенику владари у вазалном положају, којима он има право да шаље „наређења" у писменој форми. Током десетог века изнад њих су се налазили „пријатељи" цареви, а још више „духовни сродници" цареви. Међу њима су „владари Бугарске, Велике Јерменије и Аланије названи „*синовима*" царевим. Најзад, на још вишој лествици стајали су немачки и француски краљеви који су били означени као царева „*браћа*".[2] Из ове традиције потекла је установа породице краљева која се одржала све до најновијег доба. Тако је, поред хијерархије владара, био створен систем духовног очинства, са истим циљем: да уздигне цара и истакне његову превласт над свим осталим владарима. Као носилац највише владарске титуле и као поглавар

---

[1] *Г. Острогорски*, Византијски систем хијерархије држава, О веровањима и схватањима Византинаца, Сабрана дела Георгија Острогорског, књ. 5, Београд 1970, 238–262; *Г. Острогорски*, Византијски цар и светски хијерархијски поредак, О веровањима и схватањима Византинаца, 263–277.

[2] *Г. Острогорски*, Византијски цар и светски хијерархијски поредак, 274, 275.

најстаријег хришћанског царства, византијски цар заузимао је највиши положај унутар хијерархије владара а као отац свих хришћанских народа стајао је на челу породице владара.“

Од X до средине XIV и почетка XV века политичке прилике у свету битно су се измениле и то на штету Византије, која је полако и неумитно пропадала. Византинци се и у најтежим околностима нису одрекли својих схватања, све до пада Цариграда под турску власт. Овако дубоко укорењена схватања постала су временом прихватљива за све православне народе и њихову духовну елиту, а посебно на Балканском полуострву. То свакако не значи да су представници српске и бугарске духовне елите прихватали све византијске погледе без резерве, односно без мањих или већих измена. У науци је одавно уочено да се српски краљ у фиктивној хијерархији владара и држава осетно приближио византијском василевсу после женидбе краља Милутина Симонидом. Од тог времена краљ Милутин помиње свог таста, цара Андроника II, као „господина ми и *родитеља* светога цара грчкога кир Андроника, и вољенога сина његовог, *брата* краљевства ми кир Михаила, цара грчкога“.[3] Из наведеног цитата јасно се види да српски краљ назива византијског василевса својим родитељем, а царевог сина и савладара својим братом. На сличан начин су се опходили и византијски цареви, па Андроник II назива краља Милутина „вољеним сином“, док га цар Михаило IX назива својим „вољеним братом“.[4] Мора се имати у виду и чињеница да су заиста били успостављени и блиски родбински односи, између зета и таста као и између зета и шурака.

Слични родбински односи постојали су између краља Стефана Дечанског и бугарског цара Михаила Шишмана, који је био ожењен Стефановом сестром Аном. Када се цар Михаило развео од царице Ане, дошло је до рата између Србије и Бугарске, који је окончан битком код Велбужда (1330) у којој је Михаило изгубио живот. Но и поред очигледних непријатељстава, према писању Настављача архиепископа Данила II, Стефан Дечански и пре и после битке назива бугарског цара „братом краљевства ми“.[5] Изгледа да су се суверени владари сличне моћи и владарског достојанства обраћали један другом као „брат“ „брату“. Ову претпоставку донекле потврђује и писање Григорија Цамблака. Састављајући Житије Стефана Дечанског са знатне временске дистанце, почетком XV века и у измењеним односима између држава на Балкану, он је у Житије уносио схватања свог времена, као и схватања средине у којој је боравио и деловао. Описујући Стефаново заточеништво у Цариграду, Григорије Цамблак саопштава, поред осталог, да је Стефан осуђивао и Варлаамову јерес која се још

---

[3] *С. Новаковић*, Законски споменици српских држава средњега века, Београд 1912, 479.

[4] *Г. Острогорски*, Србија и византијска хијерархија држава, О кнезу Лазару, Београд 1975, 132. Од X до XII века византијски цареви опходе се са владарима Србије као владари са својим поданицима. Више о томе: *Љ. Максимовић*, Србија и методи управљања Царством у XII веку, Стефан Немања — Свети Симеон Мироточиви, Београд 2000, 55–64.

[5] *Архиепископ Данило*, Животи краљева и архиепископа српских, Превео Л. Мирковић, Београд 1935, 136, 144. *М. Благојевић*, Сродствена терминологија и друштвена хијерархија у средњовековној Србији, Зборник Етнографског музеја у Београду 1901–2001, Београд 2001, 121.

није ни појавила. Сазнавши за осуду Варлаамовог учења византијски цар Андроник II обратио се будућем српском краљу речима: „Говори, о најизванреднији од другова и браће“.[6] Заиста, тешко је и помислити да је византијски василевс назвао заточеног српског принца својим „другом“ и „братом“. Таква се терминологија користила у српској феудалној средини, где су српски владари називали своје најистакнутије велможе „браћом“ и „друговима“.[7] Према томе, Цамблак је пренео схватање средине у којој је писао Житије, а не схватање цариградског двора.

Настављачу архиепископа Данила II било је чак познато да је цар Андроник III предложио краљу Душану успостављање савезничких односа (1334) следећим речима: „Мене учини да ти будем љубазни *брат* и друг краљевства твога“.[8] Овај је предлог био прихваћен, па византијски василевс и српски краљ „постадоше љубазна браћа и другови“.[9] Коришћење сродствених термина (брат, браћа) проистиче из схватања српске феудалне средине, али се овде мора приметити да је млади цар Јован V, син Андроника III, назвао у званичном документу (1351) цара Стефана Душана својим „вољеним стрицем“.[10] Употреба оваквог сродственог термина одговарала би у потпуности успостављеним рођачким односима између „браће“, Андроника III и Стефана Душана. За цара Душана је од раније познато да је називао „братом“ млетачког дужда, док је опет Душана називао својим братом немачки цар Карло IV.[11] Душанов наследник цар Урош назива браћом и своје најистакнутије велможе, па у једном званичном документу помиње „брата царства ми“, кнеза Војислава Војиновића, а у другом документу „брата царства ми“ великог војводу Николу Стањевића.[12] Једном успостављена и утврђена терминологија није напуштена ни са продором Турака у српске земље.

Превласт Турака на Балканском полуострву до које је дошло седамдесетих и осамдесетих година XIV века пореметила је постојећу хијерархију владара на овим просторима. Годину или две после битке на Марици (1371) византијски цар постао је вазал емира Мурата, којем је морао сваке године да плаћа данак и да му шаље помоћну војску.[13] Непуне две деценије касније Србију је задесила још већа

---

[6] *Григорије Цамблак*, Живот краља Стефана Дечанског, Превео Л. Мирковић, Старе српске биографије XV и XVII век, Београд 1936, 11.

[7] *М. Благојевић*, Сродствена терминологија и друштвена хијерархија у средњовековној Србији, 118–124.

[8] *Архиепископ Данило*, Животи краљева и архиепископа српских, 168.

[9] *Архиепископ Данило*, нав. дело, 169.

[10] *Г. Острогорски*, Србија и византијска хијерархија држава, 134. Успостављени однос између „стрица“ и „синовца“ указује на то који је владар „старији“ и моћнији, али не и на вазални однос.

[11] *Љ. Стојановић*, Старе српске повеље и писма I/1, Београд — Сремски Карловци 1929, 65. *К. Јиречек*, Историја Срба, књ. I, Београд 1952, 234.

[12] *Љ. Стојановић*, Старе српске повеље и писма I/1, 100; *С. Новаковић*, Законски споменици, 444. *М. Благојевић*, Сродствена терминологија и друштвена хијерархија у средњовековној Србији, 119.

[13] *Г. Острогорски*, Серска област после Душанове смрти, Београд 1965, 143–146.

несрећа. После битке на Косову (1389), у којој је изгубио живот кнез Лазар и многобројна српска властела, држава је била угрожавана и од Турака и од Мађара, а у земљи су избили нереди. Потраживши излаз из насталих тешкоћа, кнегиња Милица и њени малолетни синови, Стефан и Вук, били су приморани да постану вазали тадашњег турског емира Бајазита, по чијем је наређењу погубљен кнез Лазар. Они су такође плаћали годишњи данак, а када су постали пунолетни, лично су са својим одредима учествовали у турским војним походима. Знатно касније деспот Стефан Лазаревић је описао свој положај следећим речима: „Од Косова бих поробођен исмаиљћанском народу, док не дође цар Перса и Татара (Тамерлан) и разруши њих, и мене Бог својом милошћу избави из њихових руку".[14] У овим речима нема претеривања, јер се термином „поробођен" исказује потчињеност и лично извршавање утврђених обавеза.

Успостављени вазални односи исказани су и уз помоћ сродствених термина, које је користио Константин Филозоф у Житију Стефана Лазаревића.[15] Састављач Житија на једном месту описује заверу крупне властеле против Стефана Лазаревића. На челу завереника налазили су се војвода Никола Зојић и Новак Белоцрквић, који су покушали да се осамостале, изразивши спремност да непосредно служе Турцима.[16] Сазнавши за ову заверу Стефан Лазаревић је строго казнио завереникe, одане турске присталице. Поводом тих догађаја Турци су запретили ратом, па је Стефан Лазаревић био приморан да лично оде Бајазиту како би оправдао своје поступке и поново стекао емирово поверење. У томе је потпуно успео, па му је, према писању Константина Филозофа, Бајазит тада рекао: „Тебе сада сматрам као најстаријег и вазљубљеногa *сина* и јављам пред свима мојима и најисточнијима".[17] Овом, помало неспретном реченицом, саопштава се да је Бајазит поново примио Стефана Лазаревића као вазала и да га је јавно почаствовао тако што му је доделио прво место међу својим вазалима, укључујући и оне „најисточније", тачније, турске вазале у Малој Азији. О свему што се догодило Константин Филозоф још једном и са усхићењем пише, па каже: „Ко је још такво што где чуо или видео? Он, који је дошао крив и готов на смрт, примио је као *син* од цара власт".[18] На основу садржине првог и другог цитата може се с лакоћом приметити да се Стефан Лазаревић као српски владар и турски вазал налазио у положају „сина" емира Бајазита, а овај опет у положају његовог „родитеља", премда је Константин Филозоф с разлогом избегао да употреби сродствене термине „родитељ" или „отац" због тога што је управо Бајазит наредио да се кнез Лазар погуби. Но и поред тога успостављени односи

---

[14] *Константин Филозоф*, Живот деспота Стефана Лазаревића, Превео Л. Мирковић, Старе српске биографија XV и XVII век, Београд 1936, 70; *Ђ. Трифуновић*, Деспот Стефан Лазаревић, Књижевни радови, Београд 1979, 152, 206.

[15] *К. Куев и Г. Петков*, Житието на Стефан Лазаревич по Богишичевия препис, Събрани съчинения на Константин Костенечки, София 1986, 361–429 (даље: Житието на Стефан Лазаревич); *Константин Филозоф*, Живот деспота Стефана Лазаревића, Превео Л. Мирковић, Старе српске биографије XV и XVII век, 41–125 (даље: Живот деспота Стефана).

[16] Историја српског народа II, Београд 1982, 62, 63 (*С. Ћирковић*), 114, 115 (*М. Благојевић*).

[17] Житието на Стефан Лазаревич, 380; Живот деспота Стефана, 66.

[18] Житието на Стефан Лазаревич, 381; Живот деспота Стефана, 67.

између „сина“ и „цара“, „млађег“ и „старијег“ владара, недвосмислено истичу вазални однос, а конкретно потчињеност Стефана Лазаревића емиру османских Турака. У тим временима, према усхићењу Константина Филозофа, могло се то сматрати великим политичким успехом јер је Србија била бар привремено поштеђена од турских напада и пустошења.

Вазални односи одржали су се све до битке код Ангоре 1402. године, где је Бајазит поражен и заробљен, па је у заробљеништву убрзо преминуо. Поразивши Бајазита, Тамерлан је истовремено нанео тежак ударац држави османских Турака, која је запала у дубоку кризу и практично се распала. Између Бајазитових синова, посебно Сулејмана, Мусе и Мехмеда, започела је жестока борба за врховну власт у држави. У насталим околностима Стефан Лазаревић је раскинуо вазалне односе па није извршавао у корист Бајазитових синова ниједну од ранијих обавеза. После битке код Ангоре он је морао оружјем да се пробија кроз Малу Азију до Цариграда, где је од тадашњег византијског цара Јована VII добио титулу деспота.[19] Овим чином он је свима јавно ставио на знање да више не признаје врховну власт Турака. Слабљење и дробљење државе османских Турака довело је до нових промена у фиктивној хијерархији владара и држава. Нагло се изменио и положај Византије, па је византијски василевс могао за кратко и јавно да претендује на највише место у хијерархији владара. Господар европског дела турске државе, султан Сулејман, био је приморан да учини знатне територијалне уступке Византији, па чак и да формално призна врховно старешинство „главног“ византијског цара, тада Манојла II Палеолога.[20] У Галипољском уговору, који је закључен фебруара 1403. године, султан Сулејман назива Манојла II својим „оцем“ (mio pare Paleologo imperador).[21] Према сродственој терминологији Манојло II Палеолог је „отац“, како се у поменутом уговору и помиње, док би султан Сулејман био његов „син“. Успостављени односи били су познати и Константину Филозофу, па он на једном месту пише да цар Манојло и Сулејман „учинише крепко дружељубље, као *отац* са *сином*“.[22] Из наведених података може се закључити да је византијски цар сматран за „старијег“ владара и „оца“, док је турски султан сматран за „млађег“ владара и „сина“, односно царевог вазала.

Некако у исто време Манојло II се измирио са својим синовцем, царем Јованом VII, који је у Манојловом одсуству узурпирао врховну власт па је загосподарио Цариградом. После помирења, Јован VII је добио на управу Солун са околином. Поводом ових догађаја Константин Филозоф пише: „Дође, дакле, грчки цар у царствујушћи град (Цариград), а (цар) Јован покоравајући му се као

---

[19] *Б. Ферјанчић*, Деспоти у Византији и јужнословенским земљама, Београд 1960, 182–187; *С. Мешановић*, Јован VII Палеолог, Београд 1996, 100–102.

[20] О насталим променама исцрпно: *И. Ђурић*, Сумрак Византије, Београд 1984, 121–130; *С. Мешановић*, Јован VII Палеолог, 99–107.

[21] *G. M. Thomas*, Diplomatarium veneto-levantinum, II, New York (repr.) 1966, 290–293. Види и нап. 20. Касније ће (1412) и султан Мехмед I називати цара Манојла II својим „оцем“. Види: *И. Ђурић*, Сумрак Византије, 137 нап. 132.

[22] Житието на Стефан Лазаревич, 389; Живот деспота Стефана, 77.

оцу, склони се у Солун."[23] Из наведеног цитата јасно се види да се Манојло II као „старији" владар и „главни" цар појављује у улози „оца", а цар Јован VII као „млађи" владар у улози „сина". У циљу потпунијег осветљавања назначене проблематике треба истаћи да је Манојло II неколико година раније и формално усинио свог синовца Јована VII, али су њихови узајамни односи пролазили кроз многа искушења.[24] Временом је Манојло II формално постао „отац" и деспоту Стефану Лазаревићу. Догодило се то 1410. године, када је Стефан Лазаревић у Цариграду по други пут добио деспотски венац, овог пута од цара Манојла. Поводом сусрета Манојла II и деспота Стефана, Константин Филозоф каже да је византијски цар „уживао у њему, као у вазљубљеном сину".[25] Мора се приметити да превод оригиналног текста није најуспешнији, али се и из оригинала види, да се византијски цар опходио према српском деспоту као што то чини отац према вољеном сину.[26] Другачије речено, византијски василевс је формално „отац" српском деспоту, а овај је опет његов „син". Овде је реч о идејној супрематији, а не о преузимању тешких обавеза вазала које би Стефан Лазаревић морао да извршава. Из примера који су наведени могло се са сигурношћу закључити да су Манојла II признавали као „оца" султан Сулејман, цар Јован VII, деспот Стефан Лазаревић, а вероватно и неки други, међу њима и султан Мехмед I.

У оружаним сукобима између Бајазитових синова деспот Стефан се понашао као савезник или као противник. Када је дошло до рата између султана Сулејмана и принца Мусе, деспот Стефан је стао на страну овог другог, јер му је Муса упутио позив „да у братско име дође да му помогне, и као да се сам освети за оно што му је" раније учинио Сулејман. Уз све то Муса је обећао Стефану да ће му „оделити и довољан део земље као присноме брату".[27] Упућивање позива у „братско име" и деоба територије са „присним братом" јасно показује да су принц Муса и деспот Стефан као владари били једнаки и равноправни. О неком вазалству нема ни речи. Као што је познато, Муса није поштовао дата обећања, па је деспот Стефан прешао на страну Бајазитовог сина Мехмеда, који је у сукобу са Мусом изашао као победник. Султан Мехмед није заборавио корисне савете и помоћ деспота Стефана, па када је требало ослободити једног угледног

---

23 Житието на Стефан Лазаревич, 389; Живот деспота Стефана, 77. Познато је да се Јован VII није ни брзо ни лако потчинио Манојлу II, како је то поједностављено и сажето констатовао Константин Филозоф. Види нап. 20.

24 О усиновљењу Јована VII од стране Манојла II више: *И. Ђурић*, Сумрак Византије, 82, 83, 92, 93; *С. Мешановић*, Јован VII Палеолог, 84, 85, 92, 93. Изрази да су се Манојло II и Јован VII измирили „као отац и син", на шта упозоравају И. Ђурић и С. Мешановић, не представљају поуздан доказ о извршеној адопцији.

25 Житието на Стефан Лазаревич, 401; Живот деспота Стефана, 94.

26 Константин Филозоф описује сусрет између цара Манојла II и деспота Стефана, па каже да га је Манојло II познавао од раније док је као млад заједно с њим војевао, свакако у Бајазитовим походима, а како га је после много година поново видео: **„и въсъ изливаше се о немъ. еліко бы о сынѣ възлюблен'нѣ"** (Житието на Стефан Лазаревич, 401). У цитираној реченици глагол „изливати" имао је и у XV веку основно значење као и данас, па се могао односити на „сузе радоснице" које је „излио" Манојло II када је поново срео Стефана Лазаревића, свог ратног друга из младих дана.

27 Житието на Стефан Лазаревич, 400; Живот деспота Стефана, 92.

турског војсковођу, султан је рекао: „Ако не добијем од брата мога деспота савет, нећу га пустити.“[28] Наведени цитат недвосмислено показује да је султан Мехмед назвао деспота Стефана „братом“, из чега свакако следи закључак да га је сматрао за једнаког и равноправног владара, а не за свог вазала. До таквих односа је дошло због привременог слабљења турске државе и снажења српске деспотовине, која се определила за чврсту сарадњу са Угарском. Мора се имати у виду и чињеница да су то били погледи Константина Филозофа и средине у којој је деловао.

За разлику од турских султана и византијских царева, којима је српски деспот био или „син“ или „брат“, угарском краљу он је увек „друг“, бар према писању Константина Филозофа. Под појмом „друг“ подразумева се неко ко је раван или једнак, члан исте дружине, а посредно савезник и близак сарадник.[29] „Другарство“ између угарског краља и српског деспота треба условно узети као тачно, пошто је у науци одавно утврђено да је Стефан Лазаревић 1403. или 1404. године постао вазал краља Жигмунда Луксембуршког. Успостављање сарадње између ове двојице започело је 1397. или 1398. године. О томе Константин Филозоф пише како Стефан Лазаревић „по савету неких беше пристао да буде *друг* са Угрима“, али је под великим притиском Турака одустао од тога.[30] После битке код Ангоре деспот Стефан је пристао да буде вазал краља Жигмунда, а по Константину Филозофу „када је нашао да је згодно време да буде друг овоме“.[31] У конкретном случају под појмом „друг“ подразумева се савезник или сарадник и ништа друго. На такав закључак упућује такође констатација Константина Филозофа, да је један од претендената на турски престо упутио позив деспоту Стефану „да му буде друг“, што овај није прихватио.[32] Наведена констатација не оспорава основно значење речи друг, јер је деспот Стефан, као и кнез Лазар и владари из династије Немањића, имао своје „другове“ међу истакнутим српским велможама. Били су то његови најближи сарадници, који су припадали категорији „унутрашњих“.[33]

Исцрпљујући излагање о родитељима, односно очевима, браћи и синовима, треба скренути пажњу да Константин Филозоф на својствен начин помиње и једног „сина“ деспота Стефана, за којег се поуздано зна да није имао деце. Реч је о Стефановом сестрићу Ђурђу Бранковићу (Вуковићу), који се у Константиновом спису чак на два места упоређује са деспотовим „сином“. У науци је

---

[28] Житието на Стефан Лазаревич, 414; Живот деспота Стефана, 109.

[29] *Ђ. Даничић*, Рјечник из књижевних старина српских I, Београд 1863, 73; Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika I, Ed. JAZU, Zagreb 1880–1882, 596–598; Речник српскохрватског књижевног и народног језика II, Ed. САНУ, Београд 1962, 110.

[30] Житието на Стефан Лазаревич, 380; Живот деспота Стефана, 65, 66.

[31] Житието на Стефан Лазаревич, 393; Живот деспота Стефана, 83.

[32] Житието на Стефан Лазаревич, 416; Живот деспота Стефана, 112.

[33] Житието на Стефан Лазаревич, 420; Живот деспота Стефана, 118. На овом месту Константин Филозоф пише о томе да сазнавши за смрт Стефана Лазаревића, „Долажаху *другови* важељеног (тј. Стефана) као по пређашњем обичају, а уједно унутрашњи“. О категорији „унутрашњих“ види: *М. Благојевић*, Државна управа у српским средњовековним земљама, Београд 1997, 292, 293.

познато да је између ујака и сестрића владало непријатељство десетак година, као и да су они по годинама живота били скоро вршњаци. Временом се положај обласног господара Ђурђа Бранковића осетно погоршао, па када се нашао у смртној опасности од Турака који су га тровали и покушали да убију, замолио је своју мајку Мару да га измири са ујаком. Жеља му је била испуњена и према писању Константина Филозофа „деспот га прими као отац са сином многожељеним".[34] Из наведеног цитата лако се може закључити да је деспот Стефан био по рангу старији владар и „отац", док се Ђурађ Бранковић нашао у положају млађег владара и „сина", односно вазала. Бежећи од Турака и после дужег лутања господин Ђурађ се вратио „у своје отачаство и ка у свему изванредном ујаку". Убрзо је између ујака и сестрића успостављена присна сарадња, па поводом тога Константин Филозоф примећује: „И од тада могли су се видети као отац и син радујући се."[35] Природни сроднички односи — ујак и сестрић — неоспорни су, али после наведеног цитата нема никакве сумње да је Ђурађ Бранковић као обласни господар признавао врховну власт деспота Стефана. Временом је сарадња између њих постајала све чвршћа и пошто Стефан Лазаревић није имао деце, одредио је за свог наследника сестрића Ђурђа. Своју одлуку легализовао је на државном сабору који је одржан у Сребреници под Рудником, па је Ђурађ као престолонаследник постао „млади господин".[36] Овај је термин по свом значењу најближи термину „млади краљ". У држави Немањића „млади краљ" је озваничени наследник престола, којем је поверавано да господари Зетом, па је деспот Стефан отпослао „младог господина" Ђурђа у Зету. Није искључено да је на сабору у Сребреници извршена и адопција, односно да је Стефан Лазаревић тада усинио сестрића Ђурђа Бранковића.

О адопцији нема сачуваних непосредних обавештења, али на такву претпоставку упућује чињеница што је Ђурађ Бранковић, као самостални владар Србије, у званичним документима често називао деспота Стефана својим „господином и родитељем".[37] Примери ове врсте релативно су бројни па их не треба појединачно коментарисати, али се на некима треба задржати. Када је господин Ђурађ потврђивао права Дубровчана у српској држави 1428. године, он им је потврдио све „што су имали у прве господе српске и у цара Стефана и у господина светога кнеза Лазара и у светопочивше кира Ефросине и у светопочившега господина и родитеља ми деспота Стефана".[38] Приликом набрајања својих претходника на српском престолу, господин Ђурађ је назвао једино Стефана Лазаревића својим „родитељем". Исто је учинио и у исправи коју је издао Дубровчанима 1445. године, али је овде извршена измена у редоследу владара. Овом исправом деспот Ђурађ такође потврђује Дубровчанима све „што су има-

[34] Житието на Стефан Лазаревич, 406; Живот деспота Стефана, 99. О Ђурђу Бранковићу као вазалу деспота Стефана види: Историја српског народа II, 116, 117 (М. Благојевић).

[35] Житието на Стефан Лазаревич, 407, 509; Живот деспота Стефана, 102.

[36] Житието на Стефан Лазаревич, 417; Живот деспота Стефана, 113.

[37] *С. Новаковић*, Законски споменици, 333, 334, 336, 501–503, 527, 528; *Љ. Стојановић*, Старе српске повеље и писма I/2, 30, 31.

[38] Љ. Стојановић, Старе српске повеље и писма I/2, 13, 15, 17.

ли у прве господе српске и у цара Стефана и у господина и родитеља ми Вука и у господина светопочившега кнеза Лазара и светопочившега и родитеља ми деспота Стефана“.[39] У овом набрајању владара изостављена је кнегиња Милица (кира Ефросина), али је зато одмах после цара Душана (Стефана) поменут отац деспота Ђурђа, Вук Бранковић, као његов господин и родитељ. На крају редоследа владара поменут је и други Ђурђев „господин и родитељ“, деспот Стефан Лазаревић. Не треба посебно ни истицати да је прави отац и „родитељ“ деспота Ђурђа био Вук Бранковић, али он и поред тога истовремено назива својим „родитељем“ и деспота Стефана, који му је био ујак. Помињући истовремено оба своја „родитеља“, деспот Ђурађ је истицао да је легитимни наследник и свог оца и свог ујака, што не искључује могућност да га је ујак усинио, тим пре што су то налагале и спољнополитичке околности.

На основу целокупног излагања може се закључити да је Константин Филозоф прихватао схватања Византинаца о супрематији византијског василевса међу владарима, али и да је такво схватање прилагођавао фактичком стању и средини у којој је живео и писао. Описујући најважније догађаје из живота Стефана Лазаревића, који су се претежно дешавали у источној половини Балканског полуострва, његово казивање омогућава да се конструише хијерархија владара на овом простору. У првим деценијама XV века највише место у хијерархији припада цару Манојлу II Палеологу. Он је по достојанству најстарији владар, па је по духовном сродству „отац“, најпре свом савладару цару Јовану VII, који је као млађи владар његов „син“. Исти степен сродства успостављен је и са турским султанима, најпре Сулејманом, а потом и Мехмедом, који су такође постали „синови“ византијског василевса. Када је Стефан Лазаревић по други пут добио деспотски венац и то од Манојла II лично, византијски цар се и према њему односио као према вољеном „сину“. Таква схватања су била не само прихватљива, већ су представљала и реалност. Византијски „главни“ цар је „отац“, а његови „синови“ су Јован VII, султан Сулејман, султан Мехмед, деспот Стефан Лазаревић, а вероватно и бугарски цар Константин, син и савладар Страцимира Видинског, који се налазио у избеглиштву.[40] Истовремено „синови“ византијског василевса су међусобно „браћа“, па је деспот Стефан оплакивао смрт цара Константина „као приснога брата“,[41] док је опет султан Мехмед тражио савет „од брата мог деспота“ Стефана Лазаревића. Са истим степеном сродства рачунао је и потенцијални турски султан, принц Муса. „Синови“ и вазали византијског цара могли су такође да имају своје „синове“ и вазале. Били су то господари мањих осамостаљених области. Такви су односи успостављени између деспота Стефана као „родитеља“ и Ђурђа Бранковића као његовог „сина“. Прави и природни степен сродства није занемарен, јер је реч о ујаку и сестрићу, али је из политичких разлога предност дата „духовном сродству“. Овде се мора приметити да Константин Филозоф није укључио у постојећу хијерархију владара

---

[39] Види нап. 38.

[40] *К. Јиречек*, Историја Срба I, 334, 338. Види и нап. 41.

[41] Житието на Стефан Лазаревич, 415; Живот деспота Стефана, 111.

угарског краља и немачког цара Сигисмунда Луксембуршког (Жигмунда), можда због Сигисмундове (Жигмундове) припадности Западној хришћанској цркви.

Изложена схватања о сродству владара била су прихватљива и највишим турским достојанственицима. То се сазнаје из једног писма моћног скопског крајишника Есе-бега или Иса-бега, који препоручује својим субашама, кнезовима и примићурима да узму у заштиту једног дубровачког трговца, а такође то препоручује и „слугама": „брата ми херцега али синовьца ми воеводе Петра".[42] Реч је о „слугама" (службеницима) херцега Стефана Вукчића Косаче и војводе Петра II Павловића. Педесетих година XV века Есе-бег је сматрао да је у сваком погледу раван или једнак херцегу Стефану, па га помиње као „брата", док је опет од војводе Петра Павловића моћнији и старији обласни господар, па га ословљава као „синовца". Овде нису у питању вазални односи, већ се јасно истиче разлика између владара у њиховој политичкој и војној снази, као што је та разлика својевремено истакнута између византијског цара Јована V и цара Стефана Душана.

Miloš Blagojević

THE TERMINOLOGY OF KINSHIP AND THE HIERARCHY OF RULERS IN THE WRITINGS OF CONSTANTINE THE PHILOSOPHER AND HIS CONTEMPORARIES

According to the simplified Byzantine idea, which was never discarded, the Byzantine basileus is the God's elected ruler. He is the only legitimate emperor in the world because he is the legitimate heir of Roman emperors. Apart from Byzantium, a series of other sovereign states existed throughout the Middle Ages on the territory of the former Roman Empire. That condition lead to the formulation of a sustainable interpretation of the conjured hierarchy of rulers and states. At the top of the fictitious ladder stood only the Byzantine emperor, and, at its bottom, rulers of the lowest rank to whom the emperor issued "orders". All other rulers were distributed between these two instances along the fictitious ladder of hierarchy, depending on their power and the esteem they enjoyed. At the same time, the Byzantine basileus was also perceived as the "spiritual parent" of the Christian nations and rulers who, on the other hand, depending on their esteemed, boasted varying degrees of "spiritual kinship" with the emperor.

---

[42] *Љ. Стојановић*, Старе српске повеље и писма I/2, 235, 236, Допуне и исправке, стр. 514 бр. 818. О крвном сродству између Есе-бега и херцега Стефана Вукчића Косаче нема никаквих доказа, као ни о сродству са војводом Петром II Павловићем.

These Byzantine concepts were adopted by Stefan Nemanja and his heirs, so that, at times, in medieval Serbia they were real and not fictitious. In the last decades of the XIV century, the power and esteem of Byzantium waned rapidly. The Empire had to take on difficult obligations towards the Ottoman Turks of which she was freed only after the Battle of Ankara (1402). The liberation from demeaning commitments brought on a revival of the ever present concept of ideal supremacy of the Byzantine emperor, especially among rulers in the Balkans. Such ideas were adopted by Constantine of Kostenec, the author of the Vita of Stefan Lazarević, who, however, added certain corrections, conforming them to the views of the Serbian spiritual elite. According to the treaty of Gallipoli, sultan Suleiman accepted (1403) emperor Manuel II Palaiologos as his "father", a fact known also to Constantine the Philosopher, as was later also repeated by sultan Mehmed I. At the time when, in 1410, Stefan Lazarević received for the second time the crown of despotes from Manuel II, relations between the Byzantine basileus and the Serbian despotes were defined as those of "father and son". By those means, Constantine the Philosopher elevates the position of the Serbian ruler to the level once held by king Milutin following his marriage to Simonis. The author of the Vita of Stefan Lazarević took strict care to state the noble rank of the Serbian despotes and thus matched it with those of sultan Mehmed I and the contender to the throne, Musa, who addressed the despotes as "brother". Constantine the Philosopher makes no mistake either when referring to the king of Hungary and emperor of the Holy Roman Empire, Sigismund, whose vassal Stefan was. Regardless, of such ties between the two rulers, Sigismund is never mentioned as the despotes's "parent" but solely as his "comrade"(ally), probably because the Hungarian king belonged to the oicumene of Western and not Eastern Christianity and could thus by no means have been a "spiritual parent" to the Orthodox Serbian despotes.

Зборник радова Византолошког института XXXIX, 2001/2002.
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines, XXXIX, 2001/2002

UDC: 929.52(=773=50) "13/14" Tocco

NADA ZEČEVIĆ

THE ITALIAN KIN OF THE TOCCO DESPOT: SOME NOTES ABOUT THE RELATIVES OF CARLO I TOCCO*

This paper deals with a familial strategy of "using" kinsmen in keeping power and prominence as seen from the case of the family of the Tocco, the rulers of the Ionian islands (XIV–XV c.). A widely-known family narrative and some less-known documentary evidence reveal details on several Italian Tocco who were close to Carlo I (b. c. 1375–1429) in spatial terms, and who, more importantly, played a considerable role in securing useful political alliances for their mighty kinsman of the "Greek" family branch. In addition, regarding new information about one Italian Tocco (Gioanella, the daughter of Carluccio), the paper suggests some more definite conclusions about her genealogical position and conjugal affiliation.

The rule of the powerful Tocco family over the Ionian islands, Epirus and parts of the Peloponese during the fourteenth and fifteenth centuries can be described from several different aspects as the rule of a minority.[1] First, being of Italian origin and Catholic faith, the Tocco were a minority in a region where the majority of the population identified itself as Greek and orthodox.[2] Second, in terms of numbers, the Greek

* I am most grateful to John Harbord, Director of the Language Teaching Centre at the Central European University in Budapest for proof-reading the English version of my paper.

[1] Useful introductory information on this branch of the Italian family of the Tocco in *W. Miller*, The Latins in the Levant: A History of Frankish Greece (1204–1566), London 1908, 307–396. Also, see The Oxford Dictionary of Byzantium, vol. 3, Oxford 1991, 2090. A more recent account of the history of this family was done by *M. Benaiteau*, Una famiglia nobile di origine Beneventana nella 'Romania' medievale: il ramo dei Tocco di Cefalonia, Samnium 61 (1988) 20–32.

[2] My use of the term Italian to denote the Tocco is determined by the geographical realm of their origin, while in terms of their ethnic identity I prefer to use the term Frank/Latin. The term Greek used to denote this branch of the Tocco implies primarily their identification through the geographic realm they inhabited, and is used in order to distinguish them from their kinsmen in the Apennines. The term Greek used here to denote the majority of the regional population (referred to by the local sources as οἱ Ῥωμαῖοι) implies their distinction from other ethnic groups also inhabiting Epirus. Regarding the relationship between the Latins and Greeks on the Peloponese, *Ivan Đurić*, Sumrak Vizantije: vreme Jovana VIII Paleologa 1392–1448 (The twighlight of Byzantium: the epoch of John VII Palaiologos 1392–1448), Zagreb 1989[2], 352, pointed out that in some Byzantine territories the parallel habitation of Latins and Greeks functioned more like a symbiosis rather than a sharp division. Somewhat differently, David Jacoby noted the symbiosis in function alongside the "rupture" from Byzantium to Latin Romania

branch of the Tocco, physically separated from their Italian kinsmen in the time of Leonardo I (fl. 1340s — d. c. 1375), was indeed a small familial group.[3] Therefore the question how they managed to survive in gaining prominence in a foreign environment demands a more thorough consideration. In this paper I shall argue that during the time of their most powerful kinsman, Carlo I (b. c. 1374/5 — d. 1429), one of their methods of keeping their power and prominence was an appropriate "use" of their Italian relatives.[4] Some of these kinsmen, like Leonardo Tocco, are well-known to the present-day scholars dealing with the region.[5] Some, however, come to light from unpublished archival material and require an additional consideration before being regarded in the context of the alliances useful to the Tocco. For this reason, in the first part of my paper I shall deal with the questions of the identity of one such relative, while in the second part I shall demonstrate the most interesting examples of the Tocco strategy of using their Italian kin.

I

The verses of the third chapter of the Tocco Chronicle describe plans of Carlo Tocco, at that time yet-to-become the despot of Epirus, to ally with his neighbour, the Albanian stratiotic captain, Muriki Bua.[6] According to the plan, the verses in-

---

on different levels, in From Byzantium to Latin Romania: Continuity and Change, Introduction to Latins and Greeks in the Eastern Mediterranean after 1204, eds. *B. Arbel, B. Hamilton, and D. Jacoby*, London 1989, 1–44. In the case of Epirus, the sources for the history of this region (such as the Chronicle of the Tocco of Kephalonia, or the Chronicle of Ioannina) seem to deliberately stress the prevalence of sharp divisions rather than a transparent interaction between the Greek population and their foreign rulers (Latins/Franks, Serbs). The use of various identities by the Tocco, as seen best from their titles and signatures, can be regarded as a special political strategy which I deal with in a more detailed manner in my PhD thesis in progress.

[3] As widely known, the first Tocco to appear in Greece was Leonardo's father Guillelmo, mentioned as the governor of Kerkyra 1328–1335. The beginning of their continuous habitation in Greece is, however, connected to Leonardo, who was given the county of Kephalonia and Zakynthos by Prince Robert — and titular Emperor of Constantinople — of Taranto for his military and diplomatic merits (primarily for Leonardo's meditation on the occasion of the Prince's liberation from his Hungarian captivity 1348–1352. The genealogical information on this branch in the Genealogical table of the Tocco, in *D. Nicol*, The Despotate of Epiros 1267–1479, Cambridge, MA 1984[2], 256 (= *Nicol*, Epiros). After the death of Guillelmo, this part of the family was further branched by his sons. Two of these branches became particularly prominent in the subsequent period: the branch of Pietro (residing in Naples, usually considered "Italian") and the branch of Leonardo I (residing in the Greek realm, usually considered "Greek"), cf. *Conte B. Candida Gonzaga*, Memorie delle Famiglie nobili delle provincie Meridionali d'Italia, Naples 1875, 137. The most modern attempt to similarly depict this part of the large Tocco family as a group divided into the "Neapolitan" and "Greek" branches can be found in *V. Del Vasto*, Baroni nel tempo: i Tocco di Montemilleto dal XVI al XVIII secolo, Naples 1995.

[4] An example of Carlo using his closest kin of the Greek branch to secure some of his political steps is found in the well-known wedding of his fraternal niece, Magdalena (Theodora) to Constantine Dragases (at that time yet-to-become the last Byzantine Emperor, 1449–1453), the report of which has remained in the writing of Sphrantzes, see Gregorii Sphrantzes Memorii 1401–1477, ed. *V. Grecu*, Bucarest 1966, 16, 1–3, 24, and 20, 9, 46–48.

[5] Prosopographisches Lexicon der Palaiologenzeit, ed. *E. Trapp*, vol. 12, Vienna 1994, 4.

[6] Cronaca dei Tocco di Cefalonia di Anonimo, ed. with translation into Italian *G. Schirò*, Rome 1975 (= CroToc), 3, 22, 1033–1044, 294.

form us, Carlo Tocco and the Bua chieftain were to become "inseparable friends, enemies of their enemies",[7] and this liaison, called by the Chronicle "the firm alliance and strong love",[8] was strengthened by marriage between one of Carlo's relatives and the brother of Muriki. The verses further inform us that the couple was given as residence by Carlo the fortress of Riniasa, bought a short time before from the Ipikerne brothers.[9] Given the fact that the fortress was an important strategic point for Carlo's actions against the city of Arta, at that time held by his enemy Muriki Spata, it can be concluded that Carlo Tocco counted on this marriage on much broader basis than just a useful alliance.

Apart from these short notes about the marriage of an unnamed Tocco relative to a brother of Muriki Bua, the Chronicle gives no further hint about the identity of this couple. Based on these notes, the editor of the Tocco Chronicle, Giuseppe Schirò, has left the Tocco relative unidentified, though in her husband he recognised Dimo Bua,[10] a figure mentioned by the Tocco Chronicle in some other chapters as truth-loving and wise, "most honourable archont of the Bua kindred",[11] and loyal to Carlo. The Chronicle also recorded that Dimo Bua was given by Carlo for his loyalty in military affairs the fortress of Angelocastron with its surroundings, as well as the places of Acheloi and Katohe.[12] Schirò's identification of Dimo Bua as the husband of the Tocco relative was also based upon the verses which mention a brother of Muriki Bua serving in Carlo's army ("ὁμοίως καὶ τὸν ἀδελφὸν τοῦ Μπούα τοῦ Μουρίκη").[13]

Although at first sight convincing, such an identification still provokes some doubts. First, Dimo Bua was never directly identified in the Chronicle as the brother of Muriki Bua. Second, the account of the chronicle suggests that the Tocco-Bua wedding must have been concluded before Carlo donated Angelocastron and other

---

[7] CroToc, 3, 22, 1036: "νὰ εἶναι φίλοι ἀχώριστοι, ἐχθροὶ εἰς τοὺς ἐχθρούς τους". As from the verses, the alliance was to be directed primarily against Carlo's enemy Muriki Spata, which then also implied the union against Sgouros Bua Spata, as indicated in CroToc, 3, 14, 844, 282, and ibid., 3, 28, 1113–1120, 300. About the Tocco — Spata hostility, see CroToc, the entire chapter 3, 270–306. For documentary evidence about this hostility during 1410, see Acta Albaniae Veneta saeculorum XIV et XV, ed. *J. Valentini*, tome 2, fasciculum 6, Palermo 1967, no. 1530 (March 15, 1410) 23–27; ibid., no. 1600 (September 27, 1410) 86–89. The same documents are found in the earlier editions by C. N. Sathas, ΜΝΗΜΕΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ: Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au Moyen Âge, vols. 1 and 2, Paris 1880–1881, 34–37 (vol. 1) and 234–236 (vol. 2), and François Thiriet, Régestes des délibérations du Sénat de Venise concernant la Romanie, vol. 2 (1400–1430), Paris — La Haye 1959, nos. 1368 and 1392.

[8] CroToc, 3, 22, 1039, 294: "Ὅρκους ἔκαμαν δυνατοὺς καὶ στερεὰν ἀγάπην".

[9] CroToc, 3, 13, 833–839, 282. As from CroToc, 9, 11, 2437–2438, 400, the fortress was located on a hardly accessible place, close to the sea, between Nikopolis and Parga. On Riniasa, see Tabula Imperii Byzantini, vol. 3, ed. *P. Soustal*, Vienna 1981, 250–251. For this topic see futher *K. Jireček*, Die Witwe und die Söhne des Despoten Esau von Epirus, Byzantinisch — neugriechische Jahrbücher 2 (1921): 1–16.

[10] *G. Schirò*, Indice delle persone, in Cronaca dei Tocco di Cefalonia di Anonimo, ed. with translation into Italian *G. Schirò*, Rome 1975, 537, and 578–579.

[11] CroToc, 9, 6, 2289, 390: "ἄρχοντος ἔντιμου πολλὰ ἐκ τὸ γένος τῶν Μπουάδων".

[12] CroToc, 9, 6, 2286–2292, 390–392.

[13] CroToc, 1, 16, 198, 234.

above-mentioned places to Dimo. Consequently, if Dimo had indeed been the husband of the unnamed Tocco relative, his marriage would have been mentioned by the chronicler together with his merits and qualities which he never forgot to stress about Dimo; apparently, he never did so.[14] Moreover, Dimo was referred to only as "of the Bua kin", which does not have to mean *a priori* the confirmation of the direct brotherly ties between Dimo and Muriki, not even any close tie between the two Bua. Third, from the verses about the participation of one brother of Muriki Bua in Carlo's army, one can deduce with certainty only that one Bua brother was engaged as the Tocco soldier, but by no means that it was Dimo Bua, Carlo's faithful man reported by the Chronicle, or the husband of the Tocco relative suggested by Schirò.

The information revealed by a pergamenon of the Tocco family archive,[15] hitherto apparently unmentioned by modern researchers, might throw new light on the identity of the mysterious Tocco-Bua couple mentioned in the Chronicle, and further challenge Schirò's suggestion for its identification. The pergamenon no. 178 (175) contains an *instrumentum* dated May 8, 1418 (of the eleventh indiction),[16] from which we find out that one Tocco kinswoman from Naples lived in his Greek realm when the *instrumentum* was issued and that she was married to a local nobleman of the Bua kindred. The *instrumentum* revealed the given names of the couple — the lady was Gioanella, the daughter of Carluccio Tocco and the sister of Tubia Tocco of Naples, while her husband was identified as nobleman Johannes Bua.[17]

---

[14] For example, CroToc, 9, 6, 2291, 392: "Ηγάπαν τὸν δεσπότη".

[15] The archive of this family was kept in private until 1949 when it was transferred to the Neapolitan State Archives. Its fond, mostly revealing the history of the Neapolitan Tocco between the thirteenth and the seventeenth, also keep documents referring to their relativs of the Greek branch (fourteenth to nineteenth century). This material is of considerable importance for the medieval history of the Greek Tocco branch because it substitutes the documents of the Angevin and Aragon archives of Naples destroyed by the Nazis in 1943. I am most grateful to the archivists of the Neapolitan State Archives for their kind help during my research there (Winter 2001/Spring 2002). The inventory of the archives is published, see Archivio privato di Tocco di Montemilleto, ed. *A. Allocati*, Publicazioni degli Archivi di Stato no. 97, Roma 1978.

[16] Archivio di Stato di Napoli, Archivio privato di Tocco di Montemilleto, Pergamene: Atti notarili, busta 5, no. 178 (175) (May 8, 1418, of the eleventh indiction, issued in St. Maure on Leukas) (following the organisation of the archive, the references to its material henceforth cited as: ASN, ATM, name of fond, number of *busta*, number of document /folio/ with number in brackets denoting its previous inventory numeration, date, place if applicable). This document has also remained preserved in a paper copy of some later period (probably of the seventeenth century), see ASN, AST, Scritture diverse, busta 41, fols. 304r–307r. Minor parts of the copied text differ from that of the original (e. g. casual omission of the prepositions, incorrect use of cases, interpretation of proper names, or the use of abbreviations).

[17] ASN, ATM, Pergamene: Atti notarili, busta 5, no. 178 (175): "… tubiae fratris dictae domine Johannellae". Her identification through husband is seen from: "… Johannella de tocco uxor nobilis viri Johannis bue…". Also, "… voluntate dicti Johannis viri dictae domine Johanellae…". As the document informs, Gioanella and Tubia were the children of Carluccio Tocco of Naples: "… quae bona fuerunt, atque possideret dum vixit in humanis quondam dominus carlucius de tocco, pater dictae Johannellae, ac quondam tubiae fratris dictae dominae Johannellae". The fact that Carlo I communicated in 1411 with Tubia Tocco about some family matters (mentioned to have happened on March 17, 1411 of the fourth indiction [according to the style of Kephalonia] in ASN, ATM, Pergamene: Atti notarili, busta 5, no. 180 [177], dated November 30, 1421, of the fifteenth indiction) suggests that his and Gioanella's father Carluccio was dead by that time. Carluccio Tocco of Naples was documented in ASN, ATM, Pergamene:

According to the *instrumentum*, written in Carlo's residence in the fortress of St. Maure on the island of Leukas, Gioanella and one other Tocco lady[18] had sold to their mighty kinsman Carlo, entitled as the despot of Romania ("Serenissimus dominus Karolus dei gratia despotus Romaniae"), all their immovable property in Naples and its surroundings.[19] Gioanella's husband was involved in the transaction not only by giving his consent, but also as the representative of both ladies during the issuance of the *instrumentum* which confirmed the transaction.[20]

Could the marriage between Gioanella Tocco, daughter of Carluccio of Naples and Joannes Bua be the alliance mentioned by the Tocco Chronicle in his third chapter? There is no open documentary proof of the direct brotherly ties between Joannes Bua and Muriki Bua. However, there is more than one reason to suggest that this was the couple referred to by the Chronicle. Both the Tocco narrative and the *instrumentum* of 1418 refer to a female person who was the relative of Carlo I Tocco married to a kinsman of a local kindred. Likewise, the sources concur in considering the husband of this person to have been of the Bua kindred — had there been another

---

Atti notarili, busta 4, no. 163 (160) (January 21, 1382 of the fifth indiction in Naples). At this moment, I can not determine with precision his genealogical position to Carlo I. His absence from the family genealogies suggests that he was not of the Neapolitan branch (of Pietro) closest to the branch of the Tocco despots. Yet a hint which leads me to presume that Carluccio was in some closer relation to the branch of Pietro comes from the fact that he had a house on the Neapolitan "platea Capuana", where the house of Pietro's offspring was also recorded (for a further reference to this see above n. 16 and below n. 41).

18 As from the *instrumentum* of 1418, the lady was Angela, the widow of Gioanella's brother Tubia: "Angela relicta quondam tubiae de tocco". Also, ibid., "… quae bona fuerunt atque possidet dum vixit in humanis quondam dominus carlucius de tocco, pater dictae Johannellae, ac quondam tubiae fratris dictae dominae Johannellae ac viri ipsius Angelae". The copied version of the quoted part of the *instrumentum*, ASN, AST, Scritture diverse, busta 41, fol. 304r, "quae bona fuerunt, atque possidet dum vixit in humanis quondam Dominus Carlucius de Tocco Pater dictae Joanellae, ac quondam Tubiae fratris dictae Dominae Joanellae ac vir (sic) ipsius Angelae", wrongly suggests that Angela was the widow of Gioanella's father.

19 The *instrumentum* of 1418 informs us that they came into the possession of this property after Gioanella's brother and Angela's husband Tubia died in Naples: "… [bona] tubiae fratris dictae dominae Johannellae ac viris ipsius Angelae et noviter devoluta sunt ad manus ipsarum mulierum Juridice per mortem ipsius quondam tubiae … absque liberis descedentis secundum usum et consuetudinem Principatus Achaye…". As is obvious from the document, the property was located in Naples and its surroundings ("… omnia bona stabilia, actiones, census, et Jura, domos, terras, vineas, strangitas, nucellita, castellanea, massaria, arbores domesticas et siluestras, fontes et cursus aquarum sita et posita in tenimento seu territorie et intus in ciuitate Neapolis, et terra Ottaiani et terra laurei et palmae, et ubicumque locorum sint … et signanter domum unam magnam cum loco ante ipsam, et retro ipsam sitam intus in ciuitate Neapolis in platea Capuana, prope domum gabellae Romanae, et alios suos confines si qui sunt…") which means that it was subject to the direct jurisdiction of the Kingdom of Naples. Despite this and the fact that Carlo Tocco was also the nominal vassal of the Kingdom of Naples, it is important to note that the transfer of the property in 1418 followed the customs of the Principality of Achaya and not the Angevin law enacted in Naples.

20 ASN, ATM, Pergamene: Atti notarili, busta 5, no. 178 (175): "… Et voluntate dicti Johannis viri dictae dominae Johannellae, ibidem presentis, volentis et consentientis eidem coniugi suae, et auctoritatem sibi praestanti in subscripta venditione…". Moreover, the attendance of Johannes Bua at the issuance of the *instrumentum* is attested by his signature: "Ego Johannes de bua praedictis in omnibus interfui et propria manu subscripsi". That Gioanella and Angela had already sold the property before the *instrumentum* was issued is seen from "… videlicet pro ducatis de auro, octingenta iussi et boni ponderis de cunio Venetorum, quos ducatos dictae mulieres confessae fuerunt se recepisse et habuisse tam in auro quam in excambio certum rerum datarum eisdem mulieribus per dominum praefatum…".

female cousin of Carlo I similarly married in the same period into the Bua kindred, the narrator would have probably distinguished between these persons, just as he did with most other people closely affiliated to Carlo I Tocco.[21] Finally, the events mentioned in the chronicle coincide in time with the documentary reference; the document dating 1418 refers to the existence of the marriage which might have been, as reported by the Chronicle, enacted around 1410. In sum, although the conclusive evidence does not exist, there is much to suggest that the unnamed couple which, according to the third chapter of the Tocco narrative, enabled an alliance between Carlo I Tocco and Muriki Bua were Joannes Bua and Gioanella Tocco.

II

Even if not the relative whose marriage enabled the Tocco-Bua agreement, Gioanella Tocco, the wife of Joannes Bua, remains an interesting subject from the aspect of another question, more important in terms of the family's organisation. How did it happen that a kinswoman of a Tocco Neapolitan branch (apparently a side one)[22] found herself in a distant land governed by her mighty relative? Logically, an answer should be sought in the kinship affection. There are indeed documentary references which attest that the links between the Italian and the Greek branch of the family did not loosen with their physical separation. For example, we know of some visits of the Italian relatives to Carlo's court, and there are also indications about some exchange between the kinsmen of the Greek and Italian branches.[23]

There are, however, several examples indicating that the kin affection was not the only reason of the presence of the Tocco Italian relatives in the region ruled by

[21] For some examples of a more precise genealogical identification by the Chronicle, see CroToc, 3, 9, 787–278; 3, 15, 855, 282; 3, 17, 948, 288. *G. Schirò*, Prolegomena II, in *Cronaca dei Tocco di Cefalonia di Anonimo*, ed. with translation into Italian *G. Schirò*, Rome 1975, 137–139, perceived the Chronicle as an autograph text which must have been written before 1429 by a person close to Carlo Tocco (his serviceman or officer), suggesting thus that the occasional distortions of the Chronicle's account, consequently of the perception of the characters mentioned there, were the result of the narrators subjectivity. A different assessment of the Chronicle by *Elisabeth A. Zachariadou*, Οἱ χίλιοι στοίχοι στὴν ἀρχὴ τοῦ Χρονικοῦ τῶν Τόκκο, Ἠπειρωτικὰ χρόνικα 25 (1983) 158–181, according to which the Chronicle is a work by several authors, continuously expanded until the mid-fifteenth century, leads to a different explanation of the account's distortions. If the Chronicle was indeed written by several authors in the period subsequent to Carlo I Tocco, then the distortion of the account could be the result of the different perception of the author(s), but also of the already existing distortion transmitted to them.

[22] See above, n. 17.

[23] *E. Ricca*, La nobilità delle due Sicilie, vol. 3, Naples 1865, 275–276, quoted a document, lost in the 1943 destruction of the Neapolitan archives, of the *Registrum Ladislaui ad ann. 1404*, according to which Guillelmo de Tocco, the son of Pietro, visited his relatives Carlo and Leonardo during his mission to Cyprus. From ASN, ATM, Pergamene: Atti notarili, busta 4, no. 161 (158) (July 19, of the second indiction i Naples), we know that Carlo's father Leonardo donated some shops to his Neapolitan kinsman "Johannoto de Tocco ex Cicco di Tocco". From ASN, ATM, busta 52, fasciculum 7: Scritture diverse, no. 22 (February 11, 1399 of the sixth indiction), some people from Leonardo's lands are found in Naples, related to Leonardo's brother Pietro ("Anna de Kefalonia" receiving 1 ounce of silver from the executors of Pietro's testament). For a reference on a document attesting the Tocco awareness of the kin affection ("affectione sanguinis"), see below, n. 38.

Carlo Tocco, and that this presence should be seen rather as a sign of a more structured relationship, that of the kin solidarity.[24] The above-mentioned Gioanella is found among these examples. According to an edict issued on October 20, 1430[25] by Carlo's widow, Francesca Acciauoli, "Gioanella de Tocci de Neapolis" — apparently the same Gioanella mentioned by the *instrumentum* of 1418 — was about to get married to a Jacob of Ariano.[26] As the second wife of Ariano, Gioanella was mentioned on December 24, 1431 in another edict issued by Carlo's legitimate heir, Carlo II (1429–1448). Significantly, this edict informs us that Jacob's first wife had died, and that she also was one of the Tocco — her name was Angela, and she was identified by the edict as the sister of Carlo II.[27] What lay behind the consent of the Tocco

[24] By the term solidarity I do not mean the most common modern usage which denotes it as a voluntary expression of support, but rather its traditional definition as unity resulting from common interests. My consideration of the Tocco solidarity is based upon numerous medieval examples (e. g. Geoffroy de Villehardouin, Robert de Clari, ceux qui conquirent Constantinople: récits de la Quatrieme Croisade, ed. *N. Coulet*, Paris 1966, 231 and 310). Useful information on some forms and functions of familial solidarity in the Kingdom of Naples is found in *Gérard Delille*, Famille et proprieté dans le Royaume de Naples (XV–XIX s.), Rome — Paris 1985, 42. Moreover, my consideration of this question is inevitably affected by several modern theoretical notions which seem to fit in understanding the medieval cases despite all the differences between the medieval and modern family. These notions are that of "mechanical solidarity" (Durkehim), of the orthodox British descent theory according to which a network of relations in the kin functioned at the level of domestic, interpersonal relationships which cross-cut descent groupings (Fortes), and also of the British neo-structuralist alliance theory according to which the forms of the exchange in society were adopted to political and economic circumstances (Leach).

[25] The document, dated to the ninth indiction and issued in "nostro Palation Cefaloni", was edited by *P. Hiotes*, Ἱστορικά ἀπομνηνονεύματα τῆς νήσου Ζακύνθου, Kerkyra 1899, 624, no. 15:

"Francesca Dei gratia Vassilissa Romeorum che essendo stato congiunto in martimonio il spettabile Jacobo de Ariano con la nobile donna Giovanna sive Gioanella de Tocchi". Francesca's edict was aimed at the arrangement of Giovanella's second marriage. According to it's conditions, in case of Gioanella and Ariano's failure to produce male offspring, Gioanella was to be inherited by Ariano's two sons ("cosi va dischiarando tutti i beni di detta donna Gioanella con dichiarazione e condizione che morendo detta Gioanella senza figliuoli et heredi maschi, restar debbano li beni alli figli di detto Ariano…"). The document specifies neither the age of Ariano's sons at that time, nor whether they were of Ariano's first marriage.

[26] That she was the same Gioanella documented to have been the wife of Johannes Bua in 1418 is concluded from her identification. In both cases she was recognised as the daughter of Carluccio of Naples (in Francesca's edict of 1430: "la nobile donna Giovanna sive Gioanella de Tocchi del signor domino Carluccio de Napoli"; similar identification in the *instrumentum* of 1418, see above, n. 17). In roughest chronological terms, Giovanella's first marriage to Johannes Bua must have ended between May 8, 1418 (when it was documentary mentioned) and October 20, 1430 (when her second marriage was mentioned as being prepared).

[27] The quotation as from *G. E. Typaldos*, Εἰς ἄγνωστος σύγγαμπρος Κονσταντίνου τοῦ Παλαιολόγου, Δελτίον τῆς ἱστορικῆς καὶ ἐθνολογικῆς ἑταιρείας τῆς Ἑλλάδος 9 (1926) 530–531 (= Typaldos): "Tam concessis et obtenitis sibi ratione coniugii nostrae quondam dilecti sororis Angele, quam concessis ac detentis sibi ac promissis ratione alterius coniugii Reverendissimae consangiunae nostrae Dominae Joane alias Joanelle de Tocco…". Angela, mentioned in this document as the sister of Carlo II Tocco, that is the daughter of Leonardo II, is not found among Leonardo's children mentioned by Francesca Acciauoli in her letter to Nerio de Donato Acciauoli (1424), see *J. A. C. Buchon*, Nouvelles recherches historiques sur la Principauté française de Morée et ses hautes Baronnies, vol. 2, Paris 1843, no. 63, 283. As from another document quoted by Typaldos, 527–8 (edict issued by Carlo I on November 3, 1428 in Ioannina), Angela was married to Jacob Ariano whom the document thus entitled as "our most beloved nephew". Another document issued by Carlo I on August 1, 1424 in Ioannina, as from Typaldos, loc. cit., addresses Ariano with no reference to their family relationship, which leads to the conclusion

chieftain to Gioanella, a more distant relative of an Italian branch, concluding her second, incestuous marriage with the widower of the main Greek branch?[28] The references to the quality of Jacob's service and loyalty rendered to the family, mentioned on more than one occasion,[29] suggest that the matter should not be understood as a provision of security for Gioanella, but rather an attempt to keep in the family an important person as Jacob of Ariano was.[30]

Another example of the strategical usefulness of the Italian relatives comes from the Tocco narrative. Leonardo was the son of Guillelmo (who was the son of Pietro, chieftain of the Neapolitan Tocco), and according to the Chronicle, he was brought up at the court of Carlo I because at some point Carlo planned to make him his heir. His military involvement in Carlo's army was also reported in the verses.[31] The Tocco narrative gives one more suggestion about the role of Leonardo in ensuring Carlo's political interests. According to the verses, Leonardo was married to the daughter of Nerata (Eudokia Balšić), the wife of Muriki Spata.[32] The marriage was

---

that Ariano's first marriage was concluded after this edict was issued. Thus, the chronological indicators to Ariano's first marriage would be the following: the *terminus ante quem non* for the conclusion of his marriage with Angela is August 1, 1424; the marriage was enacted on November 3, 1428; Angela must have died in the period between November 3, 1428, and October 20, 1430 when Jacob was directly mentioned as a widower.

28 As widely known, the medieval cannon law regulations forbade marriage until the seventh (theoretically, until the twelfth) degree of consanguinity. However, many examples reveal that these regulations were frequently violated (for an example close to the Tocco, see CroToc, 7, 12, 2021–2024, 370, and 3, 4, 712–718, 272, about Muriki Spata marrying his daughter to the son of Esau de Buondelmonti, who some time before that had married Muriki's mother). The idea that Jacob's second marriage was incestuous is supported by the fact that Carlo I perceived him a relative (as seen from Jacob's identification 1428, obviously because of his marriage with Angela, he was referred to as "nephew").

29 In Carlo's edict issued on August 1, 1424, Ariano's service to Carlo was explicitly mentioned (for this service Ariano was given by Carlo some property on Kephalonia); the same was done in the edict of November 3, 1428 ("our liege"). In addition, the edict of Carlo II, also mentioned him as important for the military affairs ("ob … militis dignitatem"). For the use of the term *ligius* ("λίζιος") denoting a feudal tenant or a vassal in Frankish Greece, see The Chronicle of Morea: a history in political verse relating the establishment of feudalism in Greece by the Franks in the thirteenth century, ed. *J. Schmitt*, London 1904, 1869, and 2562.

30 Several documentary references suggest Ariano's noble status. Carlo's edict of 1428, entitled him "sebastos" and "knight". The edict of Carlo II of 1431 referred to his rank as to one of "insignem nobilitatis". Francesca's edict of 1430 suggests the same with the term "il spettabile". Yet none of these references confirms the highest level of nobility as suggested by Typaldos, 532–533, according to whom Jacob Ariano was the son of William of San-Superano, who, apart from being the prince of Achaya, was also important for his links with the famous Villehardouin family. Typaldos' arguments, namely the transmission of the name of Jacob in the Sabrano (that is, according to Typaldos, San-Superano) family, as well as the "similarity" (as he sees it) between the references to the origin of Ariano and Sabrano, do not seem particularly convincing in linking Jacob of Ariano with the San-Superano family, and seem rather to have been grounded on Typaldos' wish to stress the nobility of his own family, which he traced back to Ariano, and thus to the San-Superano.

31 CroToc, 9, 18, 2582, 410 — 2585, 412, for Leonardo's role in Carlo's plans. A reference about Leonardo's military service to Carlo in CroToc, 9, 19, 2590–2592, 412. A document of the family archive, ASN, ATM, Pergamene: Atti notarili, busta 5, no. 173 (170) (July 14, 1408, of the first indiction, in Manfredonia) mentions "Nardo" as third in order among Guillelmo's sons (the first-born Pietro was followed in mention by Algiasio, Nardo and their sister Cobella).

32 Nerata was the sister of George Balšić and the half-sister of Mrkša Žarković. On her see *G. Schirò*, Evdokia Balšić Vasilissa di Gianina, Zbornik radova Vizantološkog instituta 8/2 (Mélanges G.

concluded after Muriki died, and Nerata, unpopular among her subjects, was expelled from Arta; the *terminus post quem non* for the conclusion of this marriage seems to have been, as suggested by the Chronicle, the conquest of Arta by Carlo I (1416).[33] There is no doubt that the marriage was a political act, because the conjugal alliance with the widow — even an expelled one — of the master of Arta, should have brought to Carlo the legitimacy of his claims to the city which was the symbolic capital of Epirus. However, all this information appears only in the narration of the Chronicle, and there is no documentary evidence to support it. A suspicion about the Chronicle's accuracy in reporting the events with regard to Leonardo becomes particularly strong because it contains another version of the same events, according to which the bridegroom of Nerata's daughter was not Leonardo but Carlo's illegitimate son Ercole.[34]

The third example of the Tocco strategy of using their Italian kin — the one supported both by the documents and the family narrative — is connected to Leonardo's brother Algiasio. The Tocco Chronicle mentioned his presence in Carlo's lands as well as his participation in Carlo's campaigns.[35] The documents confirm it and, in addition, seem to suggest Carlo's protection when Algiasio rebelled against the Neapolitan court.[36] Moreover, a less known documentary evidence, attests to unu-

---

Ostrogorsky) (1964): 383–391. The reference on her unpopularity among the local population, CroToc, 7, 12, 2025, 370, and 7, 16, 2086, 374.

33 CroToc, 7, 16, 2086, 374. As from CroToc, 9, 20, 2604, 412, Nerata found refuge on Corfu. CroToc, 9, 20–21, 2597–2628, 412–414, reporting that the wedding of Leonardo took place in the despotic palace of Ioannina, and thus further suggesting that it was concluded after Carlo was entitled despot by the Byzantine emperor in 1415, indicates a more precise time frame — its *terminus post quem* into 1415 and its *terminus post quem non* into 1416 (for a reference on a more precise date, see *G. Schirò*, Manuele II Paleologo incorona Carlo Tocco Despota di Giannina, Byzantion 29–30 (1959–1960) 223–227. Interestingly, just like the Tocco-Bua couple of the third chapter, Leonardo was also reported by the Chronicle to have resided in the fortress of Riniasa, CroToc, 9, 19, 2593–2596, 412 (in his case, though, the Chronicle specified that Leonardo had received the fortress before his marriage was concluded, not after like the Tocco-Bua couple). The importance of Riniasa becomes even greater, if we take into consideration the Chronicle's reference to a third couple residing there. CroToc, 7, 8, 1982–1993, 368, tells about the brother of Muriki Spata, Carlo, who married one of Carlo's illegitimate daughters. *Nicol*, Epiros, 173, noted this frequent change and explained it with the fortress' strategic importance. The Chronicle mentioned the inconstancy of the inhabitants of Riniasa (e. g. CroToc, 7, 8, 1991–1993, 368) which could also be the reason why Carlo donated it to the couples close to him, hoping thus to ensure the stability of the place.

34 CroToc, 9, 22, 2629–2641, 414. The author of this chapter does not reveal his sources of knowledge of the events, but from the fact that he can not distinguish the truth between two versions of the event, it is clear that he did not witness it himself.

35 CroToc, 6, 12, 1756, 350: "Τζιάσαν τὸν ἔλεγαν".

36 The presumption that Algiasio's apostasy from the Neapolitan court might have happened around 1418 comes from a hint documented in ASN, ATM, Pergamene: Privilegi, no. 46 (44) (October 29, 1420, of the thirteenth indiction, in Naples) where Queen Joann invited Algiasio to "rejoice" with her in the greatness of the Kingdom. A more certain sign of Algiasio's rebellion which must have fallen surely before 1425 is found in ASN, ATM, Pergamene: Privilegi, no. 47 (45) (July 20, 1425 of the third indiction, in Aversa), when Algiasio was pardoned by the Queen and restored to all of his honours, dignities and feudal possessions. Judging from a copy of another similar pardon, Algiasio, with his brother Leonardo, rebelled again against the Court some time between 1425 and 1434, see ASN, ATM, Scritture diverse, busta 33, fols. 38r–39v (September 30, 1434, of the fourteenth indiction in Naples).

sually strong signs of Carlo's attachment to Algiasio. A pergamenon of the family archives no. 179 (176) issued at Carlo's court in Ioannina („apud civitate Jaline") on June 21, 1418 (of the eleventh indiction),[37] informs us that Algiasio was given the property in Naples and its surroundings which Carlo had previously bought from Gioanella and Angela in May 1418. Kin affection („affectione sanguinis") was mentioned among the motives for the donation, but also Algiasio's service, further clarified as military, and other merits to Carlo.[38] In other words, Carlo favoured Algiasio because of their kinship, but at the same time, he also paid Algiasio's military engagement. Another reason to believe that Carlo was „buying" the services of his kinsman Algiasio comes from a phrase in the donation document, according to which Algiasio, in return for the donated property, was to serve his relative in future and never to turn against him „neither in public nor in secret".[39]

As already mentioned, buying Algiasio's services, Carlo gave him the property which he had acquired "for himself, and his posterity" from Gioanella and Angela a few weeks before. As all the property was concentrated in Naples and its surroundings,[40] it seems that the future loyalty of Algiasio was supposed to surpass his military engagements in Carlo's local compaigns in Greece and serve the Tocco despot on the Italian soil, that is in the Kingdom of Naples. This conclusion is further supported by the fact that on April 28, 1418, that is, less than two months before Carlo's donation to Algiasio, Algiasio received some other property in the Apennines. This was, as "signs of love" from his brother Leonardo, a part of their paternal inheritance, located — just like the property of Gioanella and Angela — in Naples and its surroundings.[41] When this is added to the fact that some time after all this Algiasio

[37] ASN, ATM, Pergamene: Atti notarili, busta 5, no. 179 (176). A copy of the document, found in ASN, ATM, Scritture diverse, busta 41, fols. 98r–100r, reads differently as "apud civitate Jalitie". Another copy in ASN, ATM, busta 39, fol. 92r.

[38] ASN, ATM, Pergamene: Atti notarili, busta 5, no. 179 (176): "… utilia, grata, et obsequita seruitia praestita sibi et Impensa per [the copy mentioned above, n. 37 does not contain this preposition] Alguasium de tocco dilectum nepotem suum … consideratione igitur seruitione ipsius [of Algasius], nec minus alios donatura sibi [to Carlo by Algasius] merita…".

[39] Ibid.: "seruare, et custodire perpetuo, et numquam contra ipsum [Carlo] venire de Jure vel de facto, per se … publice vel oculte".

[40] Carlo's donation to Algiasio, as well as the above mentioned *instrumentum* of 1418 which legalised Carlo's acquisition of Gioanella's property both mention these Neapolitan surroundings as having been "terra ottayani et terra lauri et palmae".

[41] ASN, ATM, Pergamene: Atti notarili, busta 5, no. 177 (174) (April 28, 1418, of the eleventh indiction, in Arta): "… [Leonardo] donavit irrevocabiliter inter vivos, tradidit, et assignavit … egregio viro Angasio de tocco suo germano … in civitate Neapolis in platea capuana medietatem unius domus, quae fuit quondam praefati homini Gugliellmi eorum genitoris prope artesanorum prope Ecclesiam… Neapoli prope viam publicam et alias confines. Item medietatem casalium seu casamentorum in dicta civitate Neapolis prope marinano et prope viam cariano [caviano?], item et omnia in dicta civitate Neapolis in vico seu in viario Sancti Georgij medietatem casalium seu casamentorum prope viam publicam et alias confines in omnibus Juribus, introitibus, et extractionibus". Cobella, the sister of Algiasio and Leonardo, was mentioned as using a part of this property. The document remained also preserved in a copy, which, however, is problematically dated to 1428, see ASN, ATM, Scritture diverse, busta 41, fols. 244r–245r. The facts that Algiasio received, in less than two months, property in Naples from two different sources (from his closest family and from his more distant kinswomen), and that some parts of this property were close to each other (Gioanella's house was on the Capuan square just like the

was mentioned to have restored to favour at the Angevin Court of Naples, it is not difficult to presume that Carlo supported Algiasio because he wanted to secure a reliable connection at the Neapolitan court.

* * *

To conclude, both the narrative and documentary evidence indicate that the spatial distance between the Italian and the Greek Tocco branch was perceived a less limiting factor than one might presume today. The cases of presence of the Neapolitan relatives at the court of Carlo I Tocco, implying a certain degree of family affection and frequency of contacts, all demonstrate that these links in fact remained strong despite the physical separation of the branches. In addition, the cases of Gioanella, Leonardo and Algiasio also demonstrate that these contacts were seen in terms of the most sophisticated kindred solidarity which satisfied both their personal interests and the political interests of their powerful relative in Greece. As noted at the beginning, the Greek Tocco were a small group of foreign origin in the Greek region they governed. There is no doubt that the lack of kin presented a difficulty for them, particularly in the field of military affairs and diplomacy. From this aspect, the engagement of their Italian relatives in useful marital alliences, loyal military service and perhaps even in a medieval way of lobbying for the Tocco despot at the Neapolitan court, seems an especially a pragmatic way of turning such a difficulty into an advantage.

Нада Зечевић

ИТАЛИЈАНСКА РОДБИНА ДЕСПОТА ТОКА: НЕКОЛИКО НАПОМЕНА О РОЂАЦИМА КАРЛА I ТОКА

У раду се разматра стратегија коришћења родбинских веза ради стицања и одржања моћи и високог положаја, посебно изражена, када је реч о породици Токо, у време Карла I (с. 1375–1429). Подаци које нуди изворни материјал — добро позната анонимна породична хроника у стиху и мало или нимало познат документарни материјал — нуде могућност да се неки аспекти ове стратегије сагледају у примерима неколико рођака из италијанског огранка Токо, који су сви у отприлике исто време (друга декада XV века) боравили у Карловим области-

house of Algiasio's father), as well as the fact that Carlo gave Gioanella's property to Algiasio almost immediately after he bought it, all seem to suggest that Algiasio Tocco was favoured by Carlo more than other Italian relatives.

ма. Леонардо и Алђасио, синови Ђуљијема Тока из Напуља, представљали су Карлу I, рођаку из породичног огранка који је владао јонским острвима и Епиром, ослонац у војним питањима, обезбеђивању корисних савезништава путем брака, а вероватно и у обезбеђивању политичке подршке на напуљском двору. Купопродајна трансакција везана за Ђованелу, кћерку Карлучија Тока из Напуља, такође је један од примера обезбеђивања брачних савезништава корисних за Карла I, а вероватно му је обезбедила оданост другог италијанског рођака (горепоменутог Алђасија). Осим детаљних података о трансакцији, документ о овој купопродаји (1418) отвара и простор за нове претпоставке о идентитету и генеалошкој позицији Ђованеле и њеног првог мужа, Јована Буе. Степен доприноса напуљских рођака политици Карла I Тока свакако је потребно сагледати кроз чињеницу да је грчки огранак ове породице био малобројан и, у време Карла I али и касније, не нарочито популаран у највећем делу становништва области којима су владали.

Зборник радова Византолошког института XXXIX, 2001/2002.
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines, XXXIX, 2001/2002

УДК: 75.052.046.3.033.2(497.11)

ТАТЈАНА СТАРОДУБЦЕВ

ПРЕДСТАВА СТАРОЗАВЕТНОГ ВЕСЕЛЕИЛА У ОЛТАРУ РАВАНИЦЕ

У олтару храма у Раваници налази се старозаветни праведник који се може идентификовати као градитељ Скиније Веселеил. Он је изузетно ретко приказиван, теолози му нису посветили много пажње, али је с много разлога укључен у веома пажљиво осмишљен програм сликарства светилишта којим доминирају суптилно исказане теолошке мисли.

У олтару раваничке цркве, северно и јужно од представе Причешћа апостола, на чеоној страни пиластара који одвајају апсиду од протезиса и ђаконикона, налазе се две фигуре старозаветних праведника. Од сцене Причешћа апостола одвојене су фигурама архијереја који у левој руци носе затворен свитак, а десном на њих указују. Северно стоји Мелхиседек **ме(льхисе)дек(ь)**, старац дуге косе и уске браде у хитону и химатиону са украсом од бисера и драгог камења на мишицама, приказан како обема рукама носи широки плитки суд са четири хлеба и високом уском посудом за вино. Јужно се види човек кратке косе и обле браде обучен у хитон и химатион, благо окренут према олтарској апсиди, који држи у рукама округли предмет са допојасном представом Богородице са малим Христом на грудима начињеном у сивом гризају. Поред његове главе очувани су делови натписа **праведьні весел** (...) (сл. 1).

Овај праведник до сада није привукао посебну пажњу и ретко се помиње у литератури. Владимир Р. Петковић, који није имао прилике да фреску види изблиза, помишља да је то можда Гедеон са руном,[1] док га Радомир Николић[2] и Бранислав Живковић,[3] према остатку натписа, означавају као праведног Весела. Ранија мишљења ваљало би размотрити. Не би се могло прихватити да је ово Гедеон, јер његов изглед не одговара опису овог пророка из

[1] *В. Р. Петковић*, Манастир Раваница, Београд 1922, 64; *исти*, Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа, Београд 1950, 274.

[2] *Р. Николић*, Три моравска манастира — Three Morava Monasteries (Манасија — Раваница — Каленић), Београд 1966, 23.

[3] *Б. Живковић*, Раваница. Цртежи фресака, Београд 1990, 16.

Сл. 1. Праведни Веселеил, цртеж Б. Живковић

Ерминије,[4] нити његовим ликовима у средњовековном сликарству;[5] он не носи руно, а остаци натписа указују да се свакако не ради о Гедеону. С друге стране, одређивање на основу очуваних делова натписа као Весела не може се одржати, јер се личност оваквог имена у Светом писму не помиње. Његово смештање у олтар и постављање уз Причешће апостола, а наспрам праведног Мелхиседека, и натпис који га означава као праведника указују да се ради о старозаветној личности која је на неки начин везана за богослужење.

Праведни Мелхиседек, по Старом завету и Посланици Јеврејима,[6] био је свештеник Бога вишњега, изнад левитских свештеника, а у себи је носио јединство краљевског и свештеничког достојанства и приносио је на жртву хлеб и вино, као што је касније објавио Христос на Тајној вечери када је причестио апостоле и постао „свештеник вавијек по реду Мелхиседекову“.[7]

Изглед старозаветне личности на јужној страни и предмет који носи не пружају довољне основе за идентификацију, али остатак натписа са почетком имена указује да би то могао бити праведни Веселеил. Он се помиње неколико пута у Другој књизи Мојсијевој (Излазак)[8] као син Урије из племена Јудина кога је Господ позвао и дао му мудрости, разума, знања и вештине да начини Шатор сведочанства.

---

4 Ερμηνεία της ζωγραφικής τέχνης, ἐκδ. Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, Петерсбург 1909, 146, 174; *Н. Бркић*, Технологија сликарства, вајарства и иконографија, Београд 1984, 177.

5 Упор. *Ј. Радовановић*, Руно Гедеоново у српском сликарству XIV века, Зограф 5, Београд 1974, 38–43.

6 Прва књига Мојсијева 14: 18; Пс. 109 (110): 4; Посланица Јеврејима 5: 6, 10; 6: 20; 7: 1, 9–11, 15; 17: 21.

7 Посланица Јеврејима 17: 21; *Ј. Поповић*, Догматика православне цркве II, Београд 1980, 338–432; *Е. Чарнић*, Питање „александринизма“ Посланице Јеврејима, Богословље, св. 1, Београд 1958, 27–38; *исти*, Питање „филонизма“ Посланице Јеврејима, Богословље 2 (1958) 9–25; *J. Danièlou*, Bible et liturgie, La théologie biblique des Sacrements et des fêtes d'après les Pères de l'Eglise, 2e édition revue, Paris 1962, 196–201; *J. Jungmann*, The Place of Christ in Liturgical Prayer, London — Dublin 1965, 75–78, 239–249; *Е. Чарнић*, Архијереј по реду Мелхиседекову, Богословље XVII (XXXII), Београд 1973, 17–42; *исти*, Архијереј по реду Мелхиседекову, Богословље XVIII (XXXIII) (1974) 17–46. Упор. и *Д. Војводић*, О ликовима старозаветних првосвештеника у зидном сликарству с краја XIII века, Зборник радова Византолошког института (= ЗРВИ) XXXVII, Београд 1998, 141–142, 146 и нап. 87.

8 Друга књига Мојсијева 31: 1–5; 35: 30; 36: 1–2; 37: 1; 38: 22. Помиње се и у родослову у Првој књизи дневника, 2: 20.

Праведни Веселеил није често приказиван. Он се не слави у Календару цариградске цркве,[9] ретко се наводи у теолошким енциклопедијама и речницима, а и кад се појави, о њему се пружају само основни подаци из библијских текстова,[10] док се у оним посвећеним иконографији чак и не помиње.[11] Колико је познато, представљен је само у четири рукописа који су настали од IX до XII века.[12]

У рукопису Sacra parallela (Paris. gr. 923), флорилегију са наводима библијских и патристичких текстова који се већином приписују Јовану Дамаскину, налази се на fol. 335v уз текст Друге књиге Мојсијеве 31: 1–4. Приказан је до појаса као човек седе косе и браде у хитону и химатиону, руку покривених и подигнутих у лактовима, а одмах изнад његове главе је мала кружна грађевина која означава Скинију.[13] У псалтиру из светогорског манастира Пантократора, број 61, Веселеил је представљен на fol. 165r у оквиру илустрације стихова псалма 113: 12–16. У средини ове необичне сцене стоји цар Давид. Десницом чини гест одбијања према Јовану Граматику који подиже руке у правцу два идола смештена у углу слике. Левом Давид благосиља Веселеила који је приказан као човек нешто дуже тамне таласасте косе и обле браде, обучен у дуге чакшире и тунику са огртачем пребаченим преко левог рамена. У левој руци држи свитак, симбол своје мудрости коју помиње Свето писмо, десном додирује уста, а изнад његове главе види се Скинија.[14] Веселеил се налази и у две књиге октатеуха. У рукопису из

[9] Помиње се само 13. августа — Спомен преподобне царице Ирине. Cf. Propyleum ad acta sanctorum novembris. Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae e codice sirmondiano adiectis synaxariis selectis, opera et studio Hyppoliti Delehaye, Bruxellis 1954, 889 30.

[10] Encyclopédie théologique I, Paris 1850; Polnyj pravoslavnyj bogoslovskij enciklopedičeskij slovar', Tom I, Variorum Reprints, London 1971, 482; *J. Comay*, Who is Who in the Old Testament. Together with the Apocrypha, London 1973, 71.

[11] Reallexikon für Antike und Christentum, Band II, Stuttgart 1954; *D. Heinrich Laag*, Wörterbuch der Altchristlichen Kunst, Kassel 1959; *K. Wessel*, Reallexikon zur Byzantinischen Kunst 4, Stuttgart 1964; Lexikon der Christlichen Ikonographie 1, Herder 1968, 5, Herder 1973.

[12] Иако се појављује у два рукописа IX века, колико се за сада зна, помиње се само у једном тексту из тог периода, у писму три источна православна патријарха цару Теофилу, из априла 836, које даје кратку скицу развоја иконоклазма и описе мозаика и слика. Cf. *A. Vasiliev*, The Life of St. Theodore of Edessa, Byzantion. International Journal of Byzantine Studies, Vol. XIV, Fascycle 1, 1942–1943, Boston 1944, 216–225; *Ch. Walter*, „Latter-day" Saints and the Image of Christ in the Ninth-century Byzantine Marginal Psalters, Revue des études byzantines (= REB) 45, Paris 1987, 220; The Letter of the Three Patiriarchs to Emperor Theophilos and Related Texts, edited by J. A. Munitiz, J. Chrysostomides, E. Harvalia-Crook, Ch. Dendrinos, Camberley, Surrey 1997, XIII–XIV, XVIII, 32.

[13] *J. Osborne*, A Note of the Date of the Sacra Parallela (Parisinus Graecus 923), Byzantion LI/1, Bruxelles 1981, 316–317, датује рукопис у другу половину IX века; *E. Revel-Neher*, L'arche d'alliance dans l'art juif et chrétien du second au dixième siècles, Le signe de la rencontre, Paris 1984, 149–150, Fig. 66; *ис͞та,* On the Hypothetical Models of the Byzantine Iconography of the Ark of the Covenant, у: Byzantine East, Latin West. Art-Historical Studies in Honor of Kurt Weitzmann, Princeton 1995, 408 и нап. 32.

[14] *S. Dufrenne*, Une illustration „historique", inconnue, du psautier du Mont-Athos, Pantocrator No 61, Cahiers archéologiques (= CA) XV, Paris 1965, 83–95; *ис͞та*, L'illustration des psautiers grecs du Moyen Age, Pantocrator 61, Paris. grec. 20, British Museum 40731, Bibliothèque des Cahiers Archéologiques I, Paris 1966, 34–35; *S. Feber*, The Temple of Solomon in Early Christian and Byzantine Art, у: The Temple of Solomon. Archeological Fact and Medieval Tradition in Christian, Islamic and Jewish Art, Edited by J. Gutmann, Ann Arbour, Michigan 1976, 33–34; *E. Revel-Neher*, L'arche d'alliance, 175–178; *Ch.*

Ватиканске библиотеке Vat. gr. 747, из XI века, на fol. 120v, уз текст Књиге Изласка 35: 30, тка завесу за Скинију, а представљен је као човек густе праве кратке смеђе косе раздељене са стране и кратке обле браде.[15] У октатеуху из Цариграда Seraglio, cod. 8, из XII века, на fol. 261r, види се на илустрацији 36. главе Друге књиге Мојсијеве како шије свештене одежде. То је човек смеђе густе и равне косе са раздељком са стране и кратке обле браде.[16]

У овим књигама Веселеил није приказан на исти начин. У рукопису Sacra parallela је старац, у псалтиру човек средњих година кратке обле браде и дуже таласасте косе, док је у октатеусима његова коса краћа, густа и равна, раздељена са стране. Његов опис не налази се у познијој Ерминији, а изгледа да су сликари имали потпуну слободу у представљању овог праведника, те је првенствено важно трагање за разлогом појаве тог ретко приказиваног светитеља.

Његово место у светилишту раваничког храма, као градитеља Скиније, потпуно је оправдано. Представа старозаветног Шатора сведочанства среће се у припратама, а најчешће је смештана у олтарски простор.[17] У најранијим тумачењима и коментарима она је виђена као праслика Небеске Скиније, као светилиште у коме се Хистос жртвује и врши жртву, затим, нарочито у химнографији и омилитици, постаје символ Богородице,[18] а доцније се појављују и тумачења која је везују за евхаристију и објашњавају у литургијском контексту,[19] те је постављање представа Скиније у најсветији део храма, олтарски простор, оправдано њеном вишеслојном символиком.

У простору светилишта Скинија је представљена у Протатону на Светој Гори,[20] у Грачаници[21] и Дечанима[22] у Србији, цркви у селу Лихни у Грузи-

Walter, „Latter-day" Saints, 214, 220; *М. Глигоријевић-Максимовић*, Скинија у Дечанима. Порекло и развој иконографске теме, у: Дечани и византијска уметност средином XIV века, Међународни научни скуп поводом 650 година манастира Дечана, септембар 1985, Београд 1989, 325–326.

15 *K. Weitzmann, H. L. Kessler*, The Frescoes of the Dura Synagogue and Christian Art, Dumbarton Oaks Studies (= DOS) XXVIII, Washington D. C. 1990, 57, fig. 85. За датовање — *J. Lowden*, The Octateuchs. A Study in Byzantine Manuscript Illustration, University Park, Pennsylvania 1992, 2, 15, 121–122.

16 *Т. Успенский*, Константинопольский серальский кодекс восьмикнижия, Известия Русского археологического института в Константинополе, София 1907, 149, табл. XXIV, 146; За датовање — *Lowden*, The Octateuchs, 2, 24–25, 122.

17 *М. Глигоријевић-Максимовић*, Скинија, 331.

18 *S. Der Nersessian*, Program and Iconography of the Frescoes of the Parecclesion, у: The Kariye Djami, Vol. 4, Studies in the Art of the Kariye Djami and Its Intellectual Background, Princeton, New Jersey 1975, 311–313, 338–343; *Th. F. Mathews*, The Epigrams of Leo Sacellarios and an Exegetical Approach to the Miniatures of Vat. Reg. Gr. I, Orientalia Christiana Periodica (= OChP) XLIII, Roma 1977, 103–111; Опсежан преглед тумачења Скиније дала је *E. Revel-Neher*, L'arche d'alliance, 44–61, а потом *М. Глигоријевић-Максимовић*, Скинија, 320–324; *A. Kniazeff*, La Mère de Dieu dans l'Eglise orthodoxe, Paris 1990, 157–159, 168–169, 188; *Д. Војводић*, О ликовима старозаветних првосвештеника, 136.

19 *Th. F. Mathews*, The Epigrams, 108–111.

20 *G. Millet*, Monuments de l'Athos I, Les peintures, Paris 1927, pl. 32/3.

21 *Б. Тодић*, Грачаница, Сликарство, Београд — Приштина 1988, 113, 142, 181, сл. 27; *Б. Живковић*, Грачаница. Цртежи фресака, Београд 1989, VII Олтарски простор (странице нису нумерисане).

ји,[23] Мојсијевој капели у манастиру Св. Катарине на Синају,[24] храму Св. Николе у Куртеа де Арђеш у Румунији[25] и у цркви Преображења у Зарзми у Грузији.[26]

Уз Шатор сведочанства обично су насликани Мојсије и Арон, а у Скинији се налази трпеза на којој су ковчег завета и стамнос, понекад плоче завета, менора и други култни предмети,[27] а врло често је на њима представљен медаљон са попрсјем Богородице.

Символика Богородице као Ковчега завета снажно је изражена не само у егзегези и химнографији празника у славу Матере Божије, нарочито Ваведења,[28] већ и у Богородичином Акатисту који се пева на јутрењу после шесте песме канона у суботу пете седмице Ускршњег поста. У дванаестом икосу каже се: „Опевајући твој пород, славимо те сви као живи храм Богородице; јер Господ који све држи руком, уселивши се у утробу твоју, освети, прослави и научи све да ти кличу: Радуј се, шаторе Бога Речи; Радуј се, већа од Светиње над Светињама! Радуј се ковчеже позлаћени духом…“.[29] У оквиру циклуса који илуструје Акатист посвећен Богородици,[30] приликом представљања овог икоса, приказује се Мати Божија окружена појцима што је славе, а понекад се иза појављује архитектура која указује на символику Богородице храма, као у Матејчи (1356/57),[31] То-

22 *Ђ. Бошковић — В. Р. Петковић*, Манастир Дечани II, Београд 1941, 51, табл. CCLXIX; *М. Глигоријевић-Максимовић*, Скинија, 319–334.

23 *Л. А. Шервашидзе*, Некоторые средневековые стенные росписи на территории Абхазии, Тбилиси 1971, 37, 38, 71–77, таб. XIII; *Л. А. Шервашидзе*, Средневековая монументальная живопис в Абхазии, Тбилиси 1980, 73; *T. Velmans*. La peinture murale byzantine d'inspiration constantinopolitaine du milieu du XIVe siècle (1330–1370). Son rayonnement en Géorgie, у: Дечани и византијска уметност средином XIV века, 84–87, fig. 19.

24 *S. Der Nersessian*, Program and Iconography, 339, fil. 16; *М. Глигоријевић-Максимовић*, Скинија, 328.

25 *J. D. Ştefănescu*, La peinture religieuse en Valachie et en Transylvanie depuis les origines jusqu'au XIXe siècle, Album, Paris 1930, pl. 1; Texte, Paris 1931, 31.

26 Ове фреске су премазане у XX веку — *L. Evseeva*, Peinture murale du XIVe siècle dans l'église du monastère Zarzma. Sources de l'iconographie et du style, IIe Symposium international sur l'art géorgien, Tbilisi 1977, 4–6, 8; *иста*, Две символические композиции в росписи XIV в. монастыра Зарзма, Византийский временик (= ВВ) 43, Москва 1982, 134–146.

27 *М. Глигоријевић-Максимовић*, Скинија, 329–330.

28 *E. Revel-Neher*, L'arche d'alliance, 44–61; *М. Глигоријевић-Максимовић*, Скинија, 321–324.

29 Православни молитвеник, Београд 1985, 68.

30 О иконографији Акатиста — *T. Velmans*, Une illustration inédite de l'Acathiste et l'iconographie des hymnes liturgiques à Byzance, CA XXII (1972) 131–165; *G. Babić*, L'iconographie constantinopolitaine de l'Acathiste de la Vierge à Cozia (Valachie), ЗРВИ 14/15 (1973) 173–189; *A. Pätzold*, Der Akathistos-Hymnos, Die Bilderzyklen in der byzantinischen Wandmalerei des 14. Jahrhunderts, Stuttgart 1989; *E. Constantinides*, The Wall Paintings of the Panagia Olympiotissa, vol. I, Athens 1992, 136–138.

31 *Н. Окуњев*, Грађа за историју српске уметности. 2. Црква Свете Богородице Матеич, Гласник Скопског научног друштва (= ГСНД) VII–VIII, Скопље 1930, 104, сх. II, 3, сл. 19; *A. Pätzold*, Der Akathistos-Hymnos, 54, Abb. 75 a, b.

мићевом псалтиру (1360–1363) (fol. 295)[32] и на северној фасади у трему Богородице Перивлепте у Охриду (1364/65).[33]

Како смо раније видели, Скинија се често тумачи у патристичким и монашким списима. Међутим, Веселеилу у науци до сада није посвећено довољно пажње, а да би се разумела његова појава у сликарству, потребно је барем назначити правац у коме су се кретале мисли о овоме праведнику. Мада је то тема за теологе, покушали смо да пронађемо основне нити што су се распредале у размишљањима о градитељу старозаветне Скиније. Колико се може запазити на основу сумарног прегледа ових списа, иако се среће још у раним филозофским саставима, он се веома ретко помиње.

Већ у првој половини I века Филон Александријски, говорећи у духу јеврејско-хеленистичких схватања о изабранима, види Веселеила као оног кога је Бог међу многима изабрао као другог, одмах после премудрог Мојсија.[34] Он се у Филоновим делима, уз навод из Друге књиге Мојсијеве 31: 2–3, помиње као духом надахнут од Бога[35] или надахнут светим знањем (Логосом).[36] У алегоријском коментару на шестодневно стварање света, у трећој књизи посвећеној стиховима Прве књиге Мојсијеве, Постања, 3: 8–19, Веселеилу он посвећује целих пет поглавља. О њему говори као позваном од Бога, коме је Бог дао мудрости и знања и одредио га за ствараоца и градитеља свих предмета у Скинији, то јест дêла духа (τῆς ψυχῆς ἔργων). Као и у другим списима, Филон преводи Веселеилово име у значењу „у сенци Бога" (ἐν σκιᾷ θεοῦ), а златна сенка Бога је Његов Логос који је био инструмент за стварање света, а та сенка је архетип за (све) остале ствари, јер, као што је Бог узор својим ликом, који је овде назван сенком,

32 *М. В. Щепкина*, Болгарская миниатюра XIV века, Исследование псальтыри Томича, Москва 1963, 82, табл. LXIII; *А. Джурова*, Томичов псалтир I, София 1990, 118, II, 104.

33 *Ц. Грозданов*, Илустрација химни Богородичиног Акатиста у цркви Богородице Перивлепте у Охриду, Зборник Светозара Радојчића, Београд 1969, 47–48, сл. 19; *исти*, Охридско зидно сликарство XIV века, Београд 1980, 128; *A. Pätzold*, Der Akathistos-Hymnos, 54, Abb. 83 a, b. Сличан је случај и у београдској копији Српског минхенског псалтира (после 1370) (fol. 260r), начињеној 1627–1630. по налогу патријарха Пајсија — *J. Strzygowski*, Die Miniaturen des Serbischen Psalters der Königl. Hof- und Staatsbibliothek in München, Wien 1906, Tafel LVIII, 146. Лист на коме се налазила минијатура у Минхенском српском псалтиру данас недостаје, те се претпостављало да је илустрација поновљена у београдској копији, упор. *М. Харисијадис*, Београдски псалтир, Годишњак града Београда XIX, Београд 1972, 245, сл. 37. Међутим, у Српском минхенском псалтиру су још у време патријарха Пајсија недостајали листови 220 и 221 (од десетог икоса до дванаестог икоса). Он је дао да се испишу нови листови одговарајућим стиховима Акатиста и унесу у кодекс, али не и да се израде илустрације. Ова минијатура, дакле, постоји само у београдској копији. Захваљујем др Ивану Ђорђевићу и мр Зорану Ракићу на драгоценим информацијама о овом рукопису.

34 *Philon d'Alexandrie*, De plantatione, introduction, traduction et notes par Jean Pouilloux, Editions du Cerf, Les ouevres de Philon d'Alexandrie, 10, Paris 1963, 34–35 (De plantatione, 26, 27 — Περὶ φυτουργίας Νῶε τὸ Δεῦτερον).

35 *Philon d'Alexandrie*, De gigantibus quod Deus sit immutabilis, introduction, traduction et notes A. Mosès, Editions du Cerf, Les ouevres de Philon d'Alexandrie, 7–8, Paris 1963, 32–33 (Περὶ γιγάντων 22, 23).

36 Philonis Alexandrini opera quae supersunt, vol. III, edidit Paulus Wendland, Bertolini typis et impensis Georgii Reimer, MDCCCLXXXXVIII, 249–250 (Περὶ τοῦ θεοπέμπτου εἶναι τοὺς ὀνείρους, De somniis liber I).

исти лик (слика) постаје узор и за друге ствари, те на крају Филон говори о Богу као Створитељу целе Васељене.[37]

Ориген (око 185–254), један од најученијих међу грчким оцима и ученик Климента Александријског, говори о Веселеилу у својим хомилијама. У оној на Књигу Изласка, приповедајући о даровима који су поклоњени Скинији, само помиње овог праведника и друге мудре уметнике наглашавајући да је опис табернакла у књизи Изласка понављан и да су врло често прављене алузије на Скинију и у другим књигама.[38] У трећем поглављу Хомилије на Бројеве, које објашњава да сва мудрост долази од Бога, као пример из књиге Изласка наводи почетак тридесетшесте главе где се говори да је Бог позвао Веселеила и испунио га Божанским духом и знањем да би направио Скинију и све предмете у њој и закључује да је Господ тај који дарује све вештине и да се може рећи да све Знање долази од Свевишњег.[39]

У шеснаестој катехизи, о Светоме Духу, јерусалимски епископ Кирил (око 315–386), ставља Веселеила у ред великих старозаветних праведника и пророка и говори о његовој мудрости која се огледа у грађењу Скиније.[40] Василије Велики, епископ Кесарије (око 330–379), у првој проповеди о шестодневном стварању света, где пружа потпуни коментар уз књигу Постања, објашњавајући различита значења речи ἀρχή и описујући њену вредност као принцип за стварање уметничких дела, даје за пример Веселеилову мудрост помоћу које је он начинио скинију.[41] Постављајући седамдесетдва питања и пружајући исто толико одговора у егзегетском делу посвећеном књизи Изласка, Теодорит, епископ Кира (око 393–око 458), само укратко говори о Божијој милости која је дала мудрости Веселеилу.[42] Монах Козма Индикоплов (средина VI века) у трећој књизи свог познатог дела „Хришћанска топографија“ сећа се и Веселеила. Он приповеда да божанска учења свој циљ не достижу полазећи од открића људских, већ да су људи Богом обдарени тако да нема ризика погрешке, а пример за то је изградња Скиније, јер је Бог учинио да управо Веселеил буде дарован том мудрошћу.[43]

Како показује овај кратки преглед, у патристичким и монашким саставима Веселеил се не наводи често, а када се и јави, он је пример градитеља коме је Бог, у складу са библијским текстом из Друге књиге Мојсијеве, дао мудрости,

---

[37] *Philon d'Alexandrie*, Legum allegoriae I–III, introduction, traduction et notes par Claude Mondésert, Editions du Cerf, Les ouevres de Philon d'Alexandrie, 2, Paris 1962, 224–226 (поглавља 95–99 — Νόμων ἱερῶν ἀλληγορίας τῶν τὴν Ἑξαήμερον).

[38] Тринаеста хомилија, прво поглавље; PG 12, 387c; *Origène*, Homélies sur l'Exode, traduction de P. Fortier, S. J., introduction et notes de H. de Lubac, S. J., Sources chrétiennes (= SC) 16, Edition du Cerf, Paris 1947, 255–256.

[39] Осамнаеста хомилија, треће поглавље; PG 12, 714d; *Origène*, Homélies sur les Nombres, introduction et traduction de André Méhat, SC 29 (1951) 365–366.

[40] PG 33, 957a, 958a (Catechesis XVI. De Spiritu Sancto I, XXVII).

[41] *Basile de Césarée*, Homélies sur l'Hexaéméron, texte grec, introduction et traduction de Stanislas Geit, SC (1949) 109 6c, 108 16a.

[42] PG 80, 296c–d (In Exodum).

[43] *Cosmas Indicopleustès*, Topographie chrétienne, tome I (livres I–IV), introduction, texte critique, illustration, traduction et notes par Wanda Wolska-Conus, SC 141 (1968) 510, 511 (књига III, 70).

разума, знања и вештине и одредио га за творца Скиније и увек се наглашава да је Бог тај од кога потичу све ове врлине. У свим овим тумачењима Веселеил остаје у сенци Бога као врховног Створитеља.

Веселеил се ретко помиње у другим списима, а најчешће се једноставно приказује као градитељ, обично као узор неимарима цркава који се са њим пореде.

Такво упоређење среће се већ код Јевсевија из Кесарије (око 260–339), у четвртој глави десете књиге његове Црквене историје, приликом свечане беседе у којој, у духу старозаветних описа, опширно говори о храму сагређеном у Тиру. Он ктитора, тирског епископа Павлина, хвали као уметника и градитеља тиме што га пореди са Веселеилом и наводи његове епитете описане у Другој књизи Мојсијевој.[44]

У познатој сиријској химни посебне врсте „Sogitha", посвећеној освећењу храма Св. Софије у Едеси након поновне изградње завршене 553/554, у уводном делу се, одмах после зазивања божанске помоћи, помиње и овај старозаветни праведник. У другом стиху говори се о Мојсију, Веселеилу и Скинији као сликама епископа ефеског Амидониуса, градитеља Асафа и Адаија и црквеног здања.[45]

Ђакон Стефан, износећи живот светог Симеона Столпника Млађег (+592) и описујући градњу његовог манастира крај Антиохије, говори да је брату званом Јован, који је био један од ученика блаженог Симеона, молитвама овога, био дат, као и Веселеилу, дух премудрости да резбари капителе цркве коју је светитељ подигао и посветио Светој и Животворној Тројици.[46]

Веселеил се, као духом надахнут градитељ Шатора сведочанства, помиње и у молитви коју изговара патријарх приликом освећења храма и часне трпезе, забележеној већ у најстаријем, потпуно очуваном евхологиону храма Свете Софије цариградске Barb. gr. 336 из средине VIII века.[47] А у Синаксару цариградске цркве, у спомену жене Јована Комнина (1118–1143) преподобне царице Ирине, 13. августа, набрајају се њене бројне врлине и говори како је у Цариграду основала манастир Сведржитеља чији се градитељ назива новим Веселеилом.[48]

---

[44] PG 20, 849a, 860a; Црквена историја Јевсевија Памфила, Београд 1871, 227, 234–236, 250–251; *Eusèbe de Césarée*, Histoire ecclésiastique, livres VIII–X et les martyrs en Palestine, texte grec, traduction et notes par Gustave Bardy, SC 55 (1967) 81–82, 89; *S. Ferber*, The Temple of Solomon, in Early Christian and Byzantine Art, 22; *В. В. Бичков*, Византијска естетика, Београд 1991, 204–206.

[45] *K. E. Mc Vey*, The Domed Church as Microcosm: Literary Roots of an Architecture Symbol, Dumbarton Oaks Papers (= DOP) 37, Washington D. C. 1983, 91–121 (са старијом литературом).

[46] BHG II, Bruxelles 1957, 259; La vie ancienne de S. Syméon Stylite le Jeune (521–592), publiée par P. van den Ven, tome Ier, Introduction et texte grec, Subsidia hagiographica no. 32, Bruxelles 1962, 88; tome II, Traduction et commentaire Vie grecque de Sainte Marthe mère de S. Syméon. Indices, Bruxelles 1970, 109; *C. Mango*, The Art of the Byzantine Empire 312–1453, Englewood Cliffs 1972, 148.

[47] *V. Ruggieri*, Consacrazione e dedicazione di chiesa, secondo il Barberinus graecus 336, OChP LIV/1 (1988) 94–95.

[48] Synaxarium ecclesiae constantinopolitanae, 889 30 (νέου Βεσελεὴλ τοῦ ἀγαθοῦ ἀνδρὸς Νικηφόρου). Словенска редакција метричког синаксара појавила се у XIV веку под именом Сти-

Занимљив је пример из цркве Светог Николе код села Плаце на полуострву Мани на Пелопонезу из 1337/38, где у главном броду дуж северног зида, олтара и јужног зида тече дуги метрички натпис. У његовом средњем делу, у олтарској апсиди, ктитор обнове храма, Константин Спанис, чауш Мелинта, себе на неки начин пореди са Мојсијем и са градитељем скиније премудрим Веселеилом „Μωσῆ θεόπτη, προσκιαγραφουμένη ἣν ἀρχιτέκτον Βεσελεὴλ πανσόφως, εἰς κτίσεως ἔπιξεν οἰκονουργείαν τῆς σῆς λογχίας ἱστόρει Παντοκράτωρ“.[49] Натпис у светилишту тече испод конхе где седи Христос на престолу држећи у левој руци затворену књигу док десном благосиља окружен са два анђела, а изнад Службе архијереја са Агнецом на часној трпези наткриљеној киворијем. Само име Веселеилово налази се у средишњем делу, под Христом на престолу, а над Агнецом под балдахином.

У Раваници Веселеил не носи модел Скиније, како би се могло очекивати, већ симбол дела што га је начинио по Божијој заповести коју му је пренео Мојсије. У рукама држи апстрактнији вид свога остварења приказан као округли предмет[50] украшен попрсјем Богородице са малим Христом, слично трпези како је представљена у олтару Мојсијеве капеле на Синају.[51] Веселеил се велича као градитељ Скиније, а Мати Божија се као Скинија прославља у црквеним песмама, нарочито оним што се певају на њен празник Ваведења. Она се изједначава са црквом и станом Бога и слави као видљиви симбол јединства старозаветне и новозаветне цркве, Скинија Новога завета где се оваплотила Реч Божија и идеални храм,[52] те је потпуно оправдано што је, заједно са малим Христом, приказана на предмету у Веселеиловим рукама.

ховног прилога и овај текст се налази у једном рукопису из 1370, али не и у штампаном словенском прологу. Очуван је у једној српској књизи из XVI века — *М. Живојиновић*, Словенски Пролог Житија царице Ирине, ЗРВИ VIII/2, Mélanges G. Ostrogorsky (1964) 483–486, 490.

[49] *D. Mouriki*, Les fresques de l'église de Saint-Nicolas à Platsa du Magne, Athènes 1975, 14–15, ill. 28, 57.

[50] О симболици круга уопште — *J. Chevalier — A. Cheerbrant*, Rječnik simbola, mitovi, sni, običaji, geste, oblici, likovi, boje, brojevi, Zagreb 1983, 320–322, 329. О симболици круга у архитектури и пореклу симболике круга — *E. Baldwin Smith*, The Dome. A Study in the History of Ideas, Princeton, New Jersey, 1978; *L. Hautecoeur*, Mystique et architecture symbolisme du cercle et de la coupole, Paris 1954. У византијском сликарству запажа се честа појава предмета кружног облика, медаљона или дискова, који се међусобно разликују и стога носе различита значења. Овај проблем није довољно проучен, али у појединим текстовима има покушаја да се пружи одговор на питање значења одређених типова ових облика. Ваљало би напоменути бар неке од њих: *A. Grabar*, L'iconoclasme byzantin. Dossier archéologique, Paris 1957, 214–233; *Д. Коцо — П. Миљковик-Пейек*, Манастир, Скопје 1958, 74–75; *A. Grabar*, Sur les sources des peintres byzantins de XIIIe siècles, у: L'art de la fin de l'antiquité et du Moyen Age, deuxième volume, Paris 1968 (CA XII, Paris 1962), 865–868; *E. H. Kantorowitz*, Oriens Augusti — Lever du Roi, DOP 17 (1963) 135–150; *М. Тайић-Ђурић*, Икона Богородице Знамења, Зборник за ликовне уметности Матице српске (= ЗЛУМС) 13, Нови Сад 1977, 3–23; *E. C. Schwartz*, The Whirling Disc. A Possible Connection Between Medieval Balcan Frescoes and Byzantine Icons, Зограф 8 (1977) 24–29.

[51] Овде је округли предмет са представом Богородице натписом јасно означен као трпеза (Ἡ ΤΡΆΠΕΖΑ). Cf. *S. Der Nersessian*, Program and Iconography, fig. 16; *М. Глигоријевић-Максимовић*, Скинија, 329.

[52] *S. Dufrenne*, L'enrichissement du programme iconographique dans les églises byzantines du XIIIème siècle, у: L'art byzantin du XIIIe siècle, Symposium de Sopoćani 1965, Београд 1967, 40–41;

Поставља се питање зашто он носи овај апстрактни вид са Богородичиним ликом. На представама старозаветне Скиније Мати Божија у медаљону често се појављује не само на покривачу олтара већ и на предметима што леже на њему. Свакако да се учена личност која је осмислила програм раваничког живописа одлучила за овакав вид указујући на Скинију као символ Богородице и праслику новозаветне скиније — цркве у којој се врше свете тајне.

Намеће се и питање зашто су у Раваници изабрани управо Мелхиседек и Веселеил да буду приказани у олтару. Док се први, као старозаветни првосвештеник по чијем је узору Христос постао јереј, представља већ у светилиштима првих хришћанских цркава, појава Веселеила, колико је нама познато, овде је јединствена. С друге стране, Мојсије и Арон, који обично стоје уз Скинију, овде нису присутни. Они се налазе у куполи, у источном делу горње зоне тамбура.[53] Арон, у првосвештеничким одеждама и са капом на глави, у левој руци држи расцветали штап и затворени свитак и десном кади, док северно од њега Мојсије, слично одевен, носи посуду за ману, стамнос. Изнад њих је часна трпеза из слике Небеске литургије, уместо уз старозаветно светилиште смештени су испод новозаветног и духовног олтара.

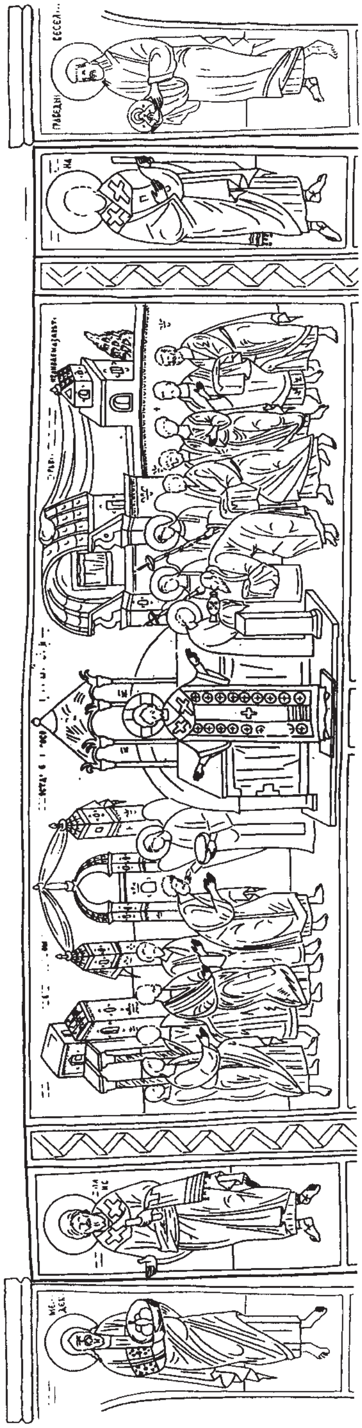
Мелхиседек и Веселеил се налазе крај представе Причешћа апостола. Запажа се да Мелхиседек није обучен у исту одећу као старозаветни свештеници у куполи. Арон и Захарија имају капе, огртаче и кратку хаљину преко дуже, а у исту одећу одевен је и Мојсије на чију свештену улогу указује стамнос у рукама. Мелхиседек носи хитон и преко њега химатион, а његова је одора украшена само бисерима и драгим камењем преко мишица на огртачу. Он је и на овај начин јасно издвојен од осталих старозаветних свештеника од којих је виши по достојанству.[54] Мелхиседек је смештен уз северну, небеску сферу композиције Причешћа апостола, где причешћивање врши анђео свештеник дајући апостолу Петру честицу хлеба, а Веселеил уз јужну, земаљску, где један јереј, стојећи у олтару на царским дверима, пружа путир апостолу Павлу.[55] Градитељ Скиније налази се уз догађај који се одвија у храму, а старозаветни свештеник поред духовног небеског храма.

A. M. Lidov, Les motifs liturgiques dans le programme iconographique d'Axtala, Зограф 20 (1989) 35–36; *исти*, Образ Небесного Иерусалима в источнохристианской иконографии, у: Иерусалим в русской культуре, Москва 1994, 18–22.

53 *Б. Живковић*, Раваница. Цртежи фресака, 10–11.

54 О одеждама Мелхиседековим које се јасно разликују од оних што их носе левитски свештеници в. *A. Grabar*, Martyrium. Recherches sur le culte des reliques et l'art chrétien antique II, Paris 1946, 217–218. За одећу старозаветних свештеника упор. *Д. Војводић*, О ликовима старозаветних првосвештеника, 121–150, за представе праведног Мелхиседека — исто, 121–124, 124, 125, 132, 133.

55 *В. Ј. Ђурић*, Раванички живопис и литургија, у: Манастир Раваница, Споменица о шестој стогодишњици, Београд 1981, 53–60; *Ch. Walter*, Art and Ritual of the Byzantine Church, London 1982, 217; *В. Ј. Ђурић*, О Причешћу апостола у Раваници, Зборник посветен на Бошко Бабиќ, Прилеп 1986, 89–90; *Т. Стародубцев*, Причешће апостола у Раваници, Зограф 24 (1995) 53–59. О обичају приказивања Мелхиседека уз Причешће апостола у рукописима — *Д. Војводић*, О ликовима старозаветних првосвештеника, 137.

Сл. 2. Причешће апостола, јерусалимски епископи и праведни Мелхиседек и Веселеил.
Цртеж Б. Живковић, компјутерска обрада П. Косановић

Дубоку везаност за богослужење потврђују и два архијереја, не само тиме што стоје крај ових старозаветних праведника, већ и зато што, као свештеници нове цркве, држећи у левој руци свитак, десницом на њих јасно указују (сл. 2). Натписи крај ликова су потпуно уништени, а одежде које носе доста се разликују од оних што их обично облаче архијереји; испод омофора имају хитон и химатион, а на ногама сандале. Судећи по одорама, у њима би се могли препознати први јерусалимски епископи.[56] Ови првосвештеници Сионске цркве наглашени су посебном одећом и тиме је истакнуто њихово високо достојанство које им је, према традицији што почива на ранохришћанским списима, поверио сам Христос.[57]

Већ је раније примећено да у раваничком олтару нема старозаветних композиција, праслика̂ новозаветне евхаристије, које се често срећу у простору светилишта већ од XI–XII века.[58] Овде је на дискретан начин, двема фигурама старозаветних личности везаних за богослужење, дата алузија разумљива само образованом гледаоцу пажљивог ока.

Иконографски програм сликарства у Раваници осмислила је личност чија се ученост огледа у скоро сваком детаљу. Прегледајући податке које пружају Библија, списи отаца цркве и понека напомена о градитељима храмова, да се

---

[56] На необичне одоре ових епископа и њихово порекло пажњу је скренуо мр Драган Војводић, на чему му и овом приликом срдачно захваљујем. О представљању дванаест и седамдесет апостола као епископа и о Јакову брату Господњем — *Ch. Walter*, Lazarus a Bishop, REB XVII (1969) 206–207, Figs. 1 и 2; *исти*, Art and Ritual, 25 и нап. 120. За овакве одежде упор. ликове у ђаконикону Св. Софије охридске (1037–56) (*П. Миљковик-Пепек*, Материјали за македонската средновековна уметност. Фреските во светилиштето на црквата Св. Софија во Охрид, Зборник на Археолошкиот музеј Скопје I, Скопје 1956, 58, сх. II, 18, 19, Т. XVIII–XIX; *С. Радојчић*, Прилози за историју најстаријег охридског сликарства, ЗРВИ VIII/2, Mélanges G. Ostrogorsky (1964) 369) и Псалтиру из XII века Vatoped. cod. 762, fol. 330 a, b (*P. K. Christou, H. Mauropoulou-Tsioumi, S. N. Kadas, A. Kalamartzi-Katsorou*, Οἱ θησαυροὶ τοῦ Ἁγίου Ὄρους, τόμος Δ, Atina 1991, 298, εικ. 223 — захваљујем колеги Д. Војводићу и на овом податку), као и у рукопису из Ватопеда бр. 939, f. 244a, из XIII века (в. исто, 311, εικ. 279). О представама на мозаицима у католикону манастира Осиос Лука у Фокиди (XI век) и првим епископима међу седамдесет апостола у галеријама мистарских цркава Афендико (после 1310) и Пантанаса (1428) — *G. Millet*, Mistra, Paris 1910, Pls. 94.1, 142.2, 144.1, 148.4; *S. Koukiaris*, Η Σύναξη των Ο’ αποστόλων στη βυζαντινή και μεταβυζαντινή εικονογραφία, Κληρονομία 18/2, Thessaloniki 1986, 290–294 и нап. 9; *M. Xatzidokis*, Ὅσιος Λουκᾶς, Atina 1996, 22, 38, 47, σχ. 9, ἀρ. 98, 100–105, 112–115. За Јакова брата Божијег и вероватно светог Симеона рођака Господњег у протесису гробљанске цркве Благовештења код Хиландара — упор. *V. J. Đurić*, La peinture de Chilandar à l’époque du roi Milutin, Хиландарски зборник (= ХЗ) 4, Beograd 1978, сл. 23–24 и за идентификацију светог Јакова — *Б. Тодић*, Српско сликарство у доба краља Милутина, Београд 1998, 258. Упор. и представе неидентификованих епископа на источној страни северозападног ступца у цркви Св. Николе у Куртеа де Арђеш (око 1375) (*I. D. Ştefănescu*. La peinture religieuse en Valachie et Transilvanie depuis les origines jusqu’au XIXe siècle, texte, Paris 1932, 33; Album, Paris 1930, Pl. 11). О представама првих епископа, нарочито Лазара брата Божијег в. и *Ch. Walter*, Lazarus a Bishop, 206–207; *исти*, Art and Ritual, 25. Упор. и *Д. Војводић*, О ликовима старозаветних првосвештеника, 138 и нап. 84.

[57] *F. Dvornik*, The Idea of Apostolicity in Byzantium and the Legend of the Apostle Andrew, Cambridge, Massachusetts 1958, 22, 42, 48–49 и нап. 45, 144, 163, 168–169 и нап. 93, 290; о Сионској цркви као мајци свих цркава — *A. Grabar*, Quelques notes sur les psautiers illustrés byzantins du IXe siècle, CA XV (1965) 64–66; *Z. Skhirtladze*, The Mother of All the Churches. Remarks on the Iconographic Programme of the Apse Decoration of Dört Kilise, CA 43 (1995) 101–116.

[58] *В. Ј. Ђурић*, Раванички живопис и литургија, 61 и нап. 55.

претпоставити да праведник приказан у олтару наспрам Мелхиседека представља старозаветног градитеља Скиније, што потврђује и остатак натписа очуван уз његов лик. Не може се поуздано знати које је књиге стваралац програма имао у рукама и који су му списи послужили као мотив за појаву овог ретко приказиваног праведника.[59] Блиска везаност ове две старозаветне личности за богослужење потпуно оправдава њихово место у простору светилишта, а то потврђује и однос са ликовима првих епископа Сионске цркве и иконографски јединственом представом Причешћа апостола; Веселеил је смештен уз земаљски део сцене који се догађа у олтару храма чија је праслика старозаветна Скинија.

Tatjana Starodubcev

LA REPRÉSENTATION DE BETSALEEL DANS L'ESPACE DU SANCTUAIRE À RAVANICA

Dans l'église de Ravanica les faces frontales des deux pilastres flanquant l'abside centrale et marquant la limite de la prothèse, respectivement du diaconicon, accueillent deux personnages vétérotestamentaires, chacun séparé de la scène de la Communion des apôtres par la figure d'un archiprêtre. Sur le pilastre nord se tient Melchisédek, et sur celui situé au sud, un homme aux cheveux courts et à la barbe arrondie, vêtu d'un chiton et d'un hymation, qui tient en mains un objet de forme ronde orné d'une représentation en buste de la Vierge à l'Enfant, et à côté duquel subsistent les traces d'une inscription (fig. 1)

Selon l'Ancien Testament et l'Epître aux Hébreux, le juste Melchisédek était le sacrificateur du Dieu Très-Haut et supérieur aux sacrificateurs lévitiques. C'est lui qui offre en sacrifice le pain et le vin, et plus tard le Christ lui-même est devenu "sacrificateur pour toujours, selon l'ordre de Melchisédek".

Sur le pilastre sud, les restes d'inscription où l'on reconnaît le début d'un nom montre que le personnage ici représenté pourrait être le juste Betsaleel qui est mentionné à plusieurs reprises dans l'Exode en tant que fils d'Uri de la tribu de Juda et que Dieu a choisi en lui ac-

---

[59] Преводна књижевност код Срба у средњем веку није довољно проучена, али напоменућемо да су, колико је за сада познато, међу списима које смо навели, на српскословенски били преведени онај Кирила Јерусалимског (*Д. Богдановић*, Стара српска библиотека, сепарат из Летописа Матице српске књ. 408, св. 5–6, Нови Сад 1971, 43; *Ђ. Трифуновић*, Стара српска књижевност — Основе — (V) Византијско књижевно наслеђе у средњовековној Србији, Књижевна историја XV, 59, Београд 1983, 463) и Василија Великог (*Ђ. Трифуновић*, нав. дело, 471; *исти*, Стара српска књижевност — Основе — (VI) Античко наслеђе у старој српској књижевности, Књижевна историја XVI, 62 (1983) 193; *М. Лазић*, Исихазам ресавских рукописа, Археографски прилози 8, Београд 1986, 85), као год и синаксарско житије царице Ирине (упор. *М. Живојиновић*, Словенски Пролог Житија царице Ирине, 483–486, 490).

cordant la sagesse, l'intelligence et le savoir pour toutes sortes d'ouvrages afin qu'il pût construire l'Arche du témoignage.

Ce personnage biblique n'est pas célébré par le Calendrier de l'Eglise constantinopolitaine et, pour autant qu'on le sache, n'est représenté que dans quatre manuscrits: la Sacra parallela (Paris gr. 923), du IXème siècle; le psaultier n° 61 du monastère athonite du Pantocrator, du IXème siècle; l'ochtateuque de la Bibliothèque du Vatican gr. 747, du XIème siècle; et l'ochtateuque d'Istanbul Seraglio cod. 8, du XIIème siècle, où il apparaît figuré de différentes façons. Dans le manuscrit la Sacra parallela il a les traits d'un vieillard, dans le psaultier d'un homme d'âge moyen à la barbe arrondie et aux cheveux longs, alors que dans les ochtateuques il porte les cheveux courts, lisses et drus, avec la raie sur le côté.

De toute évidence, les peintres avaient toute liberté lors de la représentation de ce juste, et il importe donc, en premier lieu, de rechercher les raisons de la présence ici de ce saint si rarement figuré. En tant que constructeur du Tabernacle, sa place dans le sanctuaire d'une église est tout à fait justifiée, puisque on rencontre aussi des représentations du Tabernacle dans le narthex, et plus souvent encore dans l'espace du sanctuaire. Dans ce second espace la présence du Tabernacle est notamment justifiée par les différents niveaux de sa symbolique puisque les plus anciennes interprétations et commentaires le perçoivent comme une préfiguration du Tabernacle céleste, comme le sanctuaire dans lequel le Christ se sacrifie et procède au sacrifice, puis il est également devenu le symbole de la Vierge, alors que plus tard sont apparues des interprétations qui l'ont rattaché au contexte liturgique.

Betsaleel n'a pas fait l'objet d'une attention particulière de la part de la science et l'on ne peut qu'indiquer la direction dans laquelle est allée la pensée théologique à son sujet. A en juger par une observation sommaire des textes, et nonobstant, son évocation par les textes philosophiques précoces, il n'est que très rarement mentionné (Philon d'Alexandrie, première moitié du Ier siècle, Origène, vers 185–254, Cyrille de Jérusalem, vers 315–386, Basile le Grand, vers 330–379, Théodoret de Cyr, vers 393 vers 458, Cosmas Indicopleustès, milieu du VIème siècle). Tous ces écrits le montrent comme un modèle d'artisan auquel Dieu, conformément au texte biblique de l'Exode, a donné la sagesse, l'intelligence, le savoir pour toutes sortes d'ouvrages et qu'il a désigné pour être le constructeur du Tabernacle, en soulignant toujours le fait que Dieu est celui dont viennent toutes ces vertus. Dans toutes ces interprétations il reste dans l'ombre de Dieu en tant que Créateur suprême.

De même, Betsaleel est rarement mentionné dans les autres sources écrites et, lorsque cela est le cas, il y est d'ordinaire présenté comme un constructeur, comme un modèle pour les bâtisseurs d'églises qui sont comparés à lui (Eusèbe de Césarée, vers 260–339; l'hymne syriaque «Sogitha» consacré à la sanctification de l'église Sainte-Sophie à Edesse après sa reconstruction en 553/554; la Vie de saint Siméon le Stylite le Jeune (†592) du diacre Stéphane; la prière prononcée par le patriarche lors de la consécration de l'église et de la sainte table, d'après le plus ancien euchologion entièrement conservé de l'église Sainte-Sophie de Constantinople, Barb. gr. 336, milieu du VIIIème siècle; la commémoraison de la très pieuse impératrice Irène, femme de Jean Comnène (1118–1143), dans le Synaxaire de l'Eglise constantinopolitaine; l'inscription métrique de fondation de l'église saint-Nicolas près du village de Place dans la péninsule de Mani au sud du Péloponèse, de 1337/38).

A Ravanica Betsaleel ne porte pas le modèle du tabernacle, mais un objet de forme ronde orné d'un buste de la Vierge à l'Enfant (semblable à l'image de la sainte table dans le sanctuaire de la Chapelle de Moïse au Sinaï). Betsaleel étant loué comme le constructeur du Tabernacle et les cantiques ecclésiastiques célèbrant la Mère de Dieu comme étant elle-même le Tabernacle; son image, tenant le Christ dans ses bras, sur l'objet que porte Betsaleel s'en trouve tout à fait justifiée, comme sur de nombreuses représentations de la Tente d'assignation où elle apparaît en médaillon sur le voile recouvrant l'autel et sur les objets posés sur celui-ci.

On doit se demander pourquoi le choix du décorateur s'est ici porté précisément sur Melchisédek et Betsaleel. Le premier, en tant que sacrificateur vétérotestamentaire sur le modèle duquel le Christ est lui-même devenu sacrificateur, avait déjà été figuré dans les sanctuaires des premières églises chrétiennes, alors que l'image de Betsaleel, pour autant que nous sachions, constitue un exemple unique. Melchisédek se tient à proximité de la partie septentrionale, et céleste, de la composition de la Communion des apôtres, où la communion par le pain est donnée par un ange-prêtre, alors que Betsaleel, au sud, cotoie la partie terrestre, montrant un prêtre, debout dans le sanctuaire, qui tend un calice. Le constructeur du Tabernacle se trouve ainsi à côté d'un l'évenement qui se déroule dans l'église, alors que le prêtre vétérotestamentaire se tient à côté de l'église céleste et spirituelle. L'existence d'un fort lien avec la liturgie est également confirmée par les deux évêques qui se tiennent aux côtés de ces justes et les désignent de la main droite (fig. 2). Leurs inscriptions ont été détruites, mais leurs tenues, diffèrentes des tenues habituelles d'évêques, autorisent à reconnaître en eux les premiers évêques de Jérusalem auxquels la haute dignité d'archiprêtre a été transmise, d'après la tradition, par le Christ en personne.

En observant les données provenant de la Bible, les écrits des Pères de l'Eglise et certaines mentions relatives aux constructeurs d'églises, il est donc possible de supposer que ce juste représenté à Ravanica est Betsaleel, le constructeur vétérotestamentaire du Tabernacle. L'étroit lien le rattachant à la liturgie justifie pleinement sa présence dans l'espace du sanctuaire. L'hypothèse ici avancée est également confirmée par l'existence de rapports avec la figure du juste Melchisédek et celles des premiers évêques de l'Eglise de Sion, ainsi qu'avec la représentation, unique par son iconographique, de la Communion dans l'abside.